

३४ अ.

प्रकरणमुपसंहरन् फलितमर्थमाह,

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन सेत्वादिव्यपदेशानां मुख्यार्थकत्वनिराकरणेन व्यापकत्वं ब्रह्मणः सिद्धमित्यर्थ इति केचित्, तन्न, “जन्माद्यस्य यतः” (ब्र. सू. १.१.२.) इत्यादिना सर्वदेशगतकार्यकर्तृत्वमुक्तमिति तेनैव व्यापकत्वस्य सिद्धत्वात्, न चाविरोधसाधनप्रकरणत्वात् पूर्वं सिद्धं सर्वगतत्वमनेनोक्तग्रन्थेन कृत्वा सेत्वादिवाक्यैः सममविरुद्धमित्यर्थ इति वाच्यमिति चेदग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेः, अत्रैवं ज्ञेयं, नोक्तकर्तृत्वेन व्यापकत्वमेकान्ततो ब्रह्मणि रोद्धुं शक्नोति, योगसिद्धदूरश्रवणादिचत् परिच्छिन्नेनाप्यनेकदेशगतकार्यकरणसामर्थ्यविशेषस्य वक्तुं शक्यत्वात्, अन्यथा पूर्वसिद्धव्यापकत्वविरोधेन सेत्वादिव्यपदेशैः परिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मणोन्यस्य परत्वं न शङ्केत, विरोधपरिहाराय तु सामान्याच्चविरोध इति वदेत्, तस्मादेवं सूत्रार्थो ज्ञेयः, अनेन ब्रह्मणोन्यस्य परत्वनिरासेन आयामशब्दादिभ्यः व्यापकत्ववाचकश्रुतिवाक्यादिभ्यः साक्षात्सर्वगतत्वप्रतिपादकेभ्य एवं सर्वगतत्वं सिध्यति न तु गौतमीयानामिव कर्तृत्वाद्यनुपपत्त्येत्यर्थः, ते च शब्दाः “आकाशवत् सर्वगतश्च निर्लभः” “ज्यायान् दिवो ज्यायानाकाशात्” (छान्दो. ५. १४. ३.) “बृहद्वै सत्त्वं दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्” (तै. आ. १०. १०. ३.) इत्यादयः, आदिपदात् “सर्वतःपाणिपोदान्तं सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” (श्रीमद्भग. १२. १३.) इत्यादिस्मृतयः सङ्गृह्यन्ते, अनेन ब्रह्मणि श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणं, अनुमानं तु विलम्बोपस्थितिकत्वेन साध्यसिद्धिपराहतमपीच्छाविशेषेण जननीयं चेदभ्युच्यमात्रं पर्यवसास्येतीति भावः ॥ ३७ ॥ १० ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपादे दशमं परमतः सेतून्मानेत्यधिकरणम् ॥ १० ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥ प्रकरणं धर्मधर्मिविरोधनिरासप्रकरणं, स्वसिद्धान्तदृष्टीकरणवैकदेशिमत्तं दूषयितुमुपन्यस्यमिति अनेनेत्यादि, स्वपदेशानां सेतुविधत्वादिपदवाच्यानां ब्रह्मदृष्टान्तानां, मुख्यार्थत्वादि सधर्मकस्य ब्रह्मत्वनिराकरणेनेत्यर्थः, तथा च परमब्रह्मत्वनिराकरणेपि सोपाधिकस्य ब्रह्मणो व्यापकत्वमस्येवेति फलितं, केचित् मायावादिनः, व्यापकत्वस्य जगत्कर्तृव्यापकत्वस्य, पूर्वं सिद्धं जन्माद्यधिकरणसिद्धं, सेत्वादिवाक्यैः सममिलादि, सेत्वादिवाक्यप्रतिपादितसधर्मकोपक्षीणमेव वाच्यं न तु तत् परमब्रह्मव्यापकत्वमित्यर्थः, अग्रिमत्वादि, इति चेदुच्येत तदा अग्रिमपदस्य व्यापकताबोधक ‘आयामशब्दादिभ्यः’ इतिपदस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः, उक्तवैयर्थ्यमुपपादयन्ति अत्रैवमित्यादिना, रोद्धुं निश्चेतुं शक्नोति सूत्रकार इत्यर्थः, एकान्ततः बाह्यत्वं, ब्रह्मणि सधर्मके ब्रह्मणि, अन्यथा सधर्मके बाह्यत्वव्यापकत्वाभावे, परत्वं न शङ्केत परिच्छिन्नत्वेन सधर्मकस्य व्यापकत्वासिद्ध्या परमब्रह्मत्वस्याप्यसिद्ध्यर्थत्वात् परमब्रह्मत्वं कथं शङ्केतेत्यर्थः, ननु श्रुतिषु सधर्मकत्वापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादनाद्विरोधपरिहारार्थमेव शङ्केत आहुः सामान्येत्यादि, तथा च ‘सामान्याच्च’ इतिसिद्धान्तसूत्र इत्यमेव सूत्रं कुर्वदित्यर्थः, सामान्यात् ब्रह्मसत्तायाः सर्वत्रापि सत्त्वादपरस्मिन्नपि ब्रह्मत्वमविरुद्धमित्यर्थः स्यादित्यर्थः, इत्थं च तावदेवोपपत्तेरितरवैयर्थ्यमिति फलितं, व्यापकत्वेत्यादि, व्यापकत्ववाचकपदघटितश्रुतीत्यर्थः, आदिपदात् सूत्रस्यादिपदात्, विलम्बेत्यादि व्याप्तिज्ञानपरामर्शादिकृतविलम्बेनेत्यर्थः, साध्येत्यादि, श्रुत्या ब्रह्मरूपसाध्यसिद्धेरनुमानवैफल्यमित्यर्थः, इच्छाविशेषेण सिसाधयिषाबलात्, अभ्युच्यमात्रं दृष्टास्वीकारमात्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ १० ॥

इति तृतीयद्वितीये दशमाधिकरणम् ॥ १० ॥

१. पूर्वसिद्धमिति सर्वव्यापकाः । २. सर्वमविरुद्धमित्यर्थमिति वपापुस्तकयोः । ३. अग्रिमपदवैयर्थ्यापत्तेरिति चेदितिपाठः सर्वव्यापकेषु । ४. कार्यकारणेत्यादि पुस्तके । ५. परत्वनिरास इति कपुस्तके । ६. सर्वगतत्वप्रतिपादकेभ्य इति वपुस्तके । ७. एवमिति कपुगोपुस्तकेषु । ८. इयं श्रुतिरेव । ९. पादं तदिति कपुस्तके । १०. एतेनेति कपुगोपुस्तकेषु । ११. अभ्युच्यत्वमात्रमिति कपुपुगोविपुस्तकेषु । १२. पर्यवस्यतीति पुगोपुस्तकयोः ।

एवं सर्वोत्तमत्वनिरूपणेनोत्तमाधिकारिणां भजनीयत्वप्रयोजकं रूपमुक्त्वा तदितराधिका-
रिणां तदाह, ते हि फलप्रेप्सव एव भजिष्यन्ति, तच्च फलदातृत्व एव सम्भवतीति तदाह,

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ (३. २. ११.)

अत ईश्वरादेव फलं भवति यत्किञ्चिदैहिकं पारलौकिकं वा, कुतः ? उपपत्तेः, “सर्वस्य
वशी सर्वेक्षेयानः” (बृह. ६. ४. २२.) इतिश्रुतिर्वस्तुमात्रेशितृत्वमसङ्कुचितमाह, नह्यन्यस्य
वस्त्वन्यो दातुं समर्थो भगवानेव तथेत्यर्थः ।

केचित्त्रैव कर्मणस्तत्कार्यापूर्वस्य च फलदातृत्वमाशङ्क्य तत्रानुपपत्तिमत्रोपपत्तिवेन
व्याकुर्वन्ति, तच्चरे जैमिनिमतोपन्यासस्वमतोपन्यासाभ्यां व्यास एव व्यक्तीकरिष्यतीत्यधुनैवा-
प्राप्तनिराकरणमग्रिमसूत्रद्वयैवैधर्म्यं स्यादिति ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

पूर्वसूत्रेण श्रुतमीशितृत्वं फलदान उपपत्तिवेन निरूपितमिह तु साक्षाच्छ्रुतिमेव फल-
दातृत्वाचिकां प्रमाणयति, सा च “स वा एष महानज आत्मान्नादो वैसुदान” (बृह. ६. ४.
२४.) इत्यादिरूपा, चकारात् “सुखं दुःखं भवो भावः” (श्रीमद्भग. १०. ४.) इत्युपक्रम्य
“भवन्ति भावा भूतानां मय एव पृथग्विधाः” (श्रीमद्भग. १०. ५.) इत्यादिरूपा स्मृतिः
सङ्गृह्यते ॥ ३९ ॥

अत्र कर्मवादी प्रत्यवतिष्ठते,

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

ननु कर्मण एव फलमितिपक्षेऽप्युपपत्तिश्चावर्णे तुल्ये, तथा हि ईश्वरवादिर्नापि कर्मनिरपे-
क्षेण तेन फलमिति न वक्तुं शक्यं, विधिर्वैयर्थ्यप्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गाभ्यां, तत्सापेक्षत्वे तदेवास्तु,
कृतं तत्सापेक्षेण तेन, न चाचेतनं चेतनाधिष्ठितमेव कार्यक्षममिति फेवलेन तेन न फलं सम्भ-

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ अन्ते फलाधिकरणनिरूपणेनाविरोधादितिरूपणस्य सामर्थ्यं निरूपयन्नधि-
करणमारभत इत्याहुः एवमित्यादिना, एवं पूर्वोक्तिकरणोक्तरीत्या, सर्वोत्तमत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि सर्वोत्तमत्वनिरू-
पणेन, इतराधिकारिणां सकामानां, तदाह भजनीयत्वमाह, ते हि सकामा हि, तच्च सकामभजनीयत्वं च,
तदाह फलदातृत्वमाह, अत इत्यादि, अत्रोद्देश्यतत्तदेवताभ्यः फलमुत भगवत इति संशयः, तेषां तेषां देवानामु-
द्देश्यतया ध्यावणं ‘सर्वस्य वशी सर्वेक्षेयानः’ इतिश्रुतिश्च संशयवीनं, देवान्तराणामुद्देश्यत्वात्तेभ्य एव फलमिति पूर्वः
पक्षः, तेषामपीशानः परमात्मेति अत एव फलमिति सिद्धान्तः, तत्रानुपपत्तिमित्यादि, तत्पूर्वपक्षसिद्धान्तत्वेन
सूत्रं व्याकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥ स्कृष्टं भाष्यम् ॥ ३९ ॥

धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥ सूत्रार्थमाहुः अत्रेत्यादि, उपपत्तीत्यादि, फलतरतमभावे फलतद्भावयोर्वो-
पपादिका युक्तिरुपपत्तिः, आधार्ण्यं कर्मणो ब्रह्मणो वा सकाशात्फलमितिश्रुतिदर्शनं, तुल्ये ईश्वरात्फलपक्षे कर्मणः
फलपक्षे च ते तुल्ये इत्यर्थः, सूत्रार्थस्तु, अत एव उपपत्तिश्चावर्ण्यफलदानहेत्वोक्तौत्यादेव धर्मं फलहेतुं
जैमिनिराहेति, तदेवोपपादयन्ति तथाहीत्यादिना, प्रवृत्त्यनुपपत्तिः लोकानां धर्मात् फलाभावे धर्मकारणे प्रवृत्त्य-
नुपपत्तिः, तत्सापेक्षत्वे ईश्वरस्य फलदाने कर्मसापेक्षतयोरुपपत्तयोर्वावर्णे, कृतं अलम्, तत्सापेक्षेण कर्मसापेक्षे-

१. उपपन्नत्वेनेति कपुपुलकयोः । २. द्वयेति छतं पुपुलके । ३. वैयर्थ्येति पुगोपुलकयोः । ४. स्विति छतं
दापुलके । ५. वस्तुदान इति वपुलके । ६. अत्रेति छतं वैपुलके । ७. धवणे इति सर्वव्यादवेणु । ८. ईश्वर-
वादिनामिति कपुपुलकयोः । ईश्वरवादिनामपीति वैपुलके । ९. इत आरभ्य वाच्यमित्यन्तं छतं गोपुलके । १०. न
फलसम्भव इति पुपुलके, फलासम्भव इति कपुपुलकयोः ।

वतीति वाच्यं, कर्मस्वरूपं स्वर्गादिकञ्च न लोकसिद्धं किन्तु श्रुतिसिद्धं, तत्र च स्वर्गादिफल-
साधकत्वेनैवोत्पत्तिवाक्येऽर्थवादेषु चा“मिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” (आप. श्रौ. १०. २. १.)
“अमिहोत्रं जुहोति प्रजाकामः” ( ) इत्यादि, “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”
( ) “परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्र आसीत्तेन स परमां काष्ठामगच्छत्” (तै. सं.
१. ६. ८८.) इत्यादिषु कर्म श्रूयते, स च तत्साध्यत्वेनैव, एवं सति लोकेन्यथादर्शनेपि
धर्मिग्राहकप्रमाणेन तथैव सिद्धत्वान्नात्र काचन शङ्का, ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिमत्त्वं ह्य-
मुष्मिकफलत्वेन तत्प्रतिबन्धकापगमे भवतीत्यावयोस्तुल्यं, तस्याश्रुतरविनाशित्वेपि श्रुतिसिद्ध-
कारणतानिर्वाहाय तद्व्यापारोपूर्वं कल्प्यते, अविपमादीश्वराद्विपमफलोत्पत्त्युत्पत्तिर्वैपम्यनैर्घृण्ये
च स्याताम्, अतः कर्मण एव फलमिति जैमिनिर्मुते ॥ ४० ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्युदासार्थः, वादरायणस्तत्रार्थ इतः पूर्वोक्तमीश्वरमेव फलदत्त्वेन
मनुते, कुतः? हेतुव्यपदेशात् हेतुत्वेन श्रुतौ व्यपदेशादित्यर्थः, “एष उ एव साधु कर्म कार-
यति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीपते” (कौशी.
(३. ९.) इति श्रुतौ न केवलं कर्मकारयितृत्वमुच्यतेपि तु फलदित्संया तथात्वं, अतः फल-
दत्वमीश्वरस्यैव व्यपदिष्टं भवतीति नानुपपत्तिः काचित्, ‘नन्वीश्वरस्य स्वतः फलदाने समर्थस्य
फलदित्सायां सत्यां कर्मकारणे को हेतुः? कार्यवैचित्र्यश्च कथम्?’ इत्यादि चोद्यं “कृतप्रयत्नापे-
क्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्याः” (ब्र. सू. २. ३. ४२.) इत्यत्र निरस्तं, विद्वन्मण्डने
श्रीविद्वलेन च, अतः सकामैरपि स एव भजनीय इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयपाद एकादशं फलमतं इत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

**॥ इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीबल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्भस्मसूत्राणुभाष्ये
तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥**

पेश्वरेण, तेन धर्मेण न फलसम्भवः, स च स्वर्गादिषु, तत्साध्यत्वेन धर्मसाध्यत्वेनैव सिद्ध इत्यर्थः, अन्यथा-
दर्शनेपि राजादिभ्यः कर्मकरणाभावेपि फलदर्शनेपीत्यर्थः, धर्मिग्राहकप्रमाणेन कर्मफलयोः कार्यकारणभावबोध-
कश्रुतिप्रमाणेन, तथैव सिद्धत्वात् कर्मण्येव फलस्य सिद्धत्वात्, अत्र वेदबोधितकर्मतरफलयोः, नित्यज्ञानादि-
मत्त्वं इवेति ईश्वरवादिनो नित्यज्ञानादिसिद्धिर्यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेनैव तथा ममापि धर्मफलयोः कार्यकारणभावा-
वगतित्वार्थः, ननु धर्मस्य फलहेतुत्वेव्यवहितोत्तरक्षणे फलं कुतो नोदेतीत्यत आहुः आमुष्मिकेत्यादि, तत्प्रति-
बन्धकापगमे स्वर्गादी लौकिकदेहासपगम इत्यर्थः, तस्य कर्मण, स्वमत एव वेदोपपत्तिर्न ब्रह्मवादिमते इत्याह
अविपमादित्यादि ॥ ४० ॥

पूर्वं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ सूत्रार्थमाहुः इत इत्यादिना, अन्यज्ञाप्यं स्फुटम् ॥ ४१ ॥ ११ ॥

इति तृतीयद्वितीय एकादशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भोखामिश्रीबल्लभजीसुतगोपालजीविरचितेणुभाष्यप्रदीपे

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

१. उत्पत्तिवाक्येऽर्थवादेऽपि वैपुस्तके । २. सत्त्वं इति वैपुस्तके । ३. अनुत्पत्तिरिति वपुस्तके । ४. चेति
छतं वैपुस्तके । ५. तथैव अधिक वपुस्तके । ६. फलदानसमर्थस्यति वपुस्तकयोः । ७. इत आरम्भेनैवैत्यन्तं
छतं वपुस्तके । ८. ‘ने श्रीविठ’ इत्येतान्यसराणि छतानि वैपुस्तके । ९. एष इति गोपुस्तके ।

॥ अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पूर्वपादे जडजीवधर्मनिराकरणेन शुद्धसच्चिदानन्दविग्रहरूपत्वं ब्रह्मणो निरूपितं, इह तु ब्रह्मण एव धर्मा विचार्यन्ते, ते चेदेकस्मिन् वाक्ये एव सर्वे पठिता भवेयुस्तदा न विचारणीया भवेयुर्विरोधाभावात्, पठिताश्च तत्तदुपासनप्रकरणेषु, कश्चित् त एव, - कचिद्भिन्नाः, यथा चाजसनेयिनः पञ्चाशिविधां प्रस्तुत्य षष्ठमन्यमग्निं पठन्ति 'तस्याग्निरवाग्निः' (बृह. ८. २. १४.) इति, छन्दोगास्तु पञ्चसङ्ख्यैवोपसंहरन्ति 'अथ य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद' (छान्दो. ७. १०. १०.) इति, तथा प्राणसंवादे मुख्यप्राणादन्वांश्चतुरः प्राणान् वाक्क्षुःश्रोत्रमनांसि पठन्ति, चाजसनेयिनस्तु तमपि पञ्चमं पठन्ति, अपरञ्च, अथर्वोपनिषत्सु कचिद्गोक्षुलघृन्दकाननसञ्चर-द्रोपरूपमनल्पकल्पद्रुमप्रसूनविरचितविचित्रस्यलीककालिन्दीसलिलकलोलसङ्घिभृदुत्तरपवनचल-दलकविराजमानगण्डमण्डलद्युतिमण्डितकुण्डलप्रभानुभाषितवामांसमिलन्मूर्धन्यमहामणिकमुरलि-कामुखावलीमिलदतितरलकरकमलयुगलाङ्गुलीवशंवदविविधस्वरमूर्च्छनामोहितवर्जरत्ननितम्बिनी-कदम्बकटाक्षकुवलयार्चितं कश्चित् कोदण्डमण्डितभुजदण्डखण्डितप्रचण्डदशमुण्डमतिविचित्र-चरित्राभिरामं रामस्वरूपं कचिदतिकरालवदनवित्रासितकमलकमलासनद्वपमासनादिकं नृकेसरि-रूपं कचिदुरुक्रमदिरूपं च निरूप्यते, तथा च द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवद्भर्माणामावापोद्यापाभ्यां दृष्टादृष्टफलभेदाच्च वेद्यभेदे प्राप्ते ब्रह्मानेकत्वापत्तौ श्रुतिविरोधाद्विनिगमकाभावात् सर्वेषामुपा-सनाविषयाणामब्रह्मत्वमापतितं, ननूपासनाविषयाणामौपाधिकत्वाच्चाविद्याकल्पितत्वात्त-द्विशिष्टानां तथात्वं युक्तमेव, न चैवं तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरत्वप्रसङ्गः, शुद्धस्य ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वेनोपाधिविशिष्टोपासनया चित्तशुद्धौ सत्यां स्यत एव तज्ज्ञानं भविष्यतीत्यत-त्तात्पर्यकत्वादिति चेत्, मैवम्, 'समन्वयविरोधापत्तेः, तासां ब्रह्मविद्यात्वहानेश्च, श्रुतेः प्रतारक-

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ साधनाध्यायस्य द्वितीयचरणानुवादपूर्वकं तृतीयचरणार्थ-माहुः पूर्वपाद इत्यादिना, शुद्धेत्यादि, जडजीवधर्माणां निराकरणेन ब्रह्मणि श्रुतिप्रतिपादितानां ब्रह्मस्वरूपनिरूपणेन विशुद्धधर्माश्रयत्वस्य श्रुतिबोधितत्वेन च शुद्धसच्चिदानन्दविग्रहत्वं प्रतिपादितमित्यर्थः, इह तृतीयचरणे, विचार्यन्ते उपासनाधर्मसंहाराय च विचार्यन्त इत्यर्थः, प्रसङ्गः सङ्गतिः, ते विरुद्धधर्माः, एकस्मिन् 'आसीनो दूरं प्रजति' 'अवाग्लिपादो जवनः' इत्यादिवत्, विरोधाभावात् 'स्थितं व्रजन्तमासीनं शपानं वा गुहाशय'मितिवद् कालभेदेन पर्यायभेदेन च विभावेन विरोधाभावादित्यर्थः, पठं पठ्यत एवैकमधिकमित्यर्थः, तं रतं, यागभेदवत्, तथा च द्रव्यदेवतामरूपभेदेन यागभेदवदुपासनाभेदोक्तधर्मभेदे ब्रह्मभेदः स्वीकार्य इत्येका कोटिः संशये, द्वितीया-माहुः धर्माणामित्यादिना, मुरलीकोदण्डादिधर्माः साकारस्य, 'सदेव' इतिसर्वान्तराश्रयत्ववादयो निराकारस्य तयोर्मध्य एकैषां उद्घोषेन त्यागेन इतरेषामावापेन स्वीकारेण, दृष्ट्यादि, दृष्टं फलं दर्शनं, अदृष्टं पदमाहि-मत्वादिस्वरूपं, वेद्यभेदे तत्तदुपासनाप्रकरणोक्तधर्मवैधर्मेदे प्राप्ते, ब्रह्मानेकत्वापत्तौ ब्रह्मण एवोपास्यत्वेन ब्रह्मानेकत्वापत्तित्वमित्यर्थः, श्रुतिविरोधात् 'एकमेवाद्वितीय'मितिश्रुतिविरोधात्, विनिगमकाभावादित्यादि, तथा च ब्रह्म सधर्मकमुत निर्धर्मकमुपासनाभिन्नं वेति संशयः, पूर्वपक्षमाहुः ननूपासनेत्यादि, तद्विशिष्टानां उपासनावाक्योक्तधर्मविशिष्टानां, तथात्वं अब्रह्मत्वं, इति चेदित्यन्त एकः पूर्वपक्षः, तं पूर्वपक्षं दूषयन्त आहुः मैवमित्यादि, समन्वयेत्यादि, तथा चोक्तरीत्या तात्पर्यबोधकत्वमात्रेणैकार्यं उपलिपदां शक्या तत्सम्बन्धधर्मा

१. शुद्धस्येति चपापुलकयोः । २. ब्रह्मगता धर्मा इति कैवपापुंगोपुस्तके । ३. उदाहरन्तीति पुंगोपुस्त-कयोः । ४. व्रजन्रेत्यादि कैपुस्तके, व्रजवरेत्यादि वपापुंगोपु । ५. चरिताभिराममिति गोपुस्तके । ६. चपदं छनं कपुस्तके, उरकमादिकं चेति पापुस्तके । ७. समुच्चयेत्यादि गोपुस्तके ।

त्वापत्तेश्च, अपरञ्च, 'योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं चोरे-
णात्मापहारिणो' (महा.शान्ति.२२१.२७.) इत्यन्यथाज्ञानं निन्दन्ती श्रुतिः कथं फलसाधकत्वेन
तत्तदुपासनां वदेत्? स्पष्टार्थानां श्रुतिवाक्यानां निर्णयमकृत्वा सन्दिग्धार्थानां ज्योतिराकाशादि-
शब्दानां तद्वाचकत्वं न निर्णयेद्भगवान् व्यासः, एवञ्च सत्युक्तरीत्या भागवत्तेषां परस्परं
भेदश्चावश्यक इत्युभयतःपाशारञ्जुरिति प्राप्तेभिधीयते,

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥ (३. ३. १.)

सर्ववेदान्तप्रत्ययमनेकरूपनिरूपकैः सर्ववेदान्तैः प्रत्ययो ज्ञानं यस्य तच्चथा,
ब्रह्मणोनन्तरूपत्वेऽपि यानि यानि रूपाणि विविधैर्जावैरुपासितुं शक्यानि तानि तानि रूपाणि
तैस्सर्वेदान्तैर्निरूप्यन्त इति तावद्रूपात्मकमेवं ब्रह्मेत्यर्थः, तत्र हेतुः चोदनाद्यविशेषादिति,
चोद्यते कर्तव्यत्वेन बोध्यतेनेनेति चोदना विधिवाक्यमितियावत्, तस्यांविशेषादित्यर्थः,
यथैकस्मिन्नपिष्टोमे शाखाभेदेऽपि चोदना तथैव भवति 'अपिष्टोमेन यजेत' (आप.श्रौत.१०.२.१.)
इति तथेहापि सर्वेषु वेदान्तेषु ब्रह्मत्वेनैवोपासना विधीयत इति तथा, आदिपदात् साक्षा-
त्परम्परामेदेन मोक्षफलकत्वकथनमप्युपासनानामविशिष्टमिति प्रयोजनसंयोगः सङ्गृह्यते ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

ननु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदवदुपास्यानां धर्मभेदेन मिथोभेदादुक्तहेत्वसिद्धिं भेदान्नेति
चेदित्यनेनाशङ्क्य तत्परिहारमाह सूत्रकार एकस्यामपीति सूत्रावयवेन, यथैकस्यामपि गृहीत-
पोडशिकायामतिरात्रव्यक्तावगृहीतपोडशिकायाः सकाशाद्गुणाधिक्येऽपि नातिरात्रभिन्नयागत्व-
मतिरात्रलक्षणैकर्मवाधिकृत्य तद्ब्रह्मणाग्रहणयोर्विधानादेवमिहापि ब्रह्मैवाधिकृत्य तत्तद्वर्मेवैशिष्ट्या-
वैशिष्ट्ययोरेकत्वान्न ब्रह्मोपासनांभिन्नत्वमुपासनासु, तथा च ब्रह्मधर्मत्वेनाभेदस्य विवक्षितता-

प्रतिपादकत्वेन ब्रह्मणि समन्वयोऽनुपपन्नस्तादृशात्पर्यबोधकत्वेन समन्वयोक्तौ तु 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' 'वेदेऽथ
सर्वैरहमेव वेद्यः' इत्यादिश्रुतिविरोधः, तासां उपनिषदां, ब्रह्मविद्यात्वहानेः तात्पर्यबोधकतायां तात्पर्यस्या-
ब्रह्मत्वेन ब्रह्मबोधकत्वमिति ब्रह्मविद्यात्वहानेरित्यर्थः, प्रतारकत्वापत्तेः ब्रह्मण्यविद्याकायं ब्रह्मत्वबोधनेयथार्थवत्कृत्ये
प्रतारकत्वापत्तेरित्यर्थः, दूषणान्तरमाहुः अपरमित्यादिना, स्पष्टार्थानां उपनिषद्वक्तृणां रामहृण्यादिपदानां,
तद्वाचकत्वं ब्रह्मवाचकत्वं, तथा च येषां ब्रह्मवाचकतायां न सन्देहलोपां न विचारः कृतो वाचकत्वे सन्दिग्धानां तु
विचारः कृतो वाचकत्वेनैवोपनिषदां समन्वयो द्यासाभिप्रेत इत्यर्थः, तेषां उपासनावाक्यप्रतिपादितधर्मविशिष्ट-
ब्रह्मस्वरूपाणां, पाशारञ्जुरिति भेदान्नीकार आसिद्धान्यायविरोधोद्गीकार 'एकमेवे'त्यद्वैतश्रुतिविरोध एवं
पाशारञ्जुरित्यर्थः, अभिधीयते सिद्धान्त उच्यत इत्यर्थः, अनेकेत्यादि, व्यधिकरणबहुव्रीहिणा सूत्रेकदेशार्थमाहुः
तत्तथैवत्वेन, आदिपदादिति, 'एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्' इति सूत्रोक्तान्नत्वो हेतवोनेकरूपाणां
सैक्यसाधका बोध्याः, आदिपदादिति, इत्थं च सूत्रे चोदनाश्च आद्यपञ्चेति चोदनादीति समाहारद्वन्द्वबोधस्य,
प्रयोजनसंयोगः एकस्मिन्नैव ब्रह्मणि ज्ञानाप्रकारैर्जातफलानां समुच्चयः ॥ १ ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥ धर्मभेदेन एकस्यामुपासनानामुक्तधर्मैरुपासनान्तरोरूपवेत्त्वभावेन, हेत्व-
सिद्धिं 'संयोगरूपचोदनाख्याः' इति हेतुवत्तद्वयमप्येव भेदसाधकरूपात्मकहेतोरसिद्धिमित्यर्थः, इत्यनेनाशङ्क्य इति-

१. चोरेणेति वपुषोऽपि । २. प्राचामन्तेत्येवं श्रुतिरेव । ३. तदुपासनमिति पापुलके । ४. निर्णयादिति
पुन्यतिरिक्तेषु । ५. भगवानिति छत्तं पापुलके । ६. परस्परभेद इति प्रकाशपाठः । ७. चपदं छत्तं पुपुलके । ८.
सर्ववेदान्तेति वपुषोऽपि । ९. अपीति छत्तं पापुलके । १०. एकमेवेति वपुषोऽपि । ११. तस्मादिति पुपुलके ।
१२. यजेदिति पापुलके । १३. मोक्षफलककथनमिति कपुलके । १४. नैकस्यामपीति कपुलके । १५. दक्षणमिति
गोपुलके । १६. तत्तदिति वपुलके । १७. उपासनमित्यत्रमिति पापुलके ।

त्वंदुक्तहेत्वसिद्धिः, एवं सति यत्रैकस्मिन्नुपास्ये रूपेण्यसाद्रूपादधिका गुणा उच्यन्ते तत्र तेषामुपसंहार उचित इति भावः, अत्रायं विशेषो ज्ञेयः, उपासनाविषयेष्वखिलेष्वविशिष्टं ब्रह्मत्वं ज्ञात्वा तैवेकतरं रूपं य उपास्ते तस्य तत्र सर्वे गुणा उपसंहर्तुमुचिताः, यस्त्वनन्तेषु विभूतिरूपेषु ओमित्यक्षरादि“ष्वोमित्येतदक्षरं ब्रह्म” (कठोप. २. १५-१६.) इति ज्ञात्वा उपास्ते तस्य शाखान्तरीया अप्येतदक्षरोपासनप्रकरणोक्ता एवोपसंहर्तव्या नान्ये, तद्रूपमधिकृत्यैव तेषां गुणानां कथनात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, इयं तूपासनोमार्गीया व्यवस्योक्ता, भक्तिमार्गीया त्वेद्विलक्षणा, साग्रे वाच्येति ॥ २ ॥

नन्वग्निष्टोममेवोद्दिश्य यावन्तो धर्मास्तैस्त्रिरीये पठ्यन्ते न तावन्तो वाजसनेयके, तथा च त्वदुक्तरीत्या वाजसनेयिनां तद्धर्मोपसंहारोपि न्याय्यो भवेत्, न त्वेवं सः, शिष्टाचारादिविरोधात्, तथा पञ्चाग्निविधामेवाधिकृत्योक्तोपि पष्ठोऽग्निर्न छन्दोगैः शक्यत उपसंहर्तुं, तथैवाथर्वणिकैर्नैकस्मिन् रूपे रूपान्तरधर्मा इति प्राप्त उत्तरं पठति,

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

स्वाध्यायो वेदः, स एकमेव कर्म शाखाभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारकं बोधयतीति तत्प्रयुक्तः सम्यग्भूतेष्विष्टोमादिलक्षण आचारे तत्तदङ्गाचारनियमोन्यूनानधिकरणलक्षण इत्यर्थः, तावद्भिरेवाङ्गैर्यागसम्पत्तेरधिककरणस्याप्रयोजनकत्वाच्चावतामेवाङ्गानां करणं, ननूक्तं तद्धर्मणामप्युपसंहारस्त्वदुक्तरीत्या सम्भवतीत्यत आह अधिकारादिति, सर्वेषां शाखिनां स्वस्वशाखोक्तकर्मण्येवाधिकारो न परशाखोक्तेष्वतोपि तथैवानियमः, चकारात् स्वशाखोक्तात् कर्मणोतिरिक्ततत्करणे न्यूनकरणे च “यदस्य कर्मणः” (आप. श्रौत. ३. १२. १.) इत्यादिप्रायश्चित्तश्रवणमपि तन्नियमे हेतुः समुचीयते, अत एव कचित् परशाखोक्तमपि व्यवस्थितविकल्प-

सूत्रमागेनाशङ्कोत्यर्थः, त्वदुक्तहेत्वसिद्धिः ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मासिद्धत्वाद्धर्मभेदसाधकधर्मभेदरूपस्य तव हेतोर्महत्त्वसिद्धिरित्यर्थः, एवं सति सर्वोपासनाविषयरूपाणां ब्रह्माद्वैते सिद्धे सतीत्यर्थः, तत्र न्यूनगुणत्वेन प्रतीयमानोपासनाविषये रूपे, तेषां वाक्यान्तरोपासनाविषयधर्माणां, उपसंहारः सामान्यतया श्रुतस्य विशेषे नियमनं, अत्र गुणोपसंहारे, विशेषः वक्ष्यमाणो विशेषः, अखिलेषु ब्रह्मत्वेनोपासनाविषयेषु प्राणोपासनास्तु च, सर्वे गुणाः सर्वे ब्रह्मधर्माः, ‘एतदक्षरं ब्रह्म’ इत्यत्र ब्रह्मत्वं गौणीकृत्य वर्णप्राधान्येनोपासवं बोध्यं, एतदक्षरेत्यादि, एवंविधोपासनाविषयकतास्योक्ताः सर्वे धर्मा इदं उपास्य उपसंहार्या न त्वन्वविधोपास्यधर्मा अपि, अन्यथा तत्प्रकरणातिशयेनोपसंहारे, अतिप्रसङ्गात् प्रकरणस्याङ्गनियामकायभङ्गलक्षणातिप्रसङ्गादित्यर्थः, अग्रे स्वाध्यायसूत्रादौ ॥ २ ॥

स्वाध्यायस्य तथात्वेन समाचारेधिकाराच्च सर्ववच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥ स्वाध्यायसूत्र उपसंहाराधिकथनादुपसंहारस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वेनैव वाच्यप्रसङ्गेन स्मरणादुपसंहारनिरूपणमिति बोधनाय सूत्रमवतारयमिति नन्वित्यादि, रूपान्तरधर्माः इत्यस्य उपसंहर्तुं शक्यन्ते इत्यन्वयः, सूत्रार्थमाहुः स्वाध्यायेत्यादि, तथात्वेनेत्यस्यार्थमाहुः एकमित्यादिना, समाचार इत्यस्यार्थमाहुः तत्प्रयुक्त इत्यादि, तत् शाखाभेदभिन्नप्रकारकनिरूपणं, अधिकारादित्यादिसूत्रभागं व्याकुर्तुमाशङ्कते नन्वित्यादि, त्वदुक्तरीत्या ब्रह्मणि त्वदुक्तधर्मोपसंहाररीत्यर्थः, तथा च तैत्तिरीयशाखोक्ताग्निष्टोमधर्मा वाजसनेयकानामप्यनुष्ठेयाः स्फुरित्यर्थः, तथानियमः स्वप्राप्तीयानामेवानुष्ठाननियमः, तन्नियमे स्वशाखोक्तयावद्धर्मानुष्ठाननियमे, अत एव अधिकारमायश्चित्तोपदेश-

१. कस्मिन्निति यत्पुस्तके । २. अविशिष्टब्रह्मत्वमिति केषुपुस्तके । ३. एतेष्विति वपापुस्तकयोः प्रकाशे तु तेष्विति । ४. ओमित्यक्षरादिव्यति उक्तं वपागोषु । ५. उपासनमार्गीयेति कैंगोपुस्तकयोः । ६. ते तावन्त इति कपुपुस्तकयोः, वपापुस्तकयोस्तु नपदं लुप्तम् । ७. एवपदं उक्तं वपागोषु । ८. पठन्तीति गोविपुस्तकयोः । ९. तथात्वेन हीति कपुपुस्तके । १०. मित्रप्रकारकमिति पुपुस्तके । ११. अप्रयोजनत्वादिति वपापुषोषु । १२. एवपदं उक्तं पुपुस्तके । १३. तथापि नियम इति गोपुस्तके । १४. कारण इति गोपुस्तके ।

विषयत्वेन कल्पसूत्र उच्यते, विकल्पे तूभयस्याशास्त्रार्थत्वमुपसंहारे तूभयस्यापि शास्त्रार्थत्व-
मतोपि नात्रोपसंहारशङ्का, अत्र दृष्टान्तमाह सचचदिति, यथा सचा होमाः सप्तमूर्धा-
दयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताभ्यनभिसम्बन्धादाथर्वणोदितैकाग्रिसम्बन्धाच्चाथर्वणि-
कानामेव कार्यत्वेन नियम्यन्ते तथा तत्तच्छाखायास्तथात्वात् तत्तर्दुक्त एव कर्मणि तत्तच्छा-
खिनामधिकाराच्च स्वस्वशाखोक्तादन्यूनानतिरिक्तकर्मकरणनियम इत्यर्थः, प्रकृतेपि यद्रूपोपासना-
प्रकरणे यावन्तो धर्मा उक्तास्तस्मिन् रूपे तावद्धर्मवत्त्वेनैवोपासना कार्या तद्रोधकप्रमाणो-
नुरोधाच्च तु रूपान्तरोपासनप्रकरणोक्ता साधारणधर्मवत्त्वेनापि, तथा सति मत्स्योपासक-
स्य चापशरादिकमपि भावनीयं स्यात् पुरुषरूपोपासकस्य च लक्ष्ययोजनायामशङ्कादिकं,
नन्याथर्वणोपनिषत्सु श्रीरामोपासनायां “यो वै ये मत्स्यकूर्माद्यवतारा भूर्भुवःसुवस्तसै वै नमो
नमः” (रामो. ता. ५.) इतिवाक्येन तदितरावताररूपत्वमुच्यते न तद्धर्मवत्त्वमप्याक्षिप्यते,
सत्यमाक्षिप्यते तद्धर्मवत्त्वं, तत्रायमभिसन्धिः, परमकाष्ठापन्नं ब्रह्मस्वरूपमिदमिति ज्ञात्वा
द्युपासना कार्या, तेनैतस्यैवान्वेतारास्तत्तद्रूपेण तानि तानि कर्माण्ययमेव कृतवानिति ज्ञेयं
परं, न तु तस्मिन्नेव रूपेन्यावतारधर्मवत्त्वमपीति, तथा च तस्मिन्स्तिन्नवतारे तत्तद्धर्मवानिति
श्रुत्या बोध्यते न तु सर्वत्रेति, तत्र बाधकमुक्तमेव, प्राणाद्युपासनास्वेतावान् विशेषः, यथा
कर्मण्यतिरेके प्रायश्चित्तश्रवणं बाधकं श्रीरामस्वरूपाद्युपासनासु च तेनावतारेणाकृतकर्मणस्तत्र
भावनेपराधो बाधको “योन्यथा सन्तमात्मानम्” (महा. शान्ति. २२१. २७.) इत्यादिवाक्यं
च न तथा प्राणाद्युपासनासधिकगुणस्येतरत्रोपसंहारे किञ्चिद्बाधकं द्रश्यत इति संकर्तुं शक्यत
इति, ननु पुरुषादिरूपस्य विग्रहस्यैव शुद्धब्रह्मत्वादयमेवावतारान्तरेष्वपि लीलाकर्तृतिज्ञान-
मनुपपन्नमिति चेत्, मैवम्, धर्मिग्राहकमानेनैकस्यैव शुद्धस्यैवानन्तरूपत्वेन सिद्धत्वाद्भूतं एव
रूपहेत्वोः कर्माङ्गनियामकरवादेव, व्यवस्थितविकल्पेत्यादि, व्यवस्थितविकल्पो नामोभयोरैककोटिसिर्गायको
विकल्पो यथोदितानुदितहोमकल्पयोर्मेष्य एकस्यैवाङ्गीकारस्तेनैव च यावन्जीवमनुष्ठानं न तु द्वितीयस्याङ्गीकारो यथा
ग्रीहियवादिस्थल इतिभावः, विकल्पे तु ऐच्छिकविकल्पाङ्गीकारे तु, उभयस्यापि विकल्पलब्धपक्षद्वयस्यापि, अशा-
स्त्रार्थत्वं अथदोषदुष्टत्वेनाशास्त्रार्थत्वं, उभयस्यापि शास्त्रार्थत्वं शास्त्रेणोभयस्यापि प्राप्तिसत्तायैकमपि न स्यात् पर-
स्परविरोधादितिभावः, अत्र अभिष्टोमादौ, ननु वेदविभागात् एव शास्त्राधिकारिभेदानामसम्भवात् सकलकर्मोद्धानां
सर्वकर्मसूपसंहारः स्यादत आहुः अत्र दृष्टान्तमित्यादि, तथा चाविभागदशायामपि तत्तद्देवे तत्तच्छाखानामपि नियम-
कानां विद्यमानत्वाच्चाभिरेव नियमसम्भवाच्च सर्वकर्मसु सर्वोद्घोपसंहार इत्यर्थः, सचा होमाः आपर्वणिकानां प्रसिद्धाः,
त्रेताभ्यनभिसम्बन्धात् सचाहोमेवभिन्नप्रसम्बन्धाभावात्, तथात्वात् तत्तच्छाखोक्तकर्मसु तत्तच्छाखोक्तज्ञा-
नामेवानुष्ठानं न तु विद्वदेतरेषामित्यर्थनियामकरवादित्यर्थः, उपासनायामपि तत्तदुपासकरूपप्रकाराणामबाधकधर्माणामे-
वोपसंहारो न तु बाधकानामपीत्याहुः प्रकृतेपीत्यादिना, तथा सति तद्रोधकप्रमाणविरोधेन रूपान्तरासाधारणधर्मा-
णामुपसंहारे कृते सतीत्यर्थः, लक्ष्येत्यादि, तथा च पुरुषोपासकस्य लक्ष्ययोजनाविलोकीशङ्कादि भावनीयं स्यादित्य-
न्वयः, अभिसन्धिः समाधानं, परमकाष्ठापन्नं अवतारदशापूर्वकालीनं, इदं उपासनाविषयीभूतं रूपं, अयमेव
मूलस्वरूपमिदमेवेति ज्ञात उपासनागोचर एव, इति ज्ञेयं परं इति मत्र उक्त इतिभावः, न तु सर्वत्र अन्यावतारेषु
तदन्त्यावतारधर्माणामुपसंहारसु नेत्यर्थः, तत्र बाधकमुक्तं प्रकरणस्य तस्य नियामकत्वे प्रकरणस्याज्ञातनियामक-
त्वमङ्गलक्षणातिप्रसक्तिः स्यादितिबाधकमुक्तमित्यर्थः, नन्वेवमुपासनाविषयमप्येवमपि शास्त्रान्तरोक्तप्राणधर्मोपसंहारो
न स्यादित्यत आहुः न तथा प्राणेत्यादि, अधिकगुणस्येत्यादि, शास्त्राविरोधोक्तन्यूनसङ्ख्याकप्राणे शास्त्रान्तरो-
क्ताधिकसङ्ख्याोपसंहारेधिकसङ्ख्यायां न्यूनसङ्ख्यायाः सम्भवाद्दोषाभावाच्च किञ्चिद्बाधकमित्यर्थः, शक्यत इति
बाधकं संकर्तुं न शक्यत इत्यर्थः, ननु साकारस्य सर्वादिपुरुषस्यैव परमज्ञः सर्वावताररूपत्वमुच्यते तत्र सम्भवति
धर्मिभेदकानां निरूप्यमाणप्रकारभेदानां मूलावताररूपयोः सत्तादिलत आहुः नन्वित्यादि, अनुपपन्नं ‘अन्यथा

१. तदुक्त इति कपुस्तकयोः । २. धर्मत्वेनापीति कपापुस्तकयोः । ३. सर्वत्रापीति कपागोष्ठ सर्वत्रेतीति तु प्रकाशे ।

४. आसीति छतं पुस्तके । ५. स कर्तुमिति कपापुस्त । ६. एवपदं छतं पुस्तके । ७. वस्तुत एवेति कपुस्तके ।

तथात्वान्न काचिच्छङ्का, यथैकसैवान्योन्याभावस्यानन्तभावप्रतियोगिकतत्तद्रूपत्वं तावत्तत्प्रति-
योगिकाल्यन्ताभावरूपत्वं चाभावप्रतियोगिकान्योन्याभावाल्यन्ताभावरूपत्वं च भावरूपत्वे-
प्यभावरूपत्वमेव चाङ्गीक्रियते तथेहाप्यस्तु, अभावत्वस्याप्रयोजकत्वात्, धर्मिग्राहकमानस्यैव
तथात्वात्, तच्च तैत्तिरीयोपनिषत्सु “अतः परं नान्यदणीयसः हि परात् परं यन्महतो महान्तं
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्” (तैत्ति.महा.१.५.) इत्यादिश्रुतिरूपं प्रसिद्ध-
मेव, अपरञ्च, सर्वासामुपासनानां हि ब्रह्मविज्ञानसाधनत्वेन श्रुतौ निरूपणं क्रियते यत्प्र-
कौरिकोपासना विज्ञानहेतुः स प्रकारश्च निरूप्यते, एवं सत्येकस्यां शाखायां कतिपयगुणनि-
रूपणं तदितरस्यां शाखायां तदतिरिक्तानामपि गुणानामित्यत्र को हेतुरिति पृच्छामः,
उपसंहारेण प्राप्तमनिरूपणे हेतुं चेद्वीर्यं तत्र वदामः, एवं सति न्यूनगुणनिरूपिका श्रुतिः
स्योक्तानपि गुणान् न वदेत्, तथा हि, उपासनानां ब्रह्मविज्ञानफलकत्वस्य निर्णीतत्वाच्चस्य
चैकजातीयत्वाद् घटवत्कृष्णशेषसाधनसाध्यत्वादशेषतन्निरूपिकैव श्रुतिर्निरूपयेत्, अन्या
तूपासनाया नामोक्त्वा ‘उपासीत’ इत्येतावदेव वदेत्, गुणानामाक्षेपलभ्यत्वान्न वदेत्, उप-
संहार्यानिपि वा वदेत्, निरूपयति च गुणान्, नोपसंहार्यान्, न च स्वशाखामात्राध्येतृणा-
मुपासनासिद्ध्यर्थं सर्वशाखासुपासनप्रकारोक्तिरिति वाच्यं, परशाखाऽज्ञानेन तदुक्तगुणोप-

सन्तमितितूपणादनुपपन्नमित्यर्थः, धर्मिग्राहकमानस्य ‘यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं’ इति श्रुतिरूपत्वेत्यर्थः, तथात्वात् विरु-
द्धानाधर्मिधर्मवत्त्वेन श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः, भेदकानामप्रकाराणां सत्त्वे धर्मिभेदाभावे दृष्टान्तमाहुः यथैकसैवेत्यादिना,
अनन्तभावेत्यादि, तथा च घटान्योन्याभावे विद्यमाना ये पटान्योन्याभावात् पटभेदरूपा एकाभावाधिकरण-
काभावस्याधिकरणरूपत्वाङ्गीकारात्, तत्तद्रूपत्वं घटभेदस्य पटादिभावप्रतियोगिताकनानामेदरूपत्वं, घटाल्यन्ता-
भावाधिकरणकनानाभावप्रतियोगिकाभावानां घटाल्यन्ताभावरूपत्वमाहुः तावत्तदित्यादिना, एवं भेदाधिकरणका-
ल्यन्ताभावानां भेदरूपत्वमपि, नन्वभावप्रतियोगिकाभावाधिकरणत्वेनाभावस्याधिकरणरूपत्वं न तु भावप्रतियो-
गिकत्वापीत्यत आहुः अभावप्रतियोगिकेत्यादि, भावरूपत्वेपीत्यादि प्रतियोगितत्वावच्छेदकयोर्भाववरूपत्वेपि,
अभावरूपत्वं प्रतियोगिभेदाल्यन्ताभावरूपत्वं चेत्यर्थः, लाववादितीरोपः, तथेहाप्यस्त्विति सर्वेषामप्यव-
साराणामवतारिणश्च निरूप्यमाणप्रकाशभेदानां भेदकानां सत्त्वेऽप्यभेदः स्वीकृतोक्तिवत्यर्थः, अभावत्वस्य नाना-
भावानामभावरूपत्वस्य प्रतियोगितत्वावच्छेदकयोश्चाभावरूपत्वत्वेत्यर्थः, अप्रयोजकत्वात् ऐक्यबोधकप्रवृत्तप्रमाण-
त्वात्, स्वमत ऐक्यबोधकप्रमाणमाहुः तच्चेत्यादिना, तच्च धर्मिग्राहकप्रमाणञ्च, नन्वेकसैव ब्रह्मणः सर्ववतारा
ब्रह्मभिन्नाश्च तदावताररूपान्तरेन्यावतारस्वरूपाभेदेनान्यावतारधर्मवत्त्वेन विभावनयोपासने दोषो न स्यात् सर्वत्रो-
भयलिङ्गाधिकरणे विरुद्धधर्माधारत्वस्योक्तत्वाद् तत्पुर्वरीत्या विभावने श्रुतितालपर्यविरोधरूपं दोषं वक्तुं वादिनं
प्रमाहुः अपरञ्चेत्यादि, विज्ञानहेतुः स्वस्य ब्रह्मभेदज्ञानहेतुः, सः विज्ञानहेतुभूतः निरूप्यते शाखाभेदेऽपि मित्रो मित्रो
निरूप्यते, तत्र को हेतुः मित्ररूपैर्मित्ररूपधर्मैश्चैकसैव विभावने ब्रह्मविज्ञानसम्भवे श्रुतिषु नानाधर्मवत्त्वेन नाना-
रूपनिरूपणप्रयासे को हेतुरित्यर्थः, पृच्छामः एकाकारगुणैरुपेत्यतया चानिरूपणे श्रुतितालपर्यं पृच्छाम इत्यर्थः,
प्राप्तिं एकरूपताया उक्ताया वृत्त्या प्राप्ति, अनिरूपणे सर्वशाखात्वेकस्वरूपताया धनिरूपणे, एवं सति उपसंहा-
रेणापेक्ष्यादुपास्यरूपाणामेकजातीयतात्वात् सति, सर्वशाखासुपास्यानामेकजातीयताङ्गीकारे न्यूनगुणनिरूपकशाखायां
स्वोक्तगुणानामनिरूपणेऽप्युपासनाकरणप्रकारमाहुः तथा हीत्यादिना, तस्या सकलोपासनासाध्यब्रह्मविज्ञानस्य, एकजा-
तीयत्वात् त्वन्मत एकजातीयत्वात्, घटवदिति घटो यथाशेषसज्जनकसमुदायसाध्यसद्वृत्तुपासनापि त्वदभि-
मतरीत्या सकलगुणानुमन्धानसाध्यतोऽशेषगुणनिरूपकैव श्रुतिर्निरूपयेत् इत्यस्य पूर्वोपासनापासनामित्यनेना-
न्ययः, अन्या तु अन्यशाखाश्रुतिस्त्वित्यर्थः, न वदेत् उपासनोपयोगिगुणान् न वदेदित्यर्थः, उपसंहार्यानिनि,
त्वन्मते उपासनाया लक्षोपगुणसाध्यत्वात् न्यूनगुणनिरूपिका सकलगुणादिरूपयेत् स्योक्तानपि वा न निरूपयेदि-

१. तद्रूपत्वमिति सर्वेषामुद्देशः । २. तावदित्यायादर्शान्तरेषु पुन्यतिरिक्तेषु । ३. भावाभावेत्यादि सर्वव्याप्या-
दर्थेषु । ४. ब्रह्मज्ञानेत्यादि प्रेमुक्तके । ५. यत्प्रकारेत्यादि गोपुक्तके । ६. इदं पदं छतं कैपुक्तके । ७. ‘कलव-
सेति कैपुक्तके । ८. ‘कृतेत्यादि गोपुक्तके । ९. गुणानित्यादि यथागोपु । १०. स्वसेत्यादि कथमागुपुगोपु ।

संहारस्याप्यसम्भवेनोपासनाया एवासम्भवापातात्, तस्मात् स्वस्वशास्त्रोक्तप्रकारिकोपासना-
यामेव सर्वेषामधिकारात्तयैव ब्रह्मविज्ञानं भवति, तैत्तिरीयाणां वाजसनेयिप्रभृतीनां चाग्नि-
ष्टोमसम्पत्त्या स्वर्ग इव, प्रकृते ब्रह्मैक्यात्तत्तद्विज्ञानं ब्रह्मविज्ञानमेव, न हि रूपरसगन्धादि-
मत्यां भुवि पुरुषभेदेनैकैस्सर्वैकैकप्रकारकं यद्ब्रह्मज्ञानं न तद्ब्रह्मज्ञानं, एतेनानन्तधर्मवचनं ब्रह्मणि
ज्ञापितं, तदुक्तं “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” (श्वेता, ६, ८.)
इति, अत्र ‘स्वाभाविकी’ इति विशेषणादविद्याकल्पितत्वं शक्तीनां निरस्तम् ।

केचिच्चार्यवर्णिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रतापेक्षणादन्येषां तदनपेक्षणाद्विद्याभेद इति
प्राप्त उच्यते स्वाध्यायस्यैवं धर्मो न विद्यायाः, कथमिदमवगम्यते ? यतस्तथात्वेन स्वाध्याय-
धर्मत्वेन समाचारे वेदव्रतोपदेशनपरे ग्रन्थ आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन समामनन्ति
“नैतदचीर्णव्रतोधीते” (मुण्ड.३.२.११.) इति चाधिकृतविषयादित् ‘छब्दा’ ‘दर्ध्ययन’ शब्दाच्च
स्योपनिषदध्ययनधर्म एवैव इति निर्धार्यते, तस्मादनवयं विद्यैकत्वमितिसूत्रार्थं वदन्ति,

स चिन्त्यते, नह्यस्य विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकं, उक्तन्यायेनान्यत्रापि तदुपसंहारस्य
वक्तुं शक्यत्वात्, न चानुपसंहारार्थमेवातद्वर्मेत्वं बोध्यत इति वाच्यं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां
विद्यैकत्वनिर्णयस्यैव दृश्यमानत्वादुपेक्ष्य इव भाति, ननु तदुक्तिर्यथा तथास्त्वतद्वर्मेत्त्वबोधनस्या-
नुपसंहारार्थकत्वे कानुपपत्तिरिति चेत्, उच्यते, सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे हि तत्तात्पर्यकल्पना, स एव
च न साधीयात्, तथा हि “स्वाध्यायोध्येतव्यः” (तैत्ति.आर.२.१५.) इत्यादिषु स्वाध्याय-
शब्दस्य वेदवाचकत्वं प्रसिद्धं समाचारशब्दस्य विहितक्रियावाचकत्वं च, तत्रोभयोरपि
मुख्योर्थो वाध्यते, तस्मिन् सम्भवति तद्वाधस्त्वयुक्तः, किञ्चैवं “नैवमिष्टोममेवोद्दिश्य”
इत्यादिनोक्ताशङ्कया अनिवृत्तिरिति ।

ल्यर्थः, स्वशास्त्रेभ्यः मात्रपदेनेतरशास्त्राध्ययनज्ञानयोनिरासः, उपासनासिद्ध्यर्थं उपासनाकृतिकारोचनार्थं,
परशास्त्राऽज्ञानेनेत्यत्राध्ययनाभावो हेतुर्बोध्यः, तत् शास्त्रान्तरं, एतेन अनन्तशास्त्रास्वनन्तगुणानां निरूपणेन,
तत् ब्रह्मण्यनन्तधर्मवत्त्वं, केचित् शङ्करप्रभृतयः, स्वाध्यायस्यैव आथर्वणपेदोपनिषदध्ययनस्यैवेदं शिरोव्रतस्या-
ध्ययनाङ्गत्वं न विद्याङ्गत्वमिति कथं ज्ञायत इति हेतुप्रश्न उत्तरमाहुः यत इत्यादि, अधिकृतेत्यादि, आथर्वणोप-
निषदभ्येतुविषयादिल्यर्थः, एषः शिरोव्रतधर्मः, वदन्ति सिद्धान्तिनो वदन्तीत्यर्थः, स चिन्त्यते सूत्रार्थः
सिद्धान्तिनो निश्चयार्थं विचार्यते, अस्य शिरोव्रतस्य, विद्याधर्मत्वमित्यादि, तथा चोक्तरीत्याध्ययनधर्मत्वेन
विद्याधर्मत्वं विद्याभेदकत्वं वा न वक्तुं शक्यत इत्यर्थः, उक्तन्यायेन ‘नैतदचीर्णव्रत’ इतिरीत्येत्यर्थः, अन्यत्र
अध्ययने, उपसंहारस्य शिरोव्रतोपसंहारस्य, अनुपसंहारार्थं विद्याभेदमङ्गीकृत्य विद्यान्तरप्रमाणां विद्यान्तरेणुप-
संहारार्थं, अतद्वर्मेत्वं शिरोव्रतस्याध्ययनाभावो विद्याधर्मत्वं चेत्त्यर्थः, उपेक्ष्यः शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्ववत्त्वा
उपेक्ष्य इत्यर्थः, नन्वाथर्वणिकानां शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वं शाबरभाष्य उक्तं तेन च विद्याभेदे सिद्धे सर्वोपनिषदां
ब्रह्मण्यनुपसंहारो न स्याद्विदूषणं भवतामस्मिन्नेतं तत्रेष्टापत्तिरसाकमुपसंहारार्थमेव च शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वोक्ति-
र्यथातथास्तु प्रामाणिकत्वेन नोरीक्रियतां तथान्याह अतद्वर्मेत्यादि, शिरोव्रतस्य स्वाध्यायधर्मत्वाभावस्य
विद्याधर्मत्वस्य च बोधनस्येत्यर्थः, अनुपसंहारेत्यादि, सकलोपनिषदां ब्रह्मण्यनुपसंहाराभावार्थकत्वं इत्यर्थः,
कानुपपत्तिः को दोषः, सूत्रस्य स्वाध्यायसूत्रस्य, तदुक्तार्थत्वे शिरोव्रतस्य विद्याधर्मत्वनिर्णयार्थत्वे सम्भवति
सतीत्यर्थः, तत्तात्पर्यकल्पना सूत्रस्य तदुक्तार्थत्वे शिरोव्रतस्य निर्णयार्थत्वे तात्पर्यकल्पना, स एव उक्तः
सूत्रार्थ एव, तदुक्तसूत्रार्थसम्भवमुपापद्यन्ति तथा हीत्यादिना, तत्र भवदुक्तसूत्रार्थतात्पर्यकल्पने, उभयोः
स्वाध्यायपदसमाचारपदयोः, तस्मिन् मुख्यार्थे, तत् मुखाध्यः, ननु तात्पर्यनिर्वाहार्थं मुख्यार्थेवापि

१. खेलादि पापुल्लके । २. तथैवेति गोपुल्लके । ३. वैकैकेत्यादि वपापुपु, वैकैकेत्यादि दाकयोः । ४. भन्तेत्यादि
पापुल्लके प्रमाद्वम् । ५. स्वाध्यायस्यैव इति तथैवाध्याः । ६. अध्ययनसम्पत्तेरिति ज्ञां पापुल्लके । ७. त्रिभित्तिवत्पापुल्लकोः ।

नन्वाथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते “स होवाचाब्जयोनिः योवताराणां मध्ये श्रेष्ठोवतारः को भविता येन लोकास्तुष्टा देवास्तुष्टा भवन्ति यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात् संसाराद्भवन्ति कथं चास्यावतारस्य ब्रह्मता भवति स होवाच तर्हि नारायणो देवः” (गोपालो. ता. १.) इत्युपक्रम्य मधुरास्वरूपं निरूप्य निगद्यते “यत्रासौ संस्थितः कृष्णः स्त्रीभिः शक्त्या समाहितः” (गोपालो. ता. २.) इति, तेनास्यावतारस्याशेषावताराणां मध्ये श्रेष्ठ्यं निरूप्यते, श्रीभागवतेषु च “एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” (श्रीमद्भाग. १. ३. २८.) इति गीयते, पूर्वोक्तरीत्या तु सर्वतुल्यता प्रतीयत इति नैकतरनिर्धारः सम्भवति, किञ्च, ब्रह्मणो निरवयवत्वेनैकस्यांशित्वमन्येषां तदंशत्वमित्यपि वक्तुमशक्यमिति प्राप्तेभिधीयते ।

“सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः” (श्रीमद्भाग. १०. ८६. १५.) “विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तम्” (श्रीमद्भाग. १०. २४. ४.) इत्यादिवाच्यैरप्राकृतो भगवत्स्थानभूतः सत्त्वनामा भगवद्गुरुत्वरूप एवै कश्चनास्ति, यादृशेन रूपेण भगवान् कार्यं कर्तुमिच्छति तादृशं तं प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमाविर्भूयायःपिण्डे बह्विवत् तत्तत्कार्याणि करोति यस्मिन् यस्मिन्नवतारे स सौंश इत्युच्यते, तत्र हि विग्रहस्तत्राविर्भूतं ब्रह्मस्वरूपं च प्रतीयते, विग्रहस्य सत्त्वात्मकत्वेन धर्मरूपत्वात् तत्राविर्भूतस्यैव ब्रह्मत्वात् समुदितस्यावतारत्वेन गणनात् तत्रैकस्यैवांशस्य तद्रूपत्वं यत् तदेवांशत्वं, यत्राधिष्ठानमनपेक्ष्य स्वयमेव शुद्धं साकारं ब्रह्माविर्भवति भक्तार्थं स स्वयं पूर्णो भगवानुच्यते, एतदेव च ‘श्रेष्ठ्य’मत एव ‘सर्वतः पाणिपादान्त’त्वं यस्मिन् स्फुटं ज्ञापयितुं तोकादिभावेनाविर्भव, तेन यादृग्यादृग्लीलाविशिष्टं यद्यद्वात्यपौगण्डाद्यवस्थाविशिष्टं तत्तद्रूपं नित्यमेवेति वयं जानीमः, न चैवं सन्निधानन्दविग्रहोक्तिः सर्वत्र विरुद्धा भवेदिति वाच्यं,

न शोपायैस्त आहुः किञ्चैत्यादि, एवं विद्वैकत्वसुरीकृत्य मन्त्रोक्तोपासनाधर्माणां ब्रह्मण्युपसंहारानङ्गीकारे, उक्ता-
शङ्कायाः अग्निष्टोमस्य शाखाभेदपूर्वपादितस्यैक्याङ्गीकारे शास्त्रान्तरोक्तमिष्टोमाङ्गानां तदन्यशास्त्रीयानामप्युप-
संहारिणानुष्ठानापत्तिरित्याकारिकायाः शङ्काया अनुपपत्तिर्यिथाभेद उपासनाधर्माणां भवन्मतेन उपसंहारवच्छाखाभेदेचा-
ग्निष्टोमभेदे प्राप्तेमिष्टोमधर्मोपसंहाराशङ्काया एवात्रुदपादित्युक्तं स्वरूपभेदं स्फुटीकर्तुमारभन्ते नन्वाथर्वणेत्यादि,
सापत्नीयश्रुत्यर्थप्रसिद्धार्थं श्रीभागवतवाक्यमाहुः एते चांशेति, पूर्वोक्तरीत्या ‘यदेकमव्यक्ते’त्यादिश्रुत्युक्तीत्या, सर्व-
तुल्यता सर्वोपासकवताराणां तुल्यब्रह्मरूपता, एकतरनिर्धारः एको धर्म्यवतार इतरेककलावतारा इत्येकतरनिर्धारः,
‘निरुद्धं शान्त’मित्यादिश्रुत्यावतारधर्माणामुपसंहारानुपसंहारविन्यैवापार्था इत्याहुः किञ्चैत्यादिना, इति प्राप्ते
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, विशुद्धसत्त्वं प्राकृतगुणत्रयघटकसत्त्वापेक्षयातिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपघटकं सत्त्वं, कार्यं कर्तुं ‘ऐतदात्म्य-
मिदं सर्वं’मित्यादिश्रुत्युक्तं कार्यं कर्तुमित्यर्थः, तादृशं तं स्वरूपघटकं शुद्धसत्त्वं, प्रकटीकृत्य मूर्तित्वेनाविर्भाव, स
स इति, स सोवतारोपासनेनोच्यत इत्यर्थः, तत्र हि अवतारे हीत्यर्थः, समुदितस्य विग्रहतत्राविर्भूतोभयरूपस्य,
तत्र अवतारे, एकस्यैवांशस्य सत्त्वे शुद्ध आविर्भूतांशस्य, तद्रूपत्वं ब्रह्मस्वरूपत्वं, तदेवांशत्वं एको
मूर्तिर्भागोपर आविष्टभाग इति तद्ब्रह्मस्वरूपमेवांशपदेन व्यवहियत इत्यर्थः, धर्मिस्वरूपपरब्रह्माविर्भावं साकारं
विशृण्वन्ति यत्राधिष्ठानेन्यादिना, अत एव यत् एव साकार पूर्णं तद्ब्रह्मात् एवेत्यर्थः, तोकादिभावेने-
त्यादि, तथा च यदा यदा यादृग्यादृग् पाणिपादादिप्रतिमाणाति प्रतीयन्ते तानि च तथैव ब्रह्मस्वरूप-
निष्ठानीति ‘सर्वतः’ इतिश्रुत्या बोध्यते, इदमेवोक्तब्रह्मवन्धने मुषय्याश्रमे ब्रह्ममोहे नारदमोहे च प्रत्यक्षत
एव श्रुत्युक्तार्थः प्रतीतिगोचर आम्निर्द्वान्, नन्वानन्दमात्ररूपदामुखोदारादिमते नित्यावबोधस्य नित्य-
तोकादिभावस्य सत्त्वावधितस्वरूपतया ब्रह्मणः सन्निधानन्दत्वोक्तिर्विरोधा स्यादत आहुः नचैवमित्यादि, सर्वत्र

सत्त्वस्यापि भगवद्धर्मत्वेन सच्चिदानन्दरूपत्वादविरोधात्, मन्त्राधिष्ठानरूपाणि तु विभूति-
रूपाणि, एतच्च यथा तथा भक्तिहंसे प्रपञ्चितं, तत्त्वं च “प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्” (ब्रह्म.
सू. ३. २. २८.) इतिन्यायेन, भगवद्धर्माणामपि सच्चिदानन्दरूपत्वाद्दीनाधिकारिणामप्युपा-
सकानां फलप्रेप्सूनां तत्तत्फलदानार्थमैश्वर्यादिरूपेण तत्र तत्र स्थितत्वमेव, नन्वेकस्यैव शुद्धसैवा-
नन्तरूपत्वं भवतैवोक्तमतो मत्स्यादिरूपेष्वपि नाधिष्ठानत्वेन सत्त्वं वक्तुं शक्यं किञ्चैवं
निराकारस्वभावत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीति सत्त्वाव्यवहितप्राकट्योक्तिरप्यनुपपन्नेति चेत्, मैवं,
सत्त्वाधिष्ठानत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेनानपोद्यत्वात्, तच्चोक्तं “यदेकमव्यक्तम्” (महाना. उ.
१. ५.) इत्यादि, प्राकट्यं हि भक्तिनिमित्तकं, सा तु बहुविधेति तदनु रूपं प्राकट्यमपि तर्था,
सर्गादिकार्येष्वधिकृतानां भक्तानामितरासक्तिरप्यस्तीत्युपाध्यन्तरितस्नेहवत्त्वाच्चानन्तरूपत्वेन
मत्स्यादिरूपोपि तदर्थं तद्व्यवहित एव प्रकटीभवति, ये तु भगवत्स्वरूपमात्रासक्तास्तदर्थं स्वय-
मेवातद्व्यवधानेन प्रादुर्भवति, एतेनैव निराकारत्वशङ्कापि निरस्ता, एतेन सोपधिक्षेहवदर्थमेव
मत्स्यादिरूपप्राकट्यस्य प्रमाणसिद्धत्वाधिरूपधितद्वदर्थमेव श्रीव्रजनाथप्राकट्यस्यापि तथात्वात्
सोपधिक्षेहवत्त्वस्यपि पुरुषार्थदानस्यानुपपन्निकत्वात् “पुरुषविधः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति-
श्रुतैवैतदेव रूपं “रसो वै सः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यं निरुपधिक्षेहवत्तां
विषयः, इदमेव च ‘श्रैष्ठ्यं’, मत्स्यादिरूपं तु सोपधितद्वतामेव तथा, तादृक्तद्वतामर्थ एव
प्राकट्यादित्यवसीयते, एवं सति गुणभेदस्याप्रयोजकत्वात् सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं ब्रह्मणो
निष्प्रत्यूहम् ॥ ३ ॥

क्षतिषु, भगवद्धर्मत्वेनेत्यादि, तथा च विशिष्टसैव धर्मिरूपत्वाङ्गीकारात् त्वमय्यरूपत्वाद्युपपत्तिरितिभावः,
मन्त्राधिष्ठानरूपाणि मन्त्रजपादिना जापकपश्यतां ब्राह्मणि रूपाणीत्यर्थः, विभूतिरूपाणि परब्रह्म इतरानधीन-
त्वेन मन्त्राद्यधीनत्वात्सम्भवाद्विभूतिरूपाण्येवेत्यर्थः, भक्तिहंसे प्रपञ्चितं भगवत्तः सर्वाभावेन तत्प्रतिपादकै-
श्वर्यातिभावसम्भवादिति प्रपञ्चितमित्यर्थः, तत्त्वं च विभूतिरूपं चेत्यर्थः, तत्र तत्र उद्गीयादिरूपेषु,
स्थिततत्त्वमेव विभूतिरूपत्वमेवेत्यर्थः, कश्चित्पुद्गल धर्मिणः कश्चित्कलायाः कश्चिदंशस्यावताररूपतेति प्रकार-
प्रथमसहजानः शङ्कते नग्नित्यादिना, एवं धर्म्यवतार आनन्दस्याकारसमर्पकताप्यवतारान्तरेषु सर्वस्याकार-
समर्पकतैवस्यानङ्गीकारे, ब्रह्मणः धर्म्यवतारातिरिक्तावताररूपब्रह्मणः धर्म्यवतार आनन्दसैव्याकारसमर्पकत्वा-
दिति बोध्यं, प्राकट्योक्तिः अंशकलावताराणां प्राकट्योक्तिः, समाधानमाहुः मैवमित्यादिना, सत्त्वाधिष्ठा-
नत्वस्येत्यादि, धर्मिणि सत्त्वधर्मस्याधिष्ठानतानन्दआकारसमर्पक इतरावतारेषु सर्वमेवाधिष्ठानरूपमाकारसमर्पक-
मितिरीत्यानन्तेष्वपि रूपेषु साकारत्वस्य प्रमाणं सिद्धत्वेन साकारानन्तरूपत्वस्यानपोद्यत्वात्, तच्च साकारा-
नन्तरूपत्वे प्रमाणं चेत्यर्थः, प्राकट्यं हि ब्रह्मस्वरूपाणां प्राकट्यं हि, सा बहुविधा भक्तिबहुविधा, सकाममिःकाम-
भेदेन कामानां भेदेन चेत्यर्थः, तदनु रूपं भक्त्यनु रूपं, तथा व्यवहितान्व्यवहितभेदेन नानाविधं, उपाध्यन्त-
रितेत्यादि, तथा च कामनोपाध्यन्तरितस्नेहवत्त्वाचेपं तान् प्रति रूपप्रादुर्भावेपि सत्त्वोपाधिव्यवधानेनैवेति बोध्य-
मन्यथा तेषां स्वरूपलभः स्थाव तु काम्यफललभ इत्यर्थः, तद्व्यवहितः सत्त्वोपाधिव्यवहितः, स्वयमेव आनन्द-
रूप एव, अतद्व्यवधानेन मलिनसत्त्वाव्यवधानेन, एतेन अधिकारिभेदेन प्राकट्यभेदनिरूपणेनेत्यर्थः, निरुपाधि-
तद्वदर्थं निरुपाधिक्षेहवदर्थं, तथात्वात् निरुपाधिक्षेहवद्भक्त्यर्थत्वात्, तथा फलदात्, एवं सति नानाविध-
भक्तिभेदान्तरावरूपैकस्यैव प्रकटीभावे सतीत्यर्थः, गुणभेदस्य तत्त्वस्वरूपनिष्ठधर्मभेदस्य, अप्रयोजकत्वात्
धर्मिभेदप्रयोजकत्वासम्भवाद, सर्ववेदान्तेति निखिलनानारूपप्रतिपादकसर्ववेदान्तः ॥ ३ ॥

१. मन्त्राधिष्ठातरूपाणीति सर्वत्र । २. अनपनोद्यत्वादित्यादौन्तराणि । ३. अनन्तरूपमित्यधिकं वपागोपु ।
४. न तथेति वृत्तुलके । ५. तत्त्ववधानेनेति कदापुपु । ६. त्वाशङ्केति वपागोपु । ७. निरुपधिततदर्थमिति वपा-
गुलकयोः, निरुपधितं तदर्थमेवेति गोपुलके । ८. सोपाधीत्यादि सर्वेवादर्शेषु । ९. इत्यादिषु प्रतिपाद्यमिति गोपुलके ।
१०. सोपाधिक्षेहवतामिति उपुलके सोपाधितद्वतामिति गोपुलके । ११. अव्यवसीयत इति उपुलके ।

दर्शयति च ॥ ४ ॥

वेद्यैकत्वेन विद्यानामेकत्वं श्रुतिर्दर्शयति “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” (कठो. २. १५.), इत्यादिना, उपासनाप्रकारभेदेनोपास्यभेददर्शने दोषं च दर्शयति “यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदर-
मन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति, ‘उत्’ इत्यव्ययमप्यर्थकं, तथा च
‘अरम्’ अल्पम‘प्यन्तरं कुरुत’ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु पूर्वसूत्रोक्तरीत्या गुणोपसंहारो न कचिदपि प्राप्तावसर इति सिद्धं, दृश्यते चोपसंहारः
श्रीरामोपनिषत्सु “यो वै ये मत्स्यकूर्माद्यवताराः” (रामो. ता. ५.) इत्यादिनोक्तावताररूपत्वस्य
श्रीरामे “नमस्ते रघुवर्याय रावणान्तकराय च” (श्रीमद्भाग. १. ७.) इत्यादिषु ‘ते’ इति युष्मच्छब्द-
विषये श्रीव्रजनाथे रघुवर्यत्वादेरित्याशङ्क्य तत्प्रयोजकं रूपमाह उपसंहार इत्यादिना,

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥

उक्तस्थलादिषु य उपसंहारः स त्वर्थस्य पदार्थस्य भगवद्वृत्तयस्योभयत्राप्यभेदादित्यर्थः,
नन्वेवं सति मत्स्ये शरचापादिकं पुरुषे शङ्खादिकं भावनीयं स्यादिति चेत् तत्राह विधिशेष-
वदिति, यथा विधिविशेषाणामग्निहोत्रादीनामग्निहोत्रत्वादिलक्षणे धर्मे समानेपि सति स्वै-
शाखोक्तप्रकारकस्यैव करणं नान्यशाखोक्तधर्मोपसंहार, एवमिहापि तत्तदवतारोपासकस्य तत्तद-
साधारणधर्मवत्त्वेनैवोपासनं नान्यावतारधर्मवत्त्वेनापीत्यर्थः, यद्वा मत्त्वर्थो यो वत्प्रत्ययोत्र, तथा च
विधिशेषोपार्थवादस्तद्वत्समानं च भवति यत्तत्र चोपसंहार इत्यर्थः, अत्रैवं ज्ञेयं, एकस्यां
श्रुतौ यस्य कर्मणो यत् फलमुच्यते तदितरैरस्यां तस्यैव कर्मणस्तदितरत् फलमुच्यते, एवं सति
द्वितीयश्रुत्युक्तफलकामनयापि तदेव कर्म कर्तव्यं भवतीति तत्फलसाधकत्वस्योपसंहारः,
यथा “यद् वैश्वदेवेन यजते प्रजा एव तद् यजमानः सृजते” (तैत्ति. ब्रा. १. ४. ११.) इत्येका
श्रुतिरस्य यागस्य प्रजाफलकत्वमाह, “यद् वैश्वदेवेन यजते अग्निमेव तत् संवत्सरमाप्नोति तस्माद्वैश्व-
देवेन यजमानः संवत्सरीणां स्वस्तिमाप्नोति इत्याद्यासीत्” (तैत्ति. ब्रा. १. ४. ११.) इति
द्वितीया श्रुतिराह तत्रोक्तरीतिरिति ।

यत्तु विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणां तदेवैकमग्निहोत्रादिकर्म सर्वत्रेत्यर्थाभेदादुपसं-
हार इति, तत्र साधु, अग्निहोत्रादेस्तच्छाखिनां स्वशाखोक्तप्रकारस्यैव करणादतिरेके प्राय-

दर्शयति च ॥ ४ ॥ विद्यानां नानास्वरूपप्रतिपादकोपनिषदां, एकत्वं एकाग्रप्रतिपादकत्वं, दोषं
‘अथ तस्य भयं भवति’ इति मरूपं दोषं संसारसम्बन्धरूपम् ॥ ४ ॥

उपसंहारोर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ पूर्वसूत्रोक्तरीत्या स्वाध्यायसूत्रोक्तरीत्या,
गुणोपसंहारः अवतारान्तरधर्माणामवतारान्तरेषूपसंहारः, श्रीराम इति, तथा च मत्स्यकूर्माद्यवतारत्वस्य
श्रीराम उपसंहारात् पूर्वसिद्धं विरुद्धमित्यर्थः, इत्याशङ्क्य इत्याशङ्कायां प्राप्तायां, तत्प्रयोजकं इतरधर्माणा-
मउपसंहारे प्रयोजकं, एवं सति भगवद्रूपार्थमैक्यस्योपसंहारे प्रयोजकत्वे सति, विधिविशेषाणां विधिवाक्य-
व्यवधानान्तरं जायमानवेषविषयाणां, तद्वत्समानं चेति, तथा च ‘धर्मं वा एतच्छ्रुत्य क्रियते वाप्रया-
जामुयाजौ’ इत्याद्यर्थवादानां नानासाखीयदर्शपूर्णमासादिषु यथा स्वायत्तत्वेनोपसंहारस्तद्वित्येकोऽर्थः, अथवा
तादृशार्थवाद्यत् समानं कर्मफलद्वये समानं तत्र कर्मणि फलद्वयजनकत्वस्योपसंहार इत्यर्थः, तदेवोपपादयन्ति
तत्रोक्तरीतिरित्यादि, एवं ‘चार्थाभेदा’दित्यत्र धर्माभेदादित्यर्थः, ‘समाने’ इत्यत्र फलद्वये समाने, ‘स’ फल-

१. य इति छत्रं गोपुस्तके । २. पुरुषे चेति वपागोषु । ३. विधिशेषाणामिति सर्वेष्वादर्शाः । ४. अग्निहोत्रादीना-
मिति छत्रं पापुस्तके । ५. स्वादि पापुस्तके । ६. इतरस्यां तस्यामिति वपागोषु । ७. तत्तदेव कर्तव्यमिति
गुपुस्तके । ८. विधिविशेषाणामिति गोपुस्तके ।

दीक्षां विनोक्तरीत्या व्रते तु न परोवरीयस्त्वमेवं भक्तिप्रकरणीयानामाथर्वणोपनिषदाद्युक्तरूपाणां न भक्तिरहितोपास्यत्वं, ज्ञानसाधनत्वेन विष्णुस्मरणादावपि क्रियमाणे भक्तित्वं नेति ।

अथवा पूर्वसूत्रेण सर्वरूपेषु मिथः सर्वधर्माणामुपसंहारः प्राप्तः, स चैकान्तिभक्तानुभवविरुद्ध इत्यत्र व्यवस्थितविकल्पमाह न वेत्यन्तं, सर्वेष्ववतारेषु भगवदवतारत्वेन साधारणी भक्तिर्यस्य स सर्वत्रोपसंहारं करोतु नाम, यस्त्वेकान्ती तस्य स्नेहोत्कर्षेणान्तःकरणमेकसिन्नेव रूपे पर्यवसितमिति रूपान्तरमन्तःकरणारूढं न भवत्येवेति नोपसंहारसम्भावनापीति तदेतदुच्यते न वेत्यनेन, तत्र हेतुः प्रकरणभेदादिति, श्रुत्यादिषु तत्तदधिकारिणस्तद्विषय तत्तत्प्रकरणमुक्तं, तेनात्र प्रकरणपदेनाधिकार उच्यते, एवं सत्पुपासकादिभ्य उक्तरीत्योत्कृष्टाधिकारादित्यर्थः सम्पद्यते, परोवरीयस्त्वादिवदिति, परस्मात् परश्च वरीयानिति परोवरीयानुद्गीयः, तथा चाक्ष्यादित्यादिगतहिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टोपासनाया अप्युद्गीथोपासनत्वेन साम्येपि सर्वोत्कृष्टत्वेनात्रोद्गीथो भासत इति न हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोपसंहारः परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टोद्गीथोपासनायामेवं प्रकृतेपीति ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत् तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥

एकान्त्यनेकान्तिनोरपि श्रीरामोपासकत्वादिसंज्ञा त्वविशिष्टेत्येकान्तिनोप्युपसंहारो युक्त इत्याशङ्कोचं तु “न वा प्रकरणभेदात्” (ब्रह्म. सू. ३. ३. ७.) इत्यनेनैवोक्तं, संज्ञा तु लौकिकी, अधिकारस्त्वान्तरः, स एव वलीयानिति, संज्ञैकत्वस्य हेतोरन्वयव्यभिचारमाह अस्ति तु तदपीति, प्रमितभेदेऽप्युपासनेषु परोवरीयस्त्वादेषु संज्ञैकत्वमुद्गीथोपासनेऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अस्य व्रते स्नानपावनक्रमस्य, उक्तरीत्या व्रते स्नानदोहोक्तक्रमेण व्रते, एवं दीक्षाव्यतिरेकेण क्रियमाणोक्तव्रते दीक्षाव्याभावाद, न भक्तीत्यादि, भक्तिफलतिरिक्तफलार्थं नोपास्यत्वमित्यर्थः, भक्तित्वं नेति, भक्त्यतिरिक्तफलार्थं क्रियमाणत्वाद्भक्तित्वं नैत्यर्थः, पूर्वसूत्रेण ‘उपसंहारोपासनाभेदादि’तिसूत्रेण, व्यवस्थितविकल्पं ज्ञानिनामुपसंहारो भक्तानां नैत्येवंविधव्यवस्थितविकल्पाय इत्यर्थः, न वेत्यन्तेन न वेति सूत्रभागेनेत्यर्थः, तत्र व्यवस्थायां, अधिकार उच्यत इति, तथा चोत्कृष्टाधिकारे नोपसंहार इत्युच्यत इत्यर्थः, एवं सति प्रकरणभेदादित्यस्य अधिकारभेदादित्यर्थं सिद्धे सतीत्यर्थः, उपासकादिभ्य इति प्रकरणभेदादित्यस्यार्थः, फलितायमाहुः उक्तेत्यादि, इत्यर्थ इति, तथा च प्रकरणभेदाद्यवस्थेत्यस्योत्कृष्टाधिकाराद्योपसंहार इति फलिताय इति भावः, उत्कृष्टाधिकारस्यानुपसंहारहेतुत्वं दृष्टान्तेन साधयन्ति परस्मादित्यादि, परात् अद्यामुद्गीथोपासनापरात्, अत एव वरः श्रेष्ठः, घराच्च वरीयान् वरत्वादेव श्रेष्ठतम इत्यर्थः, उद्गीयः ब्रह्मात्मकरूप उद्गीयः, इदञ्च छान्दोग्य उद्गीथविद्याकुशलेन ब्रवाहणेनोक्तमुद्गीथविद्यासमाहौ, तथा हि ‘आकाशो द्वैभ्यो ज्यायामाकाशः परायणं स एव परोवरीया-उद्गीयः स एपोनन्त’ इति तद्विद्यायामेवाक्ष्यादित्यादिप्रतीकोपासनाप्युक्तेति, साम्येपि अद्यामुद्गीथोपासनस्या-आकाशोद्गीथोपासनस्योद्गीथत्वेन साम्येपीत्यर्थः, सर्वोत्कृष्टत्वेन इतोद्गीथापेक्षयाकासरूपोद्गीथस्योत्कृष्टत्वेन, उद्गीयः आकाशरूपोद्गीयः, न हिरण्येत्यादि, अद्यामुपासनायां विद्यमानहिरण्यश्मश्रुत्वादेर्नाकाशोद्गीथोपासनायामुपसंहार इत्यर्थः ॥ ७ ॥

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ॥ ८ ॥ अधिकारभेदेनोपसंहारानुपसंहारव्यवस्थां पूर्वोक्तं द्रष्टव्यं किञ्चिदाशङ्क्य सूत्रं व्याकुर्वन्ति एकान्तीत्यादि, एकान्त्यनेकान्तिनोः ज्ञानमिषकयोः, एकान्तिनोरपि भक्त्यापीत्यर्थः, इत्यनेनैवोक्तं अधिकारोपसंहारानुपसंहारव्यवस्थानेनोक्तमित्यर्थः, संज्ञैकत्वस्येत्यादि, हेतोः उपसंहारहेतोः, अन्वयस्य व्यभिचारः यत्र यत्र संज्ञैकत्वं तत्र तत्र सर्वत्र संज्ञिकधर्माणाम् संज्ञिपूपसंहार इत्यन्वये व्यभिचार इत्यर्थः, प्रमितभेदेऽपि निर्णतभेदेऽपि, तथा च छान्दोग्य उद्गीथावयवप्रणवस्योद्गीथत्वेनैवमादित्यादिपुरुषस्य

१. वपापदानन्तरं “न भेदादिति चेदेकस्यामि” (ब्र. सू. ३. ३. २.) इत्यस्य भाष्ये भक्तिमार्गीयव्यवस्थाप्रतिष्ठापणाय पक्षान्तरमाह. २. इति गोपुस्तकेतिषमम् । ३. एकान्तिकेत्यादि वपाणोषु । ४. नवेत्यादिनेति सर्वेभाषाः । ५. ‘भेदेनेति वपाणोषु । ६. ‘त्वेनेवेति वपाणोषु । ७. ‘त्यारीत्यादि पृषुस्तके । ८. प्रमितीत्यादि कपुपुस्तकयोः, प्रमितेति किं पुस्तके । ९. ‘व्यस्तीत्यर्थ इति पुपुस्तके, ‘व्यस्तीत्यर्थ इति पुपुस्तके ।

अथेदं विचार्यते, उपास्येषु रूपेषु बाल्यपौगण्डादिकमप्युच्यते, तथा सति विग्रहे न्यूनाधिकभाव आपततीति तत्रोक्तं सच्चिदानन्दत्वमनुपपन्नं स्यात् तेषां सदैकरूपत्वात्, प्राकृतत्वे च सर्वमसमञ्जसं स्यादिति प्राप्त आह व्यासेरिति,

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥

“सर्वतः पाणिपादान्तम्” (श्वेता. ३. ३६.) इत्यादिश्रुतेः साकारमेव व्यापकमिति, चकारात् “सर्वरसः” (छान्दो. ५. १४. २.) इति श्रुत्या रसात्मकत्वेन भक्तानां यादृशरूपेण लीलारसानुभवस्तादृश्यं क्रमेण योगमायापसारणेन प्रकटीकरोतीति बाल्यादिभावोपपत्तेः सर्वमुपपन्नमित्यर्थः, तेन यावदुक्तधर्मवद्भवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु ब्रह्मधर्मत्वेन ते सर्वे नित्या बाच्यास्ते च तत्तद्भक्तविशिष्टास्तत्र चैकस्यैव भक्तस्य पौर्वापर्येणानेकलीलासम्बन्धित्वं श्रूयते, तथा च पूर्वलीलाया नित्यत्वेन तत्सम्बन्धिभक्तस्यापि तथात्वं बाध्यं, एवं सति तस्यैवाग्रिमलीलासम्बन्धोऽशक्यवचनः, तथावचने तु पूर्वलीलाया नित्यत्वं भज्येत, नित्यत्वे त्वग्रिमलीलासम्बन्धिनो भिन्नत्वं स्यात्, तच्चानुभवतदावेदकमानविरुद्धमित्यत उच्यते पठति,

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

लीलामध्यपातिनां सर्वेषां पदार्थानां ब्रह्मणा सहाभेदाद्ब्रह्मणश्चैकत्वात् पूर्वलीला-
तोऽन्यत्रोत्तरलीलायामपीमे पूर्वलीलासम्बन्धिन एव त इत्यर्थः, अत्रेदमाकृतं, “रसो वै सः”
(तैत्ति. ब्रह्म.) इति श्रुत्या “सर्वरसः” (छान्दो. ५. १४. २.) इति श्रुत्या च सर्वरसात्मकत्वं ब्रह्मणो

प्रतीकस्योद्गीथत्वेनोपासनमुक्तं, एवमाकाशमुपक्रम्य परोवरीयस्त्वगुणकमुद्गीथोपासनमुक्तं, न हि तत्र संज्ञैकत्वसत्त्वेपि धर्मोपसंहारोन्नीत्यन्वयव्यभिचार इत्यर्थः ॥ ८ ॥

व्यासेश्च समञ्जसम् ॥ ९ ॥ तथा सति ब्रह्मरूपाभिमते बालपौगण्डाद्यवस्थाङ्गीकारे सति, तत्रोक्तं ब्रह्म-
प्रकरणीयश्रुतिपूर्कं, तेषां ब्रह्मनिष्ठसच्चिदानन्दानां, सर्वमिति उपास्यरूपेषु साधितं ब्रह्मत्वं तेषां रूपानां ब्रह्म-
त्वेनोपासने श्रुतिविरोधपरिहारादिकसेत्यर्थः, इति प्राप्ते उक्तरीत्यावतारेणैव ब्रह्मत्वप्रसक्त्यानुपास्यत्वे प्राप्ते, आह
तत्परिहारां सूत्रकार आह्वेत्यर्थः, यादृशरूपेण यादृशपादरूपेण, क्रमेण भक्तानां लीलारसानुभावक्रमेण, सर्वमुप-
पन्नं व्यासेर्वापत्तेः समञ्जसमित्युक्तवादाकाशे परिमाणन्यूनाधिकमानवद्ब्रह्मण्यपि सकलपरिमाणभानोपपत्तेः सर्वमु-
पपन्नमित्यर्थः, तेन ‘यदेकमम्यक्तमनन्तरूप’मिति श्रुत्या साकारव्यापकब्रह्मरूपाणां प्रतीत्युपपादनेन, यावदुक्त-
धर्मस्य पूर्वोक्तबाल्यपौगण्डादिभिन्नलिङ्गधर्मवत् ॥ ९ ॥

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ अग्रिमसूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, ते सर्वे बाल्यादिधर्माः, नित्याः ‘अनु-
विष्टिचित्तम’ति श्रुतेर्नित्या इत्यर्थः, ते च अवस्थारूपधर्माश्च, तत्तद्भक्तेत्यादि, तत्तदवस्थाविशिष्टोपासकभक्तसहितास्ये
धर्मा नित्या बाच्या इत्यर्थः, श्रूयते ‘यो नन्दः परमानन्द’ इत्यादि कृष्णोपनिषदि श्रूयते, तस्यैव पूर्वलीलानुभवितु-
र्भक्तस्यैव, अत्राप्यवचनः एकस्मिन्नेकदा विरुद्धलीलाद्वयस्यासम्भवादेकस्मिन् एक एकदा नामालीलानुभवस्य
चासम्भवाद्यवयववचन इत्यर्थः, तथावचने तु पूर्वलीलायास्तिरोधानोक्तौ तु, नित्यत्वे पूर्वलीलाया नित्यत्वे,
अग्रिमलीलासम्बन्धिनः ब्रह्मणो भक्तस्य चेत्यर्थः, भिन्नत्वं स्यात् एकस्मिन्नेकदा विरुद्धधर्मद्वयस्यैकस्मिन्नेकदा
विरुद्धधर्मद्वयानुभवस्य चासम्भवाद्भिन्नत्वं स्यादित्यर्थः, तच्च सम्बन्धिभिन्नत्वं च, अनुभवतदावेदकमानविरुद्ध-
मिति, एकस्मिन्नेव नामालीलास्तदनुभवोप्येकस्मिन्नेकस्यैवेति श्रुत्युक्तानुभवसम्बन्धैक्यबोधकमानविरुद्धमित्यर्थः,
ब्रह्मणा सहाभेदादिति ‘तस्माच्च भिन्ना एतास्तु तामिभिन्नो न वै श्रुः, भूमास्तुत्तारितं सर्वं वेङ्गुणं स्वर्गवास्तित-
मिति कृष्णोपनिषद्भूतौ सर्वेषां ब्रह्माभेदाद्यवयवेन तथात्वात्, अन्यत्र देशविषये, इमे पूर्वलीलासम्बन्धिनः, ते

१. स्मृतेरिति वपापुलक्योः । २. यादृश्येणेति सर्वेऽप्यादयोः । ३. ‘धर्मवत्त्वेनेति कपुलके । ४. नित्यत्व
इति सप्तम्यन्तः प्रमादजः पाठः कैपुलके । ५. सम्बन्धिभिन्नत्वमिति कैपुलके । ६. ‘भव इति सप्तम्यन्तं वपुलके ।
७. श्रुत्या चेति कैपुलके । ८. सर्वरस इति श्रुत्येति लुप्तं कैपुलके ।

निर्णीतं, तथा च यस्य रसस्य ये विभावानुभावादिरूपास्तैः स रसः सम्पद्यत आतान-
वितानात्मकतन्तुभिः पट इवावतस्तत्तादात्म्यं रसस्येति सर्वाभेदो निःप्रत्यूह इति, ननु
विरुद्धदिक्कयोरेकजातीयभाववतोर्भक्त्यतिशयेन युगपदेकजातीयलीलासहितभगवत्प्रादुर्भावे भग-
वतो व्यापकत्वेनैवप्रादुर्भावस्योपपन्नत्वेपि लीलापदार्थानामव्यापकत्वाद्युगपदाविर्भावोनुपपन्नो
भक्तयोः समानत्वाद्भक्तिमार्गधिरौघापाताद्विनिगमकाभावाच्चैकत्र मायया प्रदर्शयतीति च वक्तुं
नै युक्तमिति शङ्काप्येताभ्यां सूत्राभ्यां निरस्तेति ज्ञेयं, ब्रह्मणो व्यापकत्वाल्लीलायाश्च तेन
सहाभेदात् तथात्वादेकस्य भक्ताय यथा ब्रह्मणा सह लीलापदार्था आविर्भवन्ति तथैव
तदेवान्यत्रापि भक्तसमानदेश आविर्भवन्तीति सर्वसामञ्जस्यात् ॥ १० ॥

ननु व्यापकत्ववत् पूर्णानन्दैश्वर्यवीर्यादयोपि धर्मास्तेषु प्रतीता भवेयुः, न चैवमस्ति,
दुःखसम्भावनायां प्रभुमेव प्रार्थयन्ति यतः, एवं सति व्यापकत्वमपि न वक्तुं शक्यं,
तुल्यत्वात्, अत उत्तरं पठति,

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्णानन्दैश्वर्यादयः प्रधानस्य धर्मिणो ब्रह्मण एव धर्माः, लीलापदार्थास्तु ब्रह्म-
धर्मत्वेन व्यापका उच्यन्ते, व्यापकस्य धर्मिणोनागन्तुकधर्मस्य व्यापकत्वनिश्चयात्, न हि
धर्मेषु पूर्णानन्दत्वादयः सम्भवन्ति, धर्मित्वापत्त्या धर्मैर्व्याहृतेः, अत एवात्र प्रधानपद-
मुपाचं गुणैर्भावेन लीलापदार्थानामाविर्भाव इति ज्ञापयितुम् ॥ ११ ॥

ननूपासकस्य प्रियत्वादिप्रकारकज्ञानरूपमादाय प्रियत्वादिधर्माणां शिरस्त्वादिरूपत्वमा-
नन्दमयाधिरूपे निरूपितमिति लीलास्थानामपि प्रियत्वादिज्ञानस्य सत्त्वादत्रापि स्वरूपोपासकस्य
प्रियशिरस्त्वादिधर्माणामुपसंहारः कार्य इत्याशङ्क्य परिहरति प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति,

उत्तरलीलासम्बन्धिन, ननु ध्रुवा भक्तानामभेदनिश्चयेपि सकललीलास्वपदार्थानां कथमभेद इत्याकाङ्क्षायां तदुप-
पादयन्ति अनेदमित्यादिना, पूर्वध्रुवा रसामकत्वेन यत् सिद्धं तदाहु तथा चेत्यादिना, विभावा इत्यादि
सात्त्विकादय आलम्बनविभावरूपा भक्ता उद्दीपनविभावरूपा घसन्तादय संचारिभावा गूढानुभवदासना
द्योनुभावाः कटाक्षवेषुवादानादय, तेषां सर्वेषां रसाभेदे सिद्धे सर्वमुपपद्यत इति तदुपपादयन्ति आताने-
त्यादिना, आताना दीर्घतन्तव, विताना तेषु प्रोततन्तव, अत इत्यादि, तथा च पदे तन्तुरूपकारणानां यथाभेद
स्तादात्म्यरूपस्थाना रसे कारणीभूतनिरितलीलास्वपदार्थानामपि रसतादात्म्यरूपाभेदसिद्ध्या रसत्वेन सर्वेषामभेदा-
न्नक्तानां पूर्वोत्तरलीलाकरणेपि न भेदोमित्याव वेति, इदानीं विरुद्धदेशस्यैकजातीयभक्तलीलास्वपदार्थेषु क्विदि-
शङ्क्य परिहरति नन्विद्यादिना, युगपत् विरुद्धदेशहये युगपदित्यर्थ, उभयत्र भक्तस्या सह लीलाकरण
एकाकारलीलापदार्थानामनाविर्भावणे दूषणमाहु भक्तयोरित्यारभ्य न युक्तमित्यन्तेन, भक्तिमार्गोत्यादि, एकत्र
मायया कापत्वेन लीलापदार्थासम्पादन एकात्म्यमकेषु स्वल्पमपि मेन्तर नास्तीति यो भक्तिमार्गस्य विरोध
इत्यर्थ, निरसनप्रकारमाहु ब्रह्मण इत्यादिना, तथात्वात् ब्रह्मरूपत्वाद्वापकत्वादित्यर्थ ॥ १० ॥

आनन्दादयः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, तेषु भक्तेषु, एवं सति पूर्णानन्दैश्वर्य
वीर्यादीनामभावे सतीत्यर्थ, ब्रह्मधर्मत्वेन व्यापका इति, धर्मत्वेन व्यापकता चाकाशपरिमाणे प्रसिद्धा, न हि
व्यापकाकाशस्य परिमाण आकाश एकदेशे मित्य वाक्येन विच्छेदिक्रियते तद्वद्ब्रह्मधर्मो अपि बोध्या इत्यर्थ,
अनागन्तुकधर्मस्य परिच्छिन्नप्रतीतिविषयत्वप्राकृतत्वप्रतीतिविषयत्वादयो धर्मा ब्रह्मण्यागन्तुका लीला-
सम्बन्धिधर्मास्त्वनागन्तुका एवानुपपदोक्तृष्णोपनिषृष्टेत्यर्थ, श्लोकाय सूत्रकारसम्मतमिहाहुरत एवेत्यादिना,
आविर्भाव आनन्दाविर्भाव, एतद्वच्यो लीलापदार्थेषु बोध्य ॥ ११ ॥

१ भावानुपपत्तेरिति कैमुत्यने । २ नपद लुप्त वपुस्त्वे । ३ सूत्राभ्यामिति लुप्त वपुस्तके । ४ धर्मव्या
हृतेरिति वपुस्तकयो, धमन्यपहृतेरिति कैमुत्यने । ५ धमगुणभावेनेति वपुस्तकयो ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकप्रियत्वादिज्ञानं लीलास्थानां चित्तशुद्ध्यपेक्षाभावाच्च सम्भवतीति न तेषामत्रोपसंहारः कार्य इत्यर्थः ।

अथवा नन्वानन्दमयोपासनामार्थवर्णोपनिषदुक्तपञ्चरात्राद्यागमोक्तप्रकारेण कुर्वतः पुरुषरूपे पक्षाद्युपसंहारस्यायुक्तत्वादानन्दमयाधिकरणे तद्रूपस्यैवोक्तत्वात् पुरुषरूपः कथमा-
नन्दमयः ? तथात्वे वा कथं नोक्तोपसंहारः ? अपरञ्च, मोदप्रमोदयोरुपचितानुपचितानन्द-
रूपयोर्युगपत्सत्त्वेन देशभेदेनोपि भिन्नत्वान्नित्यानन्दैकरसे ब्रह्मणि तादृग्रूपकथनमनुपपन्न-
मित्याशङ्क्य परिहरति प्रियशिरस्त्वादीति, यथाथर्वणोपास्यात् प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य
भेदः स्यात् तदा तदप्राप्तिः स्यान्न च तथेति प्रियशिरस्त्वादिकमुपासनामार्गीयस्याप्याथर्वणिका-
देरुपसंहार्यमेवेत्यर्थः, चित्तशुद्धितारतम्यहेतुकं प्रियत्वादिज्ञानमिति पक्षे परोक्षवादपक्षेपि
तत्र भेदाभावान्मोदप्रमोदयोर्न त्वदुक्तं रूपत्वमित्यर्थः, ब्रह्मधर्मा एव भिन्ना इत्युपासनार्थं
तानादाय शिरःपाण्यादि निरूप्यत इति तत्रैव निरूपितमस्माभिः, यद्यप्यानन्दमयाधिकरण

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥ पूर्वत्रिसूत्र्या साकारव्यापकत्वाद्यो भगवद्भक्त-
मत्केष्वपि तिष्ठति पूर्णानन्दैश्वर्योद्यवस्तु भगवति धर्मिण्येव तिष्ठति नान्यत्रेति सिद्धं, यत्तत्सूत्रमयोजनं वक्तुं सूत्रमव-
तारयन्ति नन्वित्यादि, भगवच्चिदा द्विविधा एक उपासका एक एकान्तभक्ताः, तत्रोपासकैरेवा प्रियशिरस्त्वादिप्रकार-
भगवद्विशेषकज्ञानैर्भगवान् विभाव्यते तथा भक्तानामपि भगवति प्रियत्वस्य भानात् प्रियावस्य च शिरस्वरूपताया
आनन्दमयाधिकरणे व्यवस्थापितत्वादेकान्तभक्तैरपि प्रियशिरस्त्वमुपसंहृत्य भगवति तेन रूपेण भजनं कर्तव्य-
मिति पूर्वपक्षं समाधत्ते उपासकत्वेत्याख्यस्य परिहरतीत्यन्तेन, स्वरूपोपासकस्य एकान्तभक्तस्य, तारतम्य,
हेतुकं साधारणशुद्धौ मोदज्ञानमसाधारणशुद्धौ प्रमोदज्ञानमित्यादिरित्या बोधयित्यर्थः, चित्तशुद्ध्यपेक्षा-
भावात् निरपेक्षहेतुकारणत्वेन चित्तशुद्ध्यपेक्षाभावादित्यर्थः, तेषां प्रियशिरस्त्वादिवर्णानां, अत्रोपसंहारः
भक्तानां भगवद्भजने भगवत्फलसंहारः पूर्वनिरूपके, एकान्तभक्तानां शिष्यसम्बन्धेमुपासनामार्गीयानामुपासना-
निर्णयस्यासम्भवाच्चिर्निर्णयार्थं प्रकारान्तरेण व्याख्यानामाहुः नन्वानन्दमयेति, तथा च पक्षिरूपस्य धर्मानुपसंहृत्य
पुरुषरूपोपासनां कुर्वतः इति प्रकारः, तद्रूपस्यैवोक्तत्वात् 'पुरुषधर्मे द्विपद' इत्यादिना पक्षिरूपस्यैवोक्तत्वात्तत्र
पुरुषत्वेन निरूपणस्य स्वीयव्यावृत्त्यर्थत्वेनाप्रियतायैवासम्भवादित्यर्थः, तथात्वे वस्तुतः पक्षिरूपस्य पुरुषाकारवै-
क्यं नोपसंहारः ? पुरुषे पक्षिधर्माणां कथं नोपसंहार इत्येका वाह्या, अपरञ्चैत्यादिना द्वितीया, उपचितानुपचितौ
अनवपाद्यभावं प्राप्तां, युगपत् एकस्मिन् धर्मिणि युगपत्, देशभेदेन दक्षिणोत्तररूपद्वयभेदोपार्थमिति सत्येन,
भिन्नत्वात् अण्डज्ञानन्दप्रमाणः सकाशात् पक्षिरूपस्य भिन्नत्वात्, तादृग्रूपकथनं पक्षिरूपवकथनं, परिहरति
वाह्योद्गुपपत्तिं परिहरति, तर्ह्युक्तं सूत्रार्थं कुर्वन्ति यदीत्यादि, आद्यपेक्षोपास्यात् नित्यानन्दैकरसमद्भजनः सका-
शात्, प्रियशिरस्त्वादिविशिष्टस्य पक्षिरूपस्य, तदप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वविशिष्टप्राप्तिः, उपसंहार्यै सदानन्दैकरसे
उपसंहार्यै, इत्यं च पक्षिरूपस्य नित्यानन्दैकरसमद्भजनमेवेति भावः, ननु न्यूनाधिकभावात्तयोर्मादप्रमोदयोः पक्षि-
रूपो सत्त्वात्. इत्योक्तार्थं नित्यानन्दैकरससम्भवाद्भेदः सिद्ध इत्यत्र आहुः चित्तशुद्धात्वादि, तथा च चित्तशुद्धि-
तारतमभावेन भासमानोप्यानन्दतरतमभावो नानन्दन्यूनातां सम्पादयति वस्तुतस्तस्य पूर्णत्वात्, परोक्षेत्यादि,
तथा च परोक्षत्वादपक्षे भक्तानामलौकिकदेहरक्षायै पक्षिरूपो भूत्वा स्वयमन्नमयादिरूपस्तत्र कोदोप प्रविशति
जीवे त्वानन्दमय इति परोक्षत्वादपक्ष इत्यर्थः, तत्र पक्षद्वये, भेदाभावात् पक्षिरूपपुरुषोत्तमयोर्भेदाभावात्, न
त्वदुक्तारूपतया नोपचितानुपचितरूपत्वं किन्तु पूर्णानन्दरूपत्वमेवेत्यर्थः, ब्रह्मधर्मा एव भिन्ना इति, तथा च
एवकारेण धर्मिणो भेदो व्यविष्टयते, इत्यत्र पक्षिरूपस्यावयवा भिन्ना एव च उपासनायैमुपासकैरुपसंहार्या एकान्त-
भक्तानां ॥ तेषु धर्मेषु ब्रह्मधर्मभेदज्ञानाच्च तेषां उपसंहार्या इत्यर्थः, तान् पक्षिरूपमहाप्रमाणं, तत्रैव 'पुरुषधर्मे

१. 'यद्वापेक्षेत्यादि वपुण्ये, 'यद्वापेक्षेत्यादि वपुण्ये । २. भेदेनाभिप्राय इति वपुण्ये । ३. अपिपदं
उक्तं गोपुण्ये । ४. तादृशेत्यादि प्रकारेण उपुण्ये च । ५. तत्र तदप्राप्तिः स्वादिपि उक्तं वपुण्ये । ६. तदुपसंहार-
मिति गोपुण्ये ।

एवास्यार्थस्योक्तत्वात्नेयं शङ्का सम्भवति तथापि गुणोपसंहारप्रसङ्गे मिथ्यावादिन आपातः । शङ्का सम्भवतीत्याचार्येणोक्त्वा निरस्ता ॥ १२ ॥

ननुपास्यरूपस्याविरुद्धा एव गुणा उपसंहर्तव्या न तु विरुद्धास्तथा च पुरुषरूपे पक्षादि विरुद्धमिति न तदुपसंहार्यमित्याशङ्क्याह,

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरे पुरुषरूपे विरुद्धत्वेन ये भासमाना धर्मास्तेषुपसंहर्तव्याः, तत्र विरोधव्यवच्छेदज्ञापनाय तुशब्दः, तत्र हेतुर्थसामान्यादिति, अर्थः पदार्थ आनन्दमयत्वलक्षणस्तस्य समानत्वादेकत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथानन्दमयाधिकरण उक्तप्रकारेण ये प्रियत्वादिधर्मास्तेषामेवोपसंहारः कार्यो न तु पुरुषरूपे पक्षादीनामपीत्यग्रिमं पठति,

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

आनन्दस्वरूपस्य यावन्तो धर्मा भक्तिमार्गायाः परोक्षवादेनोच्यन्ते प्रियत्वप्राधान्यादयस्तेषां सर्वेषामाध्यानमासमन्ताद्व्यानं तदर्थं ये धर्माः प्रयुक्तास्त एवोपसंहर्तव्या नान्ये, तत्र हेतुः प्रयोजनाभावादिति, ध्यानपदार्थस्य तावद्भिरेव सिद्धेरधिकोपसंहारे तथात्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अन्येषामनुपसंहारे हेतुन्तरमप्याह,

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

“प्रियमेव” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यादिना परोक्षवादेनोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनामेव भावना कार्या न तु यथाश्रुतानां शिरःपक्षादीनां, तेषामविवक्षितत्वात्, अत्र हेतुरात्मशब्दादिति, “आनन्द आत्मा” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यनेन पूर्वोक्तानां प्रियप्राधान्यादीनां रसात्मकान्तर्भूतत्वात् स्वरूपमप्यनन्द इत्युक्तं, अत्रे “रसो वै सः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति स्वस्वभावात् तस्य च स्थायिभावात्मकत्वात् तस्यैवानन्दमयत्वाच्च प्रियविषयकलीलामध्यपातिभक्तज्ञानप्रकाराणामपि रसात्मकत्वेनानन्दरूपत्वात् तेषामुपासना तूचमाधिकाराभावात् शिरःपक्षादिरूपेण कार्येतिभाववती श्रुतिस्तथा न्यरूपयत्, एतेन यत्परम्परासम्बन्धेषुपास्यत्वं तदस्य

द्विपद इतिश्रुतिविचार एव, आपाततः शङ्का पक्षिरूपस्य प्रक्षामिषत्वशङ्का ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥ पूर्वोक्तार्थोपपन्नकतया सूत्रान्तरमवतारयन्ति नन्वित्यादि, अविरुद्धाः पुरोधर्माः, विरुद्धाः पक्षिधर्माः, तेषुपसंहर्तव्याः विरुद्धत्वेन भासमाना वस्तुतोविरुद्धा पक्षिधर्माः पुरुष उपसंहर्तव्या इत्यर्थः, विरोधव्यवच्छेदो विरोधाभावः, समानत्वात् पक्षिपुरुषरूपयोर्विषयमानत्वस्यैकत्वात् ॥ १३ ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ प्रियत्वादिधर्माः पक्षिनिष्ठा इत्यर्थः, अग्रिमं सूत्रमित्यर्थः, भान्ये पक्षादिरूपा इत्यर्थः, तत्र अनुपसंहारे, तथात्वात् प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥ अन्येषां पक्षादीनां प्रियमेवेत्यादिना ‘तस्य प्रियमेव शिर’ इत्यादिचेदवाक्येन, अविवक्षितत्वात् आनन्दमयात्मन्याने शिरःपक्षप्रभृतीनामनुपसंहारयोगादित्यर्थः, अत्र अनुपसंहारे, इत्युक्तं ‘आत्मानं स्वयमकुरते’ त्यादिश्रुतिभिरुक्तमित्यर्थः, अत्रे रसमयानन्दमयात्मनिरूपणे, तस्य आत्मस्वरूपस्य, भक्तज्ञानप्रकाराणां एकान्तभक्तज्ञानविषयभगवद्भूमिणां, तेषां उपासकानां, एतेषामुपासनाविषयीभूतं रूपं विभूतिरूपमेव न तु मूलरूपं तस्यैकान्त भक्तिमात्रविषयत्वाच्च, भाववती भगवत्स्वरूपागाधत्वावहती, तथा न्यरूपयत् ‘यतो धावो निवर्तन्ते’

१. प्रसङ्ग इति प्रथमान्तः पाठः कैगोपुस्तकयोः । २. भावसामान्या इति गोपुस्तके । ३. ध्यानमिति कपपुष्प-गोपु । ४. चेति वैपुस्तके । ५. उपयुक्ता इति कैवर्पायणोपु । ६. तत्रेति सर्वेधादर्शः । ७. उपास्यमहत्त्वमिति वैपुस्तके ।

महत्त्वं कियदवधि वाच्यमिति ज्ञाप्यते, एवं सत्तुपासनामार्गीयोपासं विभूतिरूपं न तु मूलरूपं “यन्न योगेन” (श्रीमद्भाग. ११. १२. ९.) इतिवाक्यादिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे प्रथमं सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

तैत्तिरीयकेनमयादिरूपणे पुरुषविधत्वं तेषां निरूप्य “तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति सर्वत्र निगद्यते, तत्रानन्दमयपर्यन्तं शरीरात्मत्वकथनाद्भवति संशयः शरीराभिमानो जीव एव कश्चिदुत ब्रह्मैव, तत्र शरीरपदाजीव एव भवितुमर्हति, तथा सत्यानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं नोपपद्यते, उच्यते च भार्गव्यां विद्यायां “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्” (तैत्ति. भृगु.) इत्यारभ्यानन्दमयपर्यन्तं “मानन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” (तैत्ति. भृगु.) इत्यन्तया श्रुत्या ब्रह्मत्वमित्युभयतः पाशारञ्जुरिति प्राप्त आह,

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ (३. ३. २.)

इतरवत् जीववत् आत्मगृहीतिः आत्मग्रहणं “तस्यैव एव शरीर आत्मा” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति यत् तदुत्तरात्, “यः पूर्वस्य” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वेभ्य उत्तर आनन्दमयस्तत्साद्वेतोरित्यर्थः, अन्नमयादिषु सर्वेष्वानन्दमयस्यैवोक्तैतत्तच्छरीराभिमानित्वात् तथा, एतद्यथा तथानन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चितमस्याभिः ।

अथवा “अन्योन्तर आत्मा” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यन्नमयादन्यत्र सर्वत्रोक्तत्वात् पूर्वपूर्वनिरूपितो यः स इतर इत्युच्यते, तथा च “यः पूर्वस्य” इतिश्रुत्येतरवत् पूर्वनिरूपितवत् प्रकृतस्याप्यात्मग्रहणं कथनं यत्तदुत्तरादिति पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अप्राप्य मनसा सहेतिश्रुतिः पूर्णानन्द उपासनाविषयत्वं न्यरूपयदित्यर्थः, परम्परासम्बन्धेऽपि पञ्चादिसम्बन्ध-विशिष्टरूपेऽपि, अस्य मूलधर्मिणः ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ पूर्वाधिकरण एकान्तभक्तानां पुरुषोत्तमे पक्षिषमांशमनुपसंहारे ‘आनन्द आत्मे’त्यानन्दपदमयोगहेतुरुक्त इति तत्पदसहस्रत्यानन्दमयप्रकरणस्यामशङ्क्युक्तवाक्यान्तरं सूत्रकारो विचारयतीत्येतदधिकरणवाक्यमाहुः तैत्तिरीय इत्यादि, तेषाम् अन्नमयादीनां, सर्वत्र पञ्चसु, भवति संशयः एतद्वाक्यार्थं भवति संशय इत्यर्थः, पूर्वपक्षमाहुस्तत्रैवादीनां, तथा च तस्मिन् वाक्ये प्राणमयमारभ्योच्यते ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य’ इति, तत्र सर्वापेक्षया पूर्वविचारैकमयः समायातीति तस्य बोधिमानी शरीरः स एवानन्दमय-स्यापि तदभिमानो जीव एव लोके प्रसिद्ध इत्यानन्दमयाभिमानिनोऽपि न ब्रह्मत्वं सेत्स्यति, तत्रेष्टापत्तौ एवन्नमय-मारभ्यानन्दमयपर्यन्तानां प्रत्यक्षप्रतिपादकश्रुतिविरोध इति पूर्वः पक्षः, आत्मगृहीतिः ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा’ इति-श्रुतौ ‘शरीर’पदसमभिव्याहाराद्यया जीव आत्मपदमयोगो लोके प्रसिद्धस्तद्वत् श्रुतावप्यन्नमयादिप्रमाणमकारारो-सम्बन्धानुत्तरादानन्दमयरूपाध्यामशङ्क्यमयोगः कृत इत्यर्थः, तदुत्तरात् सर्वोत्तरादानन्दमयाभिप्रायादि-त्यर्थः, सर्वत्रोक्तत्वात् सर्वत्रैकस्य प्रवेशनसमर्थस्यान्यस्यामावादित्यर्थः, उक्ततत्तच्छरीरेत्यादि, तथा चान्नमया-द्याप्यामिकतत्तच्छरीराभिमानो आनन्दमय एव, अभिमानश्च ‘तदात्मानमेवायैदं प्रह्लासि’ इतिश्रावणेन यथाध्यानरूप एव न त्वप्यासिरूप इति न जीवत्वशङ्का, तथा आनन्दमय एव, प्रपञ्चितं ‘यः पूर्वस्य’त्यनेनानन्दमय एव सर्वोन्मोक्त इत्यर्थः, ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा यः पूर्वस्य’त्यश्लोक ‘आत्मा’ ‘यक्षान्योन्तरात्मे’त्यश्लोक ‘आत्मा’ स उभयद्राग्युक्त आनन्दमय एव आत्मा न तु ‘शरीर’पदाजीवोपीनीमयं स्फुटीकुर्वन्ति अद्यवेत्यादिना, अन्यत्र प्राणमयादिविज्ञानमयान्तेषु, यः स आनन्दमय इत्यर्थः, फलितमाहुः तथा चेत्यादिना, पूर्वनिरूपितवत् विज्ञानमयान्तेषु निरूपितात्मवत्, प्रकृतस्येत्यादि, आनन्दमयेऽपि तस्य स्वस्यैवात्मत्वेन ग्रहणमित्यर्थः, उत्तरात् आनन्दमयाभिप्रायात्, पूर्ववदितितरवदित्यस्यार्थो बोध्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

१. पुरय एवेति केषुलके । २. अन्नमयादित्वित्यारभ्योक्तपर्यन्तं त्र्यं पापुलके । ३. उक्तत्वादि वपुलके । ४. तथापदं त्र्यं वपुलके । ५. पूर्वैरिस्ति इति वपापुलके । ६. आत्मग्रहणकथनमिति वपापुलके । ७. पूर्वैरिति त्र्यं वपुलके ।

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

ननु सर्वत्र “अन्योन्तर आत्मा” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति श्रुत्या प्रत्येकमन्नमयादीनां भेदनिरूपणाच्छारीरपदाच्च भिन्नो भिन्नो जीव एवात्मा शरीराभिमानी सर्वत्रोच्यते, आनन्दमयेपि तथोक्तिर्या सा त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन व्यापकत्वेन सर्वत्रान्वयात् सर्वेषु शरीरेषु सम्बन्धादित्याशङ्क्य तन्निरासायोक्तैर्ध उपपत्तिमाह स्यादित्यादिना, स्यात् आनन्द एवोक्त-शरीराभिमानी भवतीत्यर्थः, तत्र हेतुरवधारणादिति, “एष एव” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्येवकारेणोत्तरनिषेधपूर्वकमानन्दमयस्यैवात्मत्वनिर्धार्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे द्वितीयमात्मगृहीत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

तैत्तिरीयके पठ्यते “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्युपक्रम्य महाभूत-सृष्टिमुत्पाद्नायते “पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योन्नमन्नात् पुरुषः स वा एष पुरुषोन्न-रसमयः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति, एतदग्रेन्नस्योत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वमुक्त्वा “येन ब्रह्मोपासते” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्युच्यते, भृगुवरुणसंवादे च “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्” (तैत्ति. भृगु.) इत्युच्यते, तत्र “स वा एष पुरुषोन्नरसमयः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यनेन पूर्वोक्त एव पुरुष उच्यत उत तद्विन्न इति भवति संशयः, किमत्र युक्तम्? पूर्वोक्त एवेति, यतः पूर्वोक्तस्यैव “स वा एषः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानं प्रतीयते, तत्र ब्रह्मत्वेनोपासना कार्येत्यभि-प्रायेण ब्रह्मत्वेन स्तूयत इति प्राप्त आह कार्याख्यानादपूर्वमिति ।

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ (३. ३. ३.)

पूर्वस्यान्नकार्यस्य पुरुषस्याख्यानात् “स वा एषः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यनेनाग्रिमश्रुति-भिर्ब्रह्मत्वेन प्रतिपिपादयिषितमन्नरूपमेवोच्यते न तु पूर्वमित्यर्थः, “स वा एषः” इति प्रत्यभि-ज्ञानमिति यदुक्तं तन्न, “अन्नात् पुरुषः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यन्तेनाधिभौतिकतन्निरूपणात् “स वा एषः” इत्यनेनाध्यात्मिकतन्निरूपणादुभयोश्च भेदात्, अत एव संशयामावायाह वै निश्चयेन, एषः वक्ष्यमाणः पुरुषः, सः आध्यात्मिकत्वेन प्रसिद्धोत्तरसमय इति, अन्यथा

अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥ भेदनिरूपणात् कोशपञ्चकेपि प्रत्येकमात्मभेदनिरूपणा-दित्यर्थः, तथोक्तिः आत्मोक्तिः, तन्निरासाय चतुर्षु जीवस्य आत्मन्निरासायेत्यर्थः, उक्तशरीराभिमानी अन्नमयादीनां शरीरत्वेनोक्तानामभिमानीत्यर्थः, तत्र अन्नमयादीनामात्मनि परब्रह्मत्वे, एवकारेण ‘तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य’ ति श्रुत्युपात्तैवकारेण, इतरनिषेधः जीवनिषेधः ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ एतदग्रे ‘अन्नाद्वा प्रजाः प्रजायन्तः’ इत्यनुवाके, संशयमाहुस्तत्रेत्यादिना, पूर्वोक्त एव ‘अन्नात् पुरुषः’ इत्यत्राद्यन्यतयोक्तपुरुष एव, तद्विन्नः पूर्वोक्तभौतिकपुरुषाद्विन्न आध्यात्मिक इत्यर्थः, ‘स वा एषः’ इत्यनेन ‘स वा एष पुरुषोन्नरसमयः’ इत्यनेनेत्यर्थः, अन्नरूपमेव कोशात्मकारणरूपमेव, उच्यते पुरुषो ब्रह्मत्वेनोच्यत इत्यर्थः, न तु पूर्वं न तु भौतिकपुरुषरूपमित्यर्थः, उभयोः आधिभौतिकाध्यात्मिकयोः, संशया-मावाय भौतिकवसंशयाभावाय, आह ‘अन्नाद्वा प्रजा प्रजायन्तः’ इत्यनुवाहेत्यर्थः, उत्तरसमयः श्रुतिसङ्गत-प्राप्त इत्यर्थः, अन्यथा ‘स वा एषः’ इत्यनेनाद्यकार्यपुरुषलोका ‘वन्नं ब्रह्म’ इत्यनेनापि भौतिकाद्यलोकाध्यात्मिक-

१. निन्न इति कैपुपुस्तकयो । २. एवयदं त्तं कैपुपुस्तकयो । ३. तुपदं त्तं कपुस्तके । ४. व्यापकत्वेनेति त्तं कैपुस्तके । ५. आनन्दमय एवेति वपापुर्णोपु । ६. उक्तसर्वशरीराभिमानीति सर्वव्यादर्शः । ७. उत्तयाम इति वपापुस्तकयो । ८. इत्यनेनेति वपापुस्तकयो । ९. प्रसिद्धोत्तरसमय इति सर्वव्यादर्शः ।

ब्रह्मात्मकतपोलक्षणसाधनेनाधिकारे सम्पन्ने “अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति न वदेत्, न च तदपि-तैत् तथात्वेन स्तूयत इति-वाच्यं, श्रुतेः प्रतारकत्वापत्तेः, आनन्दमयान्तमेवमेव निरूपणाच्च, अत एवास्याप्यात्माग्रे निरूपितो “यः पूर्वस्य” इति (तैत्ति. ब्रह्म.), स त्वाधिदैविक आनन्दमयः ।

अथवा वाजसनेयिशाखायाम् “आत्मेत्येवोपासीत” (बृह. ३. ४. ७.) इत्युपक्रम्य “तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो विचात् प्रेयोन्यस्मात् सर्वसादन्तरतरं यदयमात्मा” (बृह. ३. ४. ८.) इत्येतदप्रेयस्य प्रियत्वं निराकृत्य “ईश्वरो हि तथा स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत” (बृह. ३. ४. ८.) इति पठ्यते, अत्रात्मौपाधिकत्वात् सर्वत्र प्रियत्वस्यात्मपदेन जीवात्मन एव प्रियत्वेनोपासना विधीयत उतेश्वरपदात् परमात्मन इति भवति संशयः, किमत्र युक्तम्? जीवात्मन एवेति, कुतैः? यथा पुत्रादेरात्मौपाधिकप्रियत्वोक्त्या जीवात्मन एव प्रियत्वमुच्यतेत्यत्र श्रुतौ तथेहापि “प्रेयः पुत्रात्” (बृह. ३. ४. ८.) इत्यादिकथनाज्जीवात्मैव भवितुमर्हतीति प्राप्त आह कार्याख्यानादपूर्वमिति, इतः पूर्वमात्रायते “प्राणञ्च प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पर्यंश्चक्षुः शृण्वञ्च श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव” (बृह. ३. ४. ७.) इति, तथा च प्राणनवदनादिकार्यैः कृत्वा प्राणवागादित्वेनैकस्यैवात्मन आख्यानात् कथनादपूर्वं, पूर्वं तु पुत्रविचाद्यभिमानं दशायां “न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति” (बृह. ४. ४. ५.) इत्यादिना यत् प्रियत्वेनोच्यते तस्माद्भिन्नमात्मशब्दवाच्यमत्रेत्यर्थः, लोके हि प्राणवायुवाग्निन्द्रियादीनामेव तत्तच्छब्दवाच्यता न तु जीवस्य, अत एवाग्रे श्रुतिराह “ईश्वरो हि तथा स्यात्” (बृह. ३. ४. ८.) इति, अत एव “प्रेयोन्यस्मात् सर्वसादन्तरतरं यदयमात्मा” (बृह. ३. ४. ८.) इत्याह, अन्तरो जीवात्मा ततोऽप्यतिशयेनान्तरेमन्तरतरं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव भवितुमर्हतीति, एतेन विग्रहस्यैवात्मरूपत्वं सिध्यति, तेनाविकृतत्वपरमानन्दत्वादयोपि धर्मा उपसंहर्तव्याः ॥ १८ ॥

कोशरूपास्तस्य पुरुषरूपत्वेनानुक्ता वचं ब्रह्मेति व्यजानादित्यनेनानुक्तौ चेत्स्यः, न च वेदेदिति ‘अन्नाहं ब्रजाः ब्रजायन्त’ इत्युक्तवाग्रे ‘सर्वं वै तेभ्रमाभुवन्ति येनं ब्रह्मोपासत’ इति सकलब्रह्मोपासनमात्रमेव वदेत् तावत्तैव भौतिकारणस्य ब्रह्मत्वेनोपासनस्य सिद्धिर्न तु तपस उपदेशेनाधिकारसिद्धिरनन्तरं भवं ब्रह्मेति व्यजानादिति वदेदित्यर्थः, इत्थं च तपोरूपसाधनं विनैतदस्वाज्ञानादेतदन्नं भौतिकाद्यादतिरिक्तमाध्यात्मिकं ब्रह्मरूपं भिन्नमेवेत्यर्थः सिद्धः, ‘स एव’ इति शब्दयोः प्रत्यभिज्ञाबोधकत्वमपि नास्त्येव, तच्छब्दस्य प्रत्यक्षापेक्षोपकृतादेतच्छब्दस्य च वक्ष्यमाणार्थकत्वात्, तत् भौतिकाद्यं, तथात्वेन ‘ब्रह्मात्मक’ इत्यारम्भ ‘व्यजानादित्यन्तेन स्तूयत इति तदपि न वाच्यमित्यन्वयो बोध्यः, प्रत्यभिज्ञानेन भौतिकाद्यश्रुतिपरतया ज्ञापने भौतिकस्याप्रदायेन तत्र ब्रह्मव्यवहारश्रुतेः प्रतारकत्वापत्तिर्योः स्वादित्यर्थः, आनन्दमयान्तमित्यादि, तथा चानन्दमयज्ञानपर्यन्तं ‘तपसा ब्रह्म विमिश्रित’ इत्युक्तव्यत्र बालवं ब्रह्मत्वमज्ञमय आरोपितं स्तुत्यर्थं श्रुतिवैदतीति विषयमव्याख्याने प्रमाणाभावा इत्यर्थः, अत एव एतदज्ञमयस्य भौतिकरवाभावादेव, स तु अज्ञमयस्य आत्मा तु, पूर्वनिरूपितापेक्षानन्दमयाधिकरण एव प्रापशः स्फुटवाग्रात्यन्तावश्यकतेत्यख्या प्रकारान्तरेणाधिकरणरचनामाहुरथवेत्यादिना, विषयवाक्यमाहुः ‘आत्मे’त्यादि, अत्र आत्मनः प्रियत्वप्रतिपादकश्रुतिषु, आत्मौपाधिकत्वात् आत्ममाग्रे हेतुत्वत्वादित्यर्थः, सर्वत्र ब्रह्मोक्तश्रुतात्मात्मनस्तु कामाये’त्यादिश्रुतिषु चेत्स्यः, जीवात्मन एवेति, जीवस्यैव पुत्रादिभिमानसम्भवादित्यकरिणेभ्यस्तत्पठेदः, अन्यत्र श्रुतौ ‘आत्मनस्तु कामाये’त्यादिश्रुतौ, इतः पूर्वं ‘आत्मेत्येव’ इत्यस्य पूर्वमित्यर्थः, एकस्यैव सर्वकर्तुः सर्वात्मकस्यैवत्यर्थः, तस्माद्भिन्नं पुत्रादिभिमामिभिन्नमपूर्वशब्दबोध्यं, अत्र आत्मशब्दापेक्षामये बोध्यमित्यर्थः, तत्तच्छब्दः प्राणवागादिशब्दः, अत एव जीवे तत्तच्छब्दवाच्यत्वाभावादेव, पुरुषोत्तमस्वरूपमेवेति एवकारेणाक्षरस्य स्वरूपाभावेनान्तरत्वं व्यवच्छिद्यते, एतेन पुरुषोत्तमस्यान्तरव्यवहारीतिपादनेन ॥ १८ ॥

१. एतदपीति कथापुष्टिः । २. तत्तदं ह्यं पापुस्तके । ३. अत इति कपुस्तके । ४. पुत्रात्मौपेयारि पुष्ट्युक्ते । ५. आत्मौपेयारि कथापुष्टिः । ६. रूपमित्यधिकं कथापुष्टिः । ७. अस्मैवतानीति पापुस्तके । ८. बृहत्प्राणेत्यादि कथापुष्टिः । ९. पूर्वमिति ह्यं कपुस्तकयोः । १०. विवि ह्यं कपुष्टिगोष्ठः । ११. अन्तरमिति ह्यं पुष्ट्युक्ते । १२. विषयसीतीति पुष्ट्युक्ते ।

ननु विग्रहे चक्षुःश्रोत्रादीनां वैलक्षण्यप्रतीतेरात्मनश्चैकरसत्वादुक्तकर्मनामवत्त्वं ब्रह्मण्यनुप-
पन्नमित्याशङ्क्योत्तरं पठति ।

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥

चोप्यर्थे, तथा चैवमपि सति श्रोत्रचक्षुरादिवैलक्षण्यप्रतीतावपि सति समान एकरूप
एव न तु विषमः, तत्र हेतुरभेदादिति, चक्षुरादीनां ब्रह्मत्वेन परस्परमभेदादित्यर्थः ।

अत्रेदमाकृतम्, “तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” (बृह. ५.९. २६.) इति श्रुतेरुपनिष-
द्वेद्यमेव ब्रह्मस्वरूपं, तांश्च “प्राणमेव प्राणो भवति वदन् वाक्” (बृह. ३.४.७.) इत्यादिरूपाः
प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यान्तर्धानं स्वरूपेणैव गृह्यद्ब्रह्म तत्तच्छब्दवाच्यं भवतीति वदन्ति, तद्वाच्यता
च व्यवहार्यत्वे, स च “तदेतन्नेयः पुत्रा” इत्यादिवाक्यैकवाक्यतया निरुपधिस्नेहवतामेव व्यवहार्य
इति ज्ञाप्यते, स चाविर्भूतवताररूप एव सम्भवति, एवं सति तत्र भक्तैर्भगवद्विग्रहे तत्तदवयवेषु
भेदेन यथा यथा व्यवहियते तथा तथैव तदेकमेवाखण्डसच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मेत्यर्थः सम्पद्यते,
एवंविधो लोके न प्रसिद्ध इत्यसम्भावना स्यात्, तदभावायाग्रे श्रुतिराह “ईश्वरो हि तथा स्यात्”
(बृह. ३. ४. ८.) इति, एतेनाविर्भूतरूपे व्यापकत्वैकरसत्वसच्चिदानन्दत्वादयो धर्मा उपसं-
हर्तव्या अनाविर्भूतेपीति स्थितं, एवं सत्याविर्भावनाविर्भावेपीश्वरः समानः, न ह्याविर्भावे
कांश्चनागन्तुकान् धर्मानादायाविर्भवतीति वक्तुं शक्यं, अनाविर्भूतस्याप्येवमाविर्भूतप्रकारेणैवा-
भेदादित्यपि सूत्रार्थः सूत्रकाराभिमत इति ज्ञातव्यं, चकारेण विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं समुची-
यते, एवं साक्षादाविर्भूतैर्भगवद्रूपे पूर्णानन्तधर्मास्तदुपासकेनोपसंहर्तव्या इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

अथ यत्र कार्यचिकीर्षया जीवे स्वयमाविशति तदावेवाचक्ष्णमा अपि केचित् तस्मि-
न्नाविर्भवन्ति तत्रोपासकेनाखिलब्रह्मधर्मोपसंहारः कर्तव्यो न वेति शङ्कासमाधानं विकल्पेनाह
सूत्राभ्यां, तत्रादौ विधिपक्षमाह ।

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्रापि जीवेप्येवं ब्रह्मणीवोपासना कार्या, तत्र हेतुः सम्बन्धादिति, अयोगोलके
वहेरिव तस्मिन्नाविशलक्षणः सम्बन्धोस्तीति तत्त्वेन व्यपदेशाच्च तथेत्यर्थः, अत्रैवं ज्ञेयं, अयं तु
जीवोत्राविष्टं भगवन्तमहमुपास इति जानाति चेत् तदा न सा जीवगामिन्युपासना किन्तु
ब्रह्मगामिन्येव, तत्राखिलधर्मोपसंहारे न किञ्चिद्वाधकं, यत्र ब्रह्मत्वेनैव ज्ञात्वोपास्ते तत्रापि
“तं यथा यथोपासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वावति” (मुद्गलो. ९. ३.) इति श्रुतेर्गुर्वादौ
जीर्वत्त्वबुद्धिनिषेधाच्च तथा, तत्र यादृगुपासकस्तदुपासनासिद्ध्यर्थं तत्फलदानार्थं च तादृगुपो
भगवानाविशतीति च तथा ॥ २० ॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ उक्तकर्मनामवत्त्वं प्रणववागादिषदवाच्यं, तत्तच्छब्दवाच्यं
प्रणववागादिषदवाच्यं, तद्वाच्यता श्रुतिवाच्यता, व्यवहार्यत्वे ब्रह्मणः शब्दरसकव्यवहारविषयत्वे, स च व्यव-
हार्यश्च, स च निरुपधिस्नेहवत्प्रत्यहारश्च, तत्तदवयवेषु भक्तानां स्वस्मानन्दानुभावकतत्तद्भगवदवयवेष्वित्यर्थः,
तदुपासकेन पूर्णपुरुषोत्तमोपासकेन ॥ १९ ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ आविर्भूते भगवत्युपसंहारं विचार्यावेश उपसंहारं विचारयतीत्याहु-
र्येषादि, विधिपक्षं संशये विधिरोपिपक्षं, अयं तु आवेनाधिकरणीयवस्तु, तत्रापि तादृशत्वलीयोपासने ब्रह्म-
ण्यपीत्यर्थः, तथा उपसंहारः सर्वधर्मोपासना कार्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

१. चपदं छतं गोपुस्तके । २. यदेतदिति उपपुस्तके । ३. नन्दादय इति उपपुस्तके । ४. चर्वेति छतं गो-
पुस्तके । ५. सप्तम्यन्तं प्रथमेवेदं वपापुपु । ६. पूर्णानन्दतद्वर्मा इति गोपुस्तके । ७. ज्ञावेति छतं उपपुस्तके ।
८. एनानिति उपपुस्तके । ९. जीवबुद्धीत्यादि कैपुस्तके । १०. तत्तदुपासकत्वेति कपुस्तके ।

- यस्त्वन्तरङ्गभगवद्भक्तं हृद्याविर्भूतभगवत्कं ज्ञात्वैतद्भजनेनाहं भगवन्तं प्राप्स्यामीति ज्ञात्वा तमेव भजते स भक्तिमार्गीय इति भक्तहृद्याविर्भूतेऽपि रूप उपसंहारो धर्माणां तेन न कार्य इत्यग्रिमं पठति ।

न वाविशेषात् ॥ २१ ॥

अनुपसंहारे हेतुरविशेषादिति, अस्य भक्तभक्तत्वेन तद्भजनरसास्वादानेन विस्मृततदाविष्टभगवत्कत्वेन तन्निरपेक्षत्वेन वा तदाविष्टभगवति गुणोपसंहारेऽनुपसंहारे वा भक्तोपासनायां विशेषाभावादित्यर्थः, अनुपसंहारस्यात्र बाधकत्वाभावज्ञापनाय वाशब्दः, विशेषादिति वा, पूर्वं विहितत्वेन भगवदाकारादिषु भजनं कुर्वन्पुष्करूपभक्तसङ्गेन तद्भजनेन च पूर्वसाद्विशिष्टं रसमनुभूतवानिति रसास्वादे विशेषाद्गुणोपसंहारं स न करोतीत्यनुवादः, विहितत्वेन गुणोपसंहारपूर्वकोपासनायां नीरसत्वेनानादरज्ञापनाय वाशब्दः, भगवदवताररूपोपि बादरायणः प्रासङ्गिकेपि भक्तिमार्गस्सरणे तदीयैरसावेशपरवशस्तद्भावस्वभावमनूक्तवान् ॥ २१ ॥

अपि च, उपसंहारो हि तत्रानुक्तानामन्यत्रोक्तानां गुणानां तत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रं, उक्तरूपभक्ताय तु तद्भजनीये भक्त एवालौकिकाननुभावान् भगवान् प्रत्यक्षं दर्शयतीति न तत्रोपसंहारापेक्षागन्धोपीति यथायोग्यमुत्तरं पठति ।

दर्शयति च ॥ २२ ॥

ननु भक्तभक्तः स्वसेव्येत्यलौकिकं वीर्यं दृष्ट्वा तदाविष्टे भगवति तत्सम्भारकत्वस्येन्द्रादीनामपि तदाज्ञापेक्षित्वं दृष्ट्वा शुलोकादिव्यापकत्वस्योपसंहारं करिष्यतीत्याशङ्क्याह ।

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ (३. ३. ४.)

राणायनीयानां खिलेषु पठ्यते “ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि ब्रह्मो ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनाहति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः” (तैत्ति. ब्रा. २.४.६.) इति, अस्यार्थस्तु, अन्यैर्हि पुरुषैः सहायानपेक्ष्य विक्रमाः सम्भ्रयन्ते तेन तत्पराक्रमाणां त एव

न वाविशेषात् ॥ २१ ॥ सूत्रमवतारयति यस्त्वन्तरङ्गेत्यादिना, अस्य भक्तभक्तस्य, तद्भजनेति उपास्य-भक्तभजनेत्यादि, तन्निरपेक्षत्वेन भाष्येनानिरपेक्षत्वेन, भजनं कुर्वन्पुष्प उपसंहारस्य वैषय्येनोपसंहारपूर्वकं भजनं कुर्वन्पुष्पस्य, अनादरज्ञापनायेति, तथा चैकान्त्यभक्तानां रसानुभावकत्वरूप एव भजनमित्यमो ननुपसंहारेऽपि-भावाः, अनुवादप्रयोजनमाहुर्भगवद्व्यतारेत्यादिना, तदीयेति भक्तिमार्गीयेत्यादि, तद्भावस्वभावं भगवद्भक्ति-भावस्वभावं, अनूक्तवान् स्वस्य भक्तादज्ञापामेभिः सूत्रैः स्वयं निरूपितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥ तत्र निरूप्यप्रकरणे, तद्भजनीये भक्ते भक्तिमार्गीयभजनीयभक्ते, अलौकिकान्तरूपानित्यर्थः, यथायोग्यमुत्तरं पठति सादृशभक्तस्योपसंहारे प्रयोजनाभावात् उत्तरं पठनीत्यर्थः, निरादृशतायमेतात्पर्यम् ॥ २२ ॥

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ सूत्रान्तरमवतारयति ननित्यादि, तत्सम्भारकत्वस्य भगवत्सम्भारकत्वविषयीयमित्यस्य शुलोकादिव्यापकत्वस्य चेत्यर्थः, सूत्रार्थमाहुः सम्भृतिश्चेत्यादिना, तथा सम्भृतिद्यु-

१. अन्तरात्मनि ब्रह्माग्रगण्यमित्यु । २. क्षयिषदं दुर्गं ब्रह्मणोऽपि । ३. ननु दं दुर्गं ब्रह्मणोऽपि । ४. भगवत्पदेनेति गोपुत्रके । ५. पठ्यन्तं-पठ्योपुत्रके । ६. स इतिपदं दुर्गं पुत्रके । ७. सत्सन्देहं दृष्टवन्तं गोपुत्रके । ८. स इतिपदं पुत्रके । ९. ज्ञानमात्रमिति पुत्रके । १०. प्रयोजनमेतद् गोपुत्रके । ११. समन्वितं पुत्रके । १२. यथायोग्यमितिपदं नानावाक्येषु । १३. शुलोकेत्यादि सर्वोपादयः ।

नियतपूर्वभावित्वरूपकारणत्वेन ज्येष्ठाः, ब्रह्मधर्माणां तु ब्रह्मैव ज्येष्ठमनन्यापेक्षं सृष्ट्यादि करोतीत्यर्थः, एवं सति ब्रह्म ज्येष्ठं येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठानि वीर्याणि, अत्र छन्दसि बहुवचनस्य ङादेशः, किञ्च, अन्येषां वीर्याणां बलवद्भिर्मध्ये भङ्गोपि भवति, तेन ते स्ववीर्याणि न सम्बिभ्रति, ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा सम्भृतानि निःप्रत्यूहं सम्भृतानीत्यर्थः, तत्र ज्येष्ठं ब्रह्माग्रे इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवं स्वर्गमाततान व्याप्नुवन्नित्यमेव विश्वव्यापकमित्यर्थः, देशतोपरिच्छेदमुक्त्वा कालतोपि तमाह ब्रह्मेति, भूतानामाकाशादीनां पूर्वमेव जज्ञे आविर्भवैत्यर्थः, एतेन वीर्यसम्भृतिश्रुत्यासिंघ्रमृतिमाहात्म्यमुक्तं भवति, तथा च सम्भृतिश्च श्रुत्यासिश्च तयोः समाहारस्तथा, एतावैपि स तत्र नोपसंहरति, तत्र हेतुः “न याविशेषात्” (ब्र. सू. ३. ३. २१.) इति सूत्रोक्त एवेत्यतिदिशत्यत एवेति, एतद्यथा तथा तत्रैवोक्तं, विषयवाक्योत्तरार्थोक्तधर्मानुद्देशेनैवं ज्ञायते भक्तसैहिकपारलौकिकोपयोगिधर्मोपलक्षणार्थं द्वयोरेवोद्देशः कृत इति, चकारेण दर्शनमप्युक्तं समुचीयते, अन्यच्च, स्पर्धाकृतिसम्भावनायां हि तद्योग्यतानिषेधः सम्भवति, सा चाविर्भूत एव भगवति सम्भवतीत्यखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकमाविर्भूतस्य तस्यैतया श्रुत्या माहात्म्यमुच्यत इति गर्भ्यते, एवं सत्येतद्वाक्योक्तधर्मयोरेवानुपसंहार्यत्वेन यत् कथनं तत्तु भक्तहृद्याविर्भूतं ब्रह्माप्येवम्भूतमेवेतिज्ञापनायातो युक्त एवानुपसंहारः ॥ २३ ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे तृतीयं कार्याख्यानादित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

तैत्तिरीये “सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स भूमिं विश्वतो घृत्वा अत्यतिष्ठद्वाङ्गुलं पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम्” (तैत्ति. सं. ३. १२. १.) इत्यादिना पुरुषविद्या निरूप्यते, तत्रैव “ब्रह्मविदामोति परम्” (तैत्ति. ब्रह्म.) इतिप्रश्ने “स वा एष पुरुषोन्नरसमयः” (तैत्ति. ब्रह्म.) इत्यारभ्य प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयार्त्मकं ब्रह्मस्वरूपं निरूप्यते, तत्र सर्वत्र “स वा पुरुषविध एव” (तैत्ति. ब्रह्म.) इति च पठ्यते, अत्रान्नमयादिषु पुरुषसूक्ते च पुरुषपदश्रवणादन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवच्चाद्युपसंहारः कर्तव्यो न वेति भवति संशयः, किमत्र युक्तम् ? उपसंहर्तव्यमेवेति, कुतः ? सर्वत्र ब्रह्मण एवोपास्यत्वादत्राप्युपासनोक्तेर्ब्रह्मत्वपुरुषत्वयोरविशेषाद्विधैक्यादिति प्राप्त उच्यते, पुरुषविद्यायामिवेति ।

पुरुषविद्यायामिव चेतरेपामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ (३. ३. ४.)

अन्नमयादिषु सहस्रशीर्षवच्चादिकं नोपसंहर्तव्यं, कुतः ? पुरुषविद्यायां यथा

व्याप्तिशब्दाच्चः, सः भक्तभक्तः, तत्र भक्ते, तत्र अनुपसंहारे, सूत्रोक्त एव उपसंहारे विशेषामावाङ्मककूपवै-
वैहिकामुष्मिककलपदायां सिद्ध्युपसंहारे विशेषमायादिति सूत्रोक्तोपसंहारे इत्यर्थः, तत्रैवोक्तं एवैवैव
एवोक्तं, उत्तरार्थोक्तधर्मानुद्देशेन सूत्रकारेण विषयवाक्यपूर्वाधोक्तवीर्यश्रुत्यास्योरेवोद्देशः कृतो न तत्तरार्थोक्त-
भूतादिवेतारास्पर्धत्योस्तेत्यर्थः, उपलक्षणार्थं उभयोर्बोधनार्थं, उद्देशः कृतः सूत्रकारेणोद्देशः कृत इत्यर्थः,
चकारेण सूत्रोपास्यकारेण, दर्शनं भक्तभक्तस्य भक्तकारितभगवद्दर्शनं पूर्वमुक्तं, सम्भावनायां हि भगवत्ता
स्पष्टितं बोध्यस्तान्यस्य सम्भावनायां हीत्यर्थः, एवम्भूतं अखिलशक्त्याविर्भावपूर्वकं स्वयमाविर्भूतम् ॥ २३ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेपामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ एवमनारम्भापीतराज्योक्तधर्माणामनुपसंहारमुक्त्वा
पूर्णधिकारिभिरुपेक्षणं परं ब्रह्मैवोपास्यं च तु विस्मृतिरूपमिति बोधयितुमुपासनामार्गेण विशेषनोपसंहारं यदती-
त्याशयेनावधिकरणविषयवाक्यमाहुस्तैत्तिरीयक इत्यादि, तत्र सर्वत्र अन्नमयादिषु पुरुषसूक्ते चेत्यर्थः, अत्रापि
अन्नमयादिषु, अविशेषात् ब्रह्ममयादिषु ब्रह्मत्वस्य पुरुषसूक्ते च पुरुषत्वस्योक्तयोर्भयत्रापि ब्रह्मपुरुषत्वस्याविशेषा-

१. व्याप्तवदिति कर्तुर्गोषु । २. तृतीये वपुस्त्रे । ३. एतावत्यपि सति तत्र नोपसंहार इतीति वपागोषु ।
४. गन्तव्यमिति गोपुस्तके । ५. अध्याय इति गोपुस्तके । ६. समस्तमिदं वपापुस्तकयोः । ७. चेति वपापुस्तकगोषु ।
८. चेनीति पापुस्तके । ९. विधेया स्यादिति गोपुस्तके ।

पुरुषस्वरूपं निरूप्यते न तथेतरेषामन्नमयादीनां विज्ञानमयान्तानां स्वरूपं तत्प्रकरणे निरूप्यते, तत्र हि पुरुषत्वमुच्यते, सहस्रपदमनेकत्वोपलक्षकं, अन्यथाक्षां शिरोभ्यो द्वैगुण्यं वदेत्, तेन साकारव्यापकत्वमुक्तं भवति, तत्र पुरुषविधत्वं, स चाध्यात्मिकरूपः, तच्छरीराभिमान्यात्मा चान्य आधिदैविक उच्यते, न तथात्र, किञ्च, “पुरुष एवेदं सर्वम्” (तैत्ति. सं. ३. १२. १.) इत्यादिना प्रपञ्चात्मकत्वं मुक्तिदातृत्वं चोक्त्वा नैतावनमात्रमस्य माहात्म्यमितोपि महन्माहात्म्यमस्तीति वक्तुं प्रपञ्चरूपं तद्विभूतिरूपमिति “एतावानस्य महिमा” (तैत्ति. सं. ३. १२. १.) इत्यनेनोक्त्वा तत् आधिक्यमाह “अतो ज्यायाश्च पूरुषः” (तैत्ति. सं. ३. १२. १.) इति, एवमितिवैलक्षण्यात् पुरुषपदमात्रसाधर्म्येण नैकविधत्वं वक्तुं शक्यं न बोधसंहार इति, चकारात् “अम्भस्य पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य पृष्ठे महतो महीयान्” (तैत्ति. नारा.) इत्यादिश्रुतयः “सर्वतःपाणिपादांन्तम्” (भग. १३. १३.) इत्यादिस्मृतयश्च सद्ब्रह्मन्ते, एतेन यत्किञ्चिद्भ्रमसाम्येपि न मूलभूतब्रह्मरूपमत एव न तत्रोपास्यता तथात्वेनेति ज्ञापितं, अत एव भृगूपाख्याने-न्नमयादिब्रह्मज्ञानेपि जिज्ञासैवोक्ता, भृगोरानन्दरूपपरब्रह्मज्ञाने तु नोक्ता, तेनाशेषगुणपूर्णब्रह्मेत्युक्तं भवति, अत उच्यमाधिकारिभित्तदेवोपासनीयं न विभूतिरूपमिति ज्ञापितम् ॥२४॥४॥

इति तृतीयध्याये तृतीयपादे चतुर्थं पुरुषविद्यायामित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथ निर्दोषत्वं ज्ञात्वा भजनीयमिति ज्ञापयितुमधिकरणान्तरमारभते, वाजसनेयिशाखायां “द्वया हं प्राजापत्याः” (बृह. ३. ३. १.) इत्युपक्रम्य तेषां मिथःस्पर्धामुक्तोच्यते “ते हं देवान्बुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायथो वाचि भोगस्तं देवेभ्य औगायद्यत् कल्याणं वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत् स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव पाप्मा” (बृह. ३. ३. १.) इति, एवमेव प्राणचक्षुःश्रोत्रप्रभृतिषु पापवैधमुक्तोच्यते “अथैतमासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एव प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यत् स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतैव ह वै विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुः” (बृह. ३. ३. ३.) इति, छान्दोग्येपि प्राणादिष्वेवमेव पाप्मवैधमुक्तवासन्येन तथेत्युच्यते, एतावान् पर विशेषः, वाजसनेयिनां गानकर्तृत्वं सामगाना-मुद्गीथत्वेनोपास्यत्वमुच्यते वाक्प्राणादीनामिति, अत्र देहसम्बन्धित्वगानकर्तृत्वयोरुपास्यत्वस्य

विलयः, सूत्रेण पुरुषस्यादिना सिद्धान्तमाहुरन्नमयादिविविक्तिः, स्वरूपं निरूप्यते सहस्रशीर्षवशादिना पुरुष-स्वरूपं निरूप्यत इत्यर्थः, तत्र हि पुरुषविद्याया हि, तत्र अन्नमयाद्युपासनाप्रकरणे, स च अन्नमयादिरूप-पुरुषविधत्वं, न तथात्र पुरुषोपासनेनाध्यात्मिकोपासनमित्यर्थः, अतिवैलक्षण्यात् अन्नमयाद्यपेक्षयोपास्यपुरुष-स्यातिवैलक्षण्यात्, मूलभूतब्रह्म पुरुषोत्तमः, न तत्रोपास्यता न विभूतिरूपे तेन रूपेणोपास्यतेत्यर्थः, तेन विभूतिवैलक्षणेन ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये चतुर्थोधिकरणम् ॥ ४ ॥

१ प्रकरण इति उपसुक्ते । २ अत्र हीति पुन्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वप्युक्तम् । ३. °लक्षणमिति गोपुस्तके । ४ °वि-
पयत्वमिति गोपुस्तके । ५ एव सतीति उपसुक्ते । ६. नैकविधत्वं न चोप° वपापुस्तकयो । ७ °पाद तदिति
कपुस्तके । ८ मूलभूतब्रह्मरूपत्वमिति वपागोपु । मूलभूतधर्मरूपत्वमिति उपसुक्ते । ९ निर्दोषमिति पापुस्तके ।
१० द्वया ह प्राजापत्या इति वैवर्षेयु । द्वयमाह प्रजेति गोपुस्तके । ह वा इति च पापुस्तके । ११ ह पद लुप्त गोपुस्तके ।
१२. अगादिति कपुस्तके । अगादिति वपुस्तके । अगायदिति च उपसुक्तम् । १३. °विध्यति पुर्णगोपु । १४. एव
स इति कपुस्तके । १५ एवमिति वपापुर्णगोपु । १६. हंचेति उपसुक्तयो । १७. वाक्प्राणेन्द्रियादीनामिति गोपुस्तके ।

चाविशेषेपि वागादिषु पाप्मवेध आसन्न्यप्राणे कुतो नेति भवति जिज्ञासा, न चासन्न्योपासनाया विधेयत्वात् तत्स्तुत्यर्थमन्येषु पाप्मवेध उच्यतेसिन्नेति वाच्यं, न हि प्रयोजनायासन्नमप्यर्थं बोधयति श्रुतिरिति वक्तुं शक्यं, प्रमाणत्वव्याहृतिप्रसङ्गात्, एकत्र अतारकत्वे सर्वत्रापि तच्छङ्कया तदुक्ते कोपि न प्रवर्ततापि, साक्षात्कार्यत्वाभावेपि नासन्निरूपकत्वमर्थवादानां, वस्तुतस्तु “यदेव विधया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव धीर्यवत्तरं भवति” (छान्दो. ३. १. १०.) इति श्रुतेः, “ज्ञात्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनोयमनुतिष्ठति विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत्” (श्रीमद्भाग. १०. २१. ६.) इत्यादिवाक्यैः “य एवं वेद” (तैत्ति. ब्रह्म.) इतिवाक्यैश्चार्थवादोक्तस्वरूपं ज्ञात्वा कर्मकरणे पूर्णं फलमन्यथा नेत्यर्थवादानां फलोपकार्य-
ज्ञनिरूपकत्वान्नानर्थक्यमत उक्तैर्ये हेतुं न पश्याम इति प्राप्ते तमेवाह वेधादीति ।

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ (३. ३. ५.)

वाक्प्राणादिषु यः पाप्मवेधः, आदिपदात् दुष्टविषयसम्बन्धश्च, तत्र हेतुरर्थभेदः, अर्थो भगवांस्तद्भेदादित्यर्थः, आसन्न्यस्तु “य एवायं मुख्यः प्राणस्तद्वृद्धीत्येषासीत्” (छान्दो. ३. २. ७.) इति छान्दोग्य उपास्यत्वेनोक्तः, “सर्ववेदान्तप्रत्ययम्” (ब्र. सू. ३. ३. १.) इतिन्यायाद्भेदान्तेषूपपास्यं ब्रह्मातिरिक्तं नोच्यत इत्यासन्न्योपि ब्रह्माभिन्नोत् एव “अपहतपाप्मा होषः” (छान्दो. ३. २. ९.) इति सामग्रीः पठ्यते, अतस्तत्र न पाप्मवेध इति भावः, ब्रह्मणः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वज्ञापनायार्थपदेनोक्तिः, एतेन विभूतिरूपेपि यत्रैवं तत्र मूलभूतब्रह्मणि निर्दोषत्वे किं वाच्यमिति ज्ञापितम् ।

अथवा अर्थः प्रयोजनं विषय इति यावत्, तद्भेदादित्यर्थः ।

अत्रेदमाकृतं, देवा हि स्वस्यासुरजयाय गानार्थं वागादीन्नुचुः “त्वं न उद्गाय” (बृह. ३. ३. १.) इति, गानानन्तरं “यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत्” (बृह. ३. ३. १.) इत्युच्यते, यद्यमेष प्राणादिष्वपि स्वस्वभोगं “देवेभ्य आगायत्” इति, यच्च साति देवार्थ-
मेवैतद्गानं न तु भगवदर्थं, यद्यप्यासन्न्येप्येवमुच्यते “तेभ्य एष प्राण उद्गायत्” (बृह. ३. ३. २.) इति तथापि यथा वागादिषु स्निग्धभोगं “देवेभ्य आगायत्” (बृह. ३. ३. १.) इत्युक्तं तथा नासन्न्ये, तेनोक्तमानैर्ब्रह्मात्मकत्वेनासुरजयहेतुर्भगवत्सम्बन्ध एवेति ज्ञात्वा तथैवागाय-
दासन्न्य इति ज्ञायते, अत एवान्यत्र वेध उक्तोत्र तत्करणेच्छायामप्यासुराणां नाश उक्तः,

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ अधिकरणमवतारयन्त्यथैत्यादि, तेषां देवासुराणां, अत्ययाम जयेम, ते देवाः, ते असुराः, विध्वज्जो विनेशुः असुराः सर्वतोदिशं विनाशं प्राप्नुवन्त्यर्थः, तन्हेत्युच्यते न पाप्मवेध उच्यत इत्यर्थः, सन्देहमाहुरत्रेत्यादि, अविशेषेपि उक्तधर्मत्रयस्य वागादावासन्न्ये च मुख्यतायाः सन्धेरीत्यर्थः, भवति जिज्ञासेति, तथा च वागादिषु पाप्मवेधः सत्यो न वेति भवति विचार इत्यर्थः, पाप्मवेधस्य सिद्धत्वेनोक्तिः सन्देहवीजं, अस्मिन्निति आमन्ये पाप्मवेधो नेत्युच्यत इत्यर्थः, प्रयोजनाय आसन्न्यस्तुतिरूपप्रयोजनायेत्यर्थः, क्रियार्थत्वं यज्ञार्थत्वं, फलोपकार्यज्ञेत्यादि अर्थवादानामर्थः, फलोपकार्यज्ञं तज्ज्ञानसम्पादकत्वेनार्थवादान् साधक्यमित्यर्थः, उक्तैर्ये अन्यत्र पाप्मवेधो बाह्यीत्युक्तैर्ये इत्यर्थः, दुष्टेत्यादि असुराणां सम्बन्ध इत्यर्थः, अर्थपदे-
नोक्तिः सूत्रे ब्रह्मणोर्थपदेनोक्तिरित्यर्थः, यत्रैवं ब्रह्मभेदादिर्दोषत्वं, अर्थपदस्य ब्रह्मरूपार्थत्वानङ्गीकारे त्वाहुरथ-
वेत्यादि, तद्भेदात् आसन्न्यपेक्षया वागादीनां भेदादित्यर्थः, तथा नासन्न्ये आसन्न्यः स्निग्धभोगं देवेभ्यो नागायदित्यर्थः, तेन अन्यादशागनेन, उक्तमानैः आसन्न्ये वेधासुरसम्बन्धमावधारूपमानैः, ब्रह्मात्मकत्वेन

१. अस्मिन्निति पापुलके । २. उद्गीषमिति छतं पापुलके । ३. अर्थपदेनोक्तिरिति गोपुलके । ४. निर्दोष-
त्वमिति कंबपापुगोपु । ५. भोगस्त इति कैपुलके । ६. सर्वत्रैव गोपुलकेवायदिति । ७. एष इति छतं पुंपुलके ।

अग्रे च “भवत्यात्मना परास्य द्विपन् आटव्यो भवति य एवं वेद” (बृह. ३. ३. ७.) इति पठ्यते, तेन परब्रह्म निर्दोषमिति किमु वाच्यं ? यत्र तद्विभूतिरूपासन्धस्योक्तरूपतां यो वेत्ति सोऽपि गुणयुक्तो दोषरहितश्च भवतीति कैमुतिकन्यायः सूचितो भवति, एतेन लोके दोषत्वेन ये धर्माः प्रतीयन्ते त एव धर्मा भगवति निरूप्यमाणा न दोषत्वेन ज्ञेयाः किन्तु गुणत्वेनैव वस्तुनैव एव तथात्वादिति भावो ज्ञाप्यते ॥ २५ ॥

एवं भगवत्सम्बन्धाभावे दोषसम्बन्धमुक्त्वा तथा सति गुणहानिं च वदस्तत्र विशेषमाह ।

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत्तत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥

“तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” (मुण्ड. ३. ३. १.) इत्याथर्वणिकैः पठ्यते, परम्पदेन ब्रह्मोच्यते, तथा च सकार्याविधारहितः “परममुपैति” तदनन्तरं “साम्यमुपैती” तियोजना, तत्रेदं विचार्यते, साम्यं हि समानजातीयधर्मैर्वत्त्वं, तच्च कतिपयधर्मरेशेपतन्निष्ठधर्मैर्वा भवति तत्रान्त्यः पक्षो ब्रह्मणा समं न सम्भवति, “न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते” (श्वेता. ६. ८.) इति श्रुतिविरोधात्, अत आद्य एव पक्षो नु-सर्तव्यः, तत्र कैर्धर्मैः साम्यमिहोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाह हानाविति, ब्रह्मणः सकाशाद्विभागो जीवस्य हानिशब्देनोच्यते, तथा च तस्यां सत्यां ये धर्मा जीवनिष्ठा आनन्दांशैश्चर्यादयो भगवदिच्छया तिरोहितास्ते ब्रह्मसम्बन्धे सति पुनराविर्भूता इति तैरेव तथेत्यर्थः, भगवदानन्दादीनां पूर्णत्वाज्जीवानन्दादीनामल्पत्वात् नास्तेव सैर्धर्मैः कृत्वा ब्रह्मसाम्यं जीव उपचर्यते “साम्यमुपैति” इति, वस्तुतस्तु नैतैरपि धर्मैः साम्यमिति भावः, अत एव “न तत्समः” इति श्रुतिरविरुद्धा, अत एव सूत्रकृता “साम्यमुपैती”ति साम्योपायनशब्दमात्रं न तु साम्यपदार्थः सारसिको-त्रास्तीति भावप्रकटनाय शब्दशब्द उक्तः, ननु तैरेव धर्मैः साम्यं नेतरैरित्यत्र को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह उपायनशब्दशेषत्वादिति, “परममुपैती”ति य उपायनशब्दस्तच्छेषत्वात् साम्योपायनस्येत्यर्थः, ब्रह्मसम्बन्धहेतुकत्वादानन्दांशाद्याविर्भावस्य तदैव साम्योपायनकथना-त्तैरेव धर्मैः साम्यमभिप्रेतमिति भावः, नन्वानन्दादीनां ब्रह्मधर्मत्वात् तैस्तत्साम्यकथनं तदभेदमेव गमयतीत्याशङ्क्य तद्वैर्भवत्त्वमात्रस्य न तदभेदसाधकत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह कुशेत्यादि, कुशा

गीयमानार्थस्य ब्रह्मात्मकत्वेनेत्यर्थः, तथैव स्वस्मिन् भगवत्सम्बन्धार्थं भगवदुद्देशेनैव, अन्यत्र चागादिषु, अत्र भासन्ते, तत् वेधः, तेन भगवत्सम्बन्धादन्येषां निर्दोषत्वेन, सोऽपि भासन्तोपासकोपि, वस्तुन एव ब्रह्मात्मक-वस्तुन एव, तथात्वात् दोषत्वमिराकरणपूर्वकगुणत्वसम्पादकत्वादित्यर्थः, अत एवाशङ्क्य पारवश्यं च विधि-भेदादिकं तथा तथा प्राकृतदेहत्व वेदस्यागादिकं तथा असुराणां विमोहार्थं दोषा विष्णोर्न हि कश्चिदिति ब्रह्माण्डवाक्यम् ॥ २५ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् ॥ २६ ॥ धृत्रमवतारयन्ति एवमि-त्यादिना, तथा सति दोषसम्बन्धे सति, सूत्रार्थोपयोगित्वान्नगवत्सम्बन्धे फलविशेषकोधिकां श्रुतिमाहुस्तदेत्यादि, एतत्पूर्वार्थे तु “यदा पश्यः पश्यते रुमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मबोधि”मिति, पठ्यते मुण्डके पठ्यते, सकार्या पुण्यपापरूपस्वकार्यसहिता, आद्यः पक्षः कतिपयधर्मैः साम्यपक्षः, तैरेव तथा आविर्भूतानन्दैर्धर्मांशैरेव साम्यं वाच्यमित्यर्थः, साम्योपायनं साम्यप्राप्तिः, तच्छेषत्वात् तदर्थप्रतिपादकत्वात्, तैरेव धर्मैः प्युच्चरणकालतिरो-हितैरेव धर्मैः पुनः प्राप्तिः साम्यमित्यर्थः, कुशेत्यादीति, तथा कुशामिः कृत्वा छन्दःस्तुत्युपगानसाधनभकारत्वादित्यर्थः,

१. परास्यद्विपन्निति कैपुस्तके परास्यं द्विपन्निति च वपुस्तके । २. दोषत्वेन नेति कैपुस्तके । ३. वस्तुत इति वपुस्तके । ४. कुशाच्छन्द इत्यादि वपुस्तके । ५. धर्मत्वमिति कैपुस्तके । ६. समो धर्म इति वपुस्तके सर्वेधर्मैरिति वपुस्तके । ७. शब्दइति पुण्योपे ।

औदुम्बर्यः समिधः, ता अग्निष्टोमादिधागेषु प्रस्तोत्रा स्थाप्यन्ते, तदा तत्सम्बन्धि यच्छन्दः-
स्तुत्युपगानं तद्वदित्यर्थः, तत्र “अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः” (ऋ.सं.५.३. २१.)
इत्यृचि ये वर्णास्तेषामच एवोपसंहृत्य भूकारेणैव गानं क्रियते, न हि तदार्चिकवर्णधर्माणा-
मचायुपसंहारोस्तीति तदगात्मकत्वं भूकारस्य सम्भवति, एवं प्रकृतेऽपि ब्रह्मधर्मप्राकट्येन न
तदात्मकत्वं जीवस्य सम्भवति, ननु “तत्त्वमसि” (छान्दो.८.८.७.) आदिवाक्यैरत्राभेदबोधना-
दस्तु तथेति चेत् तत्राह तदुक्तमिति, जीवब्रह्माभेदबोधनतात्पर्यमुक्तमित्यर्थः, “तद्गुणसारत्वात्
तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्” (ब्र. सू. २. ३. २९.) इति सूत्रेणेति शेषः, अपि च श्रुतौ ब्रह्मोपायनस्य
साम्योपायनहेतुत्वोक्त्या तदनुपायनस्य साम्यानुपायन हेतुत्वमिति ज्ञाप्यते, तथा च “पराभि-
ध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ” (ब्र. सू. ३. २. ५.) इति सूत्रे जीवस्य ब्रह्मांश-
त्येनानन्दैश्वर्यादिब्रह्मधर्मवत्त्वाद्ब्रह्मणः सकाशाद्भिभागे सति तदिच्छया तद्वर्मातिरोधानस्य
संसारित्वे हेतुत्वमुक्तं यत्तदपि तदुक्तमित्यनेन सार्यत इति न विसर्तव्यं, यथान्यशाखोक्त-
धर्मा अप्येकस्यां विद्यायामुपसंह्रियन्त एवं ब्रह्मनिष्ठा धर्मा जीवेष्वेतया श्रुत्या बोध्यन्त इत्येता-
वत्साम्यमस्तीत्युपसंहारप्रकरण एतस्य निरूपणं कृतम् ॥ २६ ॥ ५ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे पञ्चमं वेद्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

वाजसनेयिशाखायां “स एष नेति नेतीत्यात्मा” (बृह.५.९.२६.) इत्युपक्रम्य “न व्यथते”
(बृह.५.९.२६.) इत्यन्तेन ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा एतादृग्ब्रह्मतत्तद्विदपि विवक्षितरूप इत्यभिप्रायेणाग्नि-
पठ्यते “अतः पापमकरवमतः कल्याणमकरवमित्युभे ह्येष एते तत्त्वमृतः” (बृह.६.४.२२.)
इत्यादिनाग्निमया “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य” (तै.ब्रा.३.१२.९.७.) इत्युक्त्वा च ब्रह्मविदो मा-
हात्म्यमुक्त्या पठ्यते “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्येत् सर्वमेतं पश्यति सर्वं स्वात्मा भवति सर्वस्वात्मा भवति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा
तरति ” (बृह.६.४.२३.) इत्याद्युक्त्यान्ते पठ्यते “य एवं वेद” (बृह.६.४.२५.) इति, अत्र
हि पाप्मतरणादिरूपं ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यमुच्यते ज्ञानस्य संसारमुक्तिहेतुत्वात्, आथर्वणोपाय-
नस्य च भूकारेण गानकरणेऽपि न भूकारस्य ऋगन्तःपातित्वं तद्वर्ज्येति ब्रह्मसाध्यमुक्तमिति न जीवे ब्रह्माभेद इत्यर्थः
सूत्रस्य, तेषामत्र इत्यादि, तथा च ऋग्वर्णां च भूकार उपसंहारं कृत्वा ‘नसि’ इत्यादिरीत्या भूकारेण गाने क्रियमाणे-
षीत्यर्थः, एवं प्रकृतेऽपि जीवब्रह्मस्य लेपीत्यर्थः, अस्तु तथा जीवब्रह्मणोरभेदोक्तिवत्त्वर्थः, जीवेत्यादि जीवधर्मो मुक्ति-
ब्रह्मापामाविर्भूतं निर्दोषत्वं ब्रह्मणि च तत् सार्वदिकं तयोरभेद इत्यत्र तात्पर्यं श्रुतेरित्यर्थः, एतदर्थस्य सूत्रकारसममतत्वं
माहुः ‘स्तद्गुणसार’ इत्यादिना, ब्रह्मोपायनं ब्रह्मप्राप्तिः, साम्योपायनं साम्यप्राप्तिः, तदनुपायनस्य ब्रह्मप्राप्ते-
रनुबोधनस्येत्यर्थः, साम्यानुपायनं साम्याभावात्, एतया श्रुत्या ‘विद्वान् पुण्यपापे विभूते’ति श्रुत्या ॥ २६ ॥ ५ ॥

इति तृतीयलृतीये पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सम्पराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥२७॥ जीवस्य भगवत्सम्बन्धसाधनयोर्ज्ञानभक्तयोर्मध्ये किं ज्ञाप्य
इति विचारयितुमधिकरणात्म् इति तत्र विषयवाक्यमाहुर्वाजसनेत्यादि आथर्वणेत्यादि च, एतद्विषयवाक्यात् पूर्वं
शारीरब्राह्मणे ‘मनसैवानुदृष्टव्यमिति ज्ञानसाधनमुक्तं तदनन्तरं ‘विरजः परं आकाशादित्यादिना विरजस्वादि-
धर्मान् ब्रह्मणि प्रतिपाद्य तदनन्तरं साधनमाश्रयं ब्रह्मणो ‘नेति नेती’त्यनेन निषेधपरित्यागं ‘गृह्यो न हि गृह्यते न
व्यथत’ इत्यादिना लौकिकप्रमाणानुसारत्वं सर्वविलक्षणत्वं च बोधयित्वा ब्रह्मस्वरूपबोधनानन्तरं, तद्विदपि
ब्रह्मस्वरूपविदपि, विवक्षितरूपः पुण्यपापरहितः, एते पुण्यपापे, अत्र उक्त्यावश्ये, ब्रह्मज्ञानमाहात्म्यं

१. स्थाप्यत इति कैमुल्लेखः । २. भूकारो नाच्यते सर्वत्र कैमुल्लेखः । ३. ‘धर्मोप्राकट्येनेति’ कैमुल्लेखः । ४. तदुक्त-
मपीतिगोपुल्लेखः । ५. ‘समस्येति’ कैमुल्लेखः । ६. समस्तमिदं कैमुल्लेखः । ७. यत इत्यधिकं वपापुगोपु । ८. अत्र
इति उक्तं कैमुल्लेखः । ९. उभे इति द्विरुक्तं कपुपुल्लेखः । १०. ऋग्वेदसंहितायामिदं सम्प्रति गोपलभ्यतेपि ॥
तस्मिन्नीयशतपथब्राह्मणवृद्धारण्यकोपनिषद्बोधनधर्मसूत्रेण ।

पदादिषु तु भगवद्भक्तेर्मुक्तिहेतुत्वमुच्यते “परं ब्रह्मतथो धारयति” (गो. पू. १.) इत्युपक्रम्य “भजति सोमृतो भवति” (गो. पू. १.) इति, अत्रेपि “मुक्तो भवति संसृतेः” (गो. पू. १.) इति, एतद्विषयव्यवस्था तु पुरैवोक्तेति नात्रोच्यते, एतावान् परं सन्देहो “य एवं वेद स पाप्मानं तरति” (बृह. ६. ४. २३.) इतिवचनाज्ज्ञानदशायामपि पापसत्त्वं वाच्यं, अन्यथा तरणासम्भवापत्तेः, एवं सति भक्तिदशायामप्येवमेव न वेति भवति संशयः, तत्र श्रुतावधि-
शेषेण पापनाशश्रवणात् मुक्तिपूर्वकाले पापनाशावश्यम्भावात् ‘एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरत्रापि तथा’ इतिन्यायेन भक्त्या पापनाशादत्रापि तथैवेति प्राप्त आह सम्पराय इत्यादि,

सम्परायै तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ (३. ३. ६.)

सम्परायः परलोकस्तस्मिन् प्राप्तव्ये सतीत्यर्थः, अथवा परः पुरुषोत्तमस्तस्यायो ज्ञानं, तथा च सम्यग्भूतं पुरुषोत्तमज्ञानं येन स सम्परायो. भक्तिमार्ग इति यावत्, अथवा परं पुरुषोत्तमे अयनमयो गमनं प्रवेश इति यावत्, तथा च सम्यक् परायो येन स तथा भक्तिमार्ग इत्यर्थः, ज्ञानमार्गेश्वरप्राप्त्या भक्तिमार्गे पुरुषोत्तमप्राप्त्या तस्माद्विशेषमत्र ज्ञापयितु-
मेवंकथनमतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशो युक्त इति भावः, ब्रह्मभूतस्य भक्तिलाभानन्तरं “भक्त्या मामभिजानाति” (भग. १८. ५५.) इति भगवद्वाक्यात् पुरुषोत्तमस्वरूपज्ञानस्य भक्त्यैकसाध्य-
त्वात् तथा, एवं सति “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्माकोटि-
ष्वपि महामुने” (श्रीमद्भाग. ६. १४. ५.) “मुक्तोपसृष्ट्यव्यपदेशात्” (ब्र. सू. १. ३. २.) “जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते” (पा. गी. ४०.) “जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजं वैष्णवत्वं लभेत् कश्चित् सर्वपापक्षयादिह” (वारा. पु. प्र. मा.) इत्यादिवाक्यैः पापनाशानन्तरमेव भक्तिसम्भवाद्भक्तस्य तर्तव्यपापादेरर्भावान्न ज्ञानमार्गीयतुल्यतेत्यर्थः, ननु “य एवं वेद” (बृह. ६. ४. २३.) इतिसामान्यवचनात् पुरुषो-
त्तमविदोऽप्येवमेवेति चेत् तत्राह तथा ह्यन्ये, तथा ज्ञानानन्तरमपि पापवन्तोऽन्ये भक्तिमार्गी-
येभ्योऽन्ये इत्यर्थः, उक्तवचनरूपोपपत्तिर्हि शब्देन ज्ञाप्यते ॥ २७ ॥

अक्षरब्रह्मज्ञानमाहात्म्यं, ब्रह्मतत् पुरुषोत्तमरूपं, अत्रेपि पुरुषोत्तमस्वरूपत्वात् पूर्वमपि, एतद्विषयव्यवस्था उक्तध्रुवोर्विषयीभूते ये ज्ञानभक्ती तयोर्मेवव्यापिकादिभेदेन रूपभेदमित्युक्त्याज्ञाननिर्धेमोपसंहारः कायो न भक्तिरेवेवंरूपा पूर्वोक्ता न वा प्रकरणभेदादिति सूत्रविवरण एवोक्ता, संशयबीजमाहुरेतावानित्यादिना, एवं सति ज्ञानभक्तयोः समानतया मुक्तिसाधनत्वावगमे सति भक्तिदशायां भक्त्या मुक्तिरितिकल्पे, एवमेव भक्ति-
कालेपि पापसत्त्वमेव, तत्र तादृशविषये, अविशेषेण ज्ञानभक्तिमार्गसाधारण्येन, पापनाशः पुण्यपापतरणं, सम्परायशब्दस्य मुक्त्यर्थत्वे ‘भक्त्ये’त्यव्याहारापत्तेः पक्षान्तरमाहुरथवेत्यादिना, तथा च सम्पराय इत्यत्र सम्परायो लीलाप्रवेशः, एवंकथनं व्यासचरणानामेवमर्थकसम्परायशब्दकथनमित्यर्थः, पूर्वमेव ब्रह्मभावदशा-
यामेव, एवं सति ‘जन्मान्तरसहस्रेषु समाराध्य वृषध्वजं वैष्णवत्वं लभेत् कश्चित् सर्वपापक्षयादिह’ इत्यादिवाक्यै-
र्ब्रह्मभावानन्तरमेव भक्तिलाभेन तेन पापनाशाद्भक्तिकाले पापभावे सति ‘नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते’ इत्युपपद्यमानं, सूत्रशेषं व्याख्यातुमवतारयन्ति नन्वित्यादि, अन्ये भक्तिमार्गीयमिष्टाः ॥ २७ ॥

१. गोचर इति कपुस्तकयोः । २. भवतीति छतं गोपुस्तके । ३. सम्पराय इति गोपुस्तके । ४. सम्पराय इति कपुस्तकयोः । ५. तथेति छतं गोपुस्तके । ६. इति यावदिति गोपुस्तके । ७. मत्वेकं गोपुस्तकयोः । ८. अभावत्वादिति कपुस्तके । ९. वचनोपपत्तिरिति गोपुस्तके ।

ननु भक्तिमार्गीयाणामपि गोपस्त्रीणां “दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रताधुताशुभाः ध्यानप्राप्तां च्युताश्लेषनिर्वृत्त्या क्षीणमङ्गलाः” (श्रीमद्भाग. १०.२६.१०.) इतिवचनेन दुष्कृतसुकृतयोरभिहानिश्रवणात् पूर्वोक्तवचनैर्विरोध इत्याशङ्क्यामुत्तरं पठति ।

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

छन्द इच्छा, तथा च भक्तिमार्गीयाणामपि पूर्व पापनाशो यः स भगवदिच्छाविशेषतो भक्तेः पूर्वमेव पापनाशनिरूपकातन्नाशनिरूपकवचनयोरविरोधाद्देतोर्भक्तेः पूर्वमेव पापनाश आवश्यक इत्यर्थः, एवं सति भक्तेः पूर्वमेव तन्नाश औत्सर्गिकः, स कचिद्विशेषेच्छायापनोद्यत इतिभावो ज्ञापितो भवति, अत्रेच्छाविशेषे^१ वक्तव्यबहुत्वेषि किञ्चिदुच्यते, चिकीर्षितलीलामध्यपातिभक्ता न सोपधिसिंहवत्यो न सगुणविग्रहा न वा सुकृतादियुक्ता इति ज्ञापयितुं कतिपयगोपीस्तद्विपरीतधर्मयुक्ताः कृत्वा तस्यां दशायां स्वप्राप्तौ प्रतिबन्धं कारयित्वा स्वयमेव तादृशान् नाशयित्वा स्वलीलामध्यपातिनीः कृतवानिति, न हेतावता सार्वदिक एवायं भावो भवति, न हि मन्त्रप्रतिषेद्धशक्तिरग्निरदाहक इति तत्सम्भावत्वमेव तस्य सार्वदिकमिति वक्तुं शक्यं, एतच्च श्रीभागवतदशमस्कन्धविद्युतौ प्रपञ्चितमस्माभिः ॥ २८ ॥ ६ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे पष्ठं सम्परायाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ननु “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्” (तै. ब्र.) इति “तैमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय” (तै.आ.३.१२.७.) इत्यादिश्रुतिभिरुक्तप्रब्रह्मज्ञाने सत्येव मोक्ष इत्युच्यते, “यमेवैष यणुते तेन लभ्यः” (कठो. २. २२.) इति श्रुत्यात्मीयत्वेनाङ्गीकारात्मकवरणस्य भक्तिमार्गीयत्वात् तस्मिन् सति भक्तिमार्गे प्रवेशाद्भक्त्यैव स इत्युच्यते, किञ्च “भक्त्या मामभिजानाति” (भग. १८. ५५.) इत्युक्त्वा “ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्” (भग. १८. ५५.) इति भगवतोक्तमिति भक्तिमार्गेऽपि पुरुषोत्तमज्ञानेनैव मोक्ष उच्यते ज्ञानमार्गे त्वक्षरज्ञानेनेतिविशेषः, “तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह” (श्रीमद्भाग. ११. २०. ३१.) इतिवचनेन भक्तिमार्गीयस्य ज्ञाननैरपेक्ष्यमभ्युच्यते, तथा चैवं मिथः श्रुत्योः स्मृत्योश्च विरोधान्नैकतरनिर्धारः

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥ स्वयमेवतारयन्ति ननु भक्तीत्यादि, स्वार्थमाहुश्छन्द इच्छेत्यादिना, एवं सति भक्तेः पूर्वं पापनाशस्य ‘नराणां क्षीणपापाना’मितिवचनसिद्धये सति, औत्सर्गिकः अनिवार्यः सः नियमाभावः, अपनोद्यते नियमाभावापनोदनेन नियमः स्थाप्यत इत्यर्थः, सोपधिसिंहः किञ्चित्प्रयोजनाय स्वयं साधनः सम्पादितः सिंहः, सगुणेत्यादि, सगुणाः प्रकृतिगुणसहिताः, प्राकृताः, सुकृतेत्यादि, तद्विपरीतेत्यादि, तथा वैचिकं भगवत्प्राप्तिप्रतिषण्धकं यदौक्तिकं प्राकृतगुणसुकृतादि तत्सदृशं यद्गुणसुकृतादि केवलं ‘लोकावजु लीलकैवल्य’मितिवक्तव्यास्तद्विशेषान् कृतेत्यर्थः, तादृशान् लौकिकसदृशगुणसुकृतादीन्, सार्वदिकः इच्छाविशेषेण सम्पादितः, न हि मन्त्रेत्यादि, तथा च भगवदिच्छासम्पादितभगवत्प्राप्तिप्रतिषण्धकीभूततादृशगुणसुकृतादिविशिष्टा अपि गोप्यो भगवत्प्राप्तिगोप्या नेति नेत्यर्थः ॥ २८ ॥ ६ ॥

इति तृतीयतृतीये पष्ठाधिकरणम् ॥ ६ ॥

गतेरर्थवत्स्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥ पूर्वधिकरणे ज्ञानिज्ञानार्थ्यां भक्तिभक्तयोस्तत्कर्मप्रतिपादितः स एव पुनरधिकरणान्तरेण इवीकरोतीति प्रतिपादयन्ति नन्वित्यादिना, अतएव स मोक्षः, ध्रुवो-विरोधमुक्त्वा स्मृत्योर्विरोधमाहुः किञ्चेत्यादिना, नैकतरनिर्धार इति, तथा च ज्ञानेन मोक्षो भक्त्या वेतितसंशयः,

१. अत इति छुप्तं कैपुलके । २. ‘विशेष’ पुपुलके । ३. कैपोपुलकयोः । ४. फिथिदिति छुप्तं कैपुलके । ५. तां दशमिति प्रायः सर्वत्र । ६. तमेवेति पुपुलके । ७. ज्ञानेन नैरपेक्ष्यमिति पुपुलके । ८. स्मृत्योरिति छुप्तं कैपुलके ।

सम्भवति, न च ज्ञानेनैव मोक्षः, उभयत्रापि तथोक्तेः ज्ञाननैरपेक्ष्योक्तिस्तु भक्तिस्तुत्यभिप्रायेति वाच्यं, विषयभेदेन ज्ञानभेदान्मुक्तिसाधनं कतमज्ज्ञानमित्यनिश्चयात्, न च श्रौतत्वाविशेषात् समुच्चय इति वाच्यं, ज्ञानिनोक्षरे भक्तस्य पुरुषोत्तमे लयात् समुच्चयासम्भवात्, तर्ह्येवं विरोधाभावादुपपन्नं सर्वमिति चेन्न, पूर्वं ज्ञानमार्गीयज्ञानवतः पश्चाद्भक्तिमार्गीयज्ञानवतो लयस्थाननिर्धारमावात्, अपरञ्च “ततो मां तत्ततो ज्ञात्वा” (भग. १८. ५५.) इति घटनाद्भक्तिमार्गे तत्ततो भगवज्ज्ञानमेव प्रवेशसाधनमिति मन्तव्यं, तथा च “मत्कामा रमणं जारं मत्स्वरूपाविदोदलाः ब्रह्म मां परमं प्रापुः सद्भाच्छतसहस्रदाः” (श्रीमद्भाग. ११. १२. १३.) इतिवाक्यात् ज्ञानमार्गीयभक्तिमार्गीयज्ञानरहितानामपि भगवत्प्राप्तेस्तत्साधनत्वनिरूपकश्रुति-विरोधः, तथा च क्वचिज्ज्ञानं श्रुक्तिसाधनत्वेनोच्यते क्वचिद्भक्तिः क्वचिन्नोभयमपीत्येकतर-साधनानिश्चयान्मुक्तिसाधने मुमुक्षोः प्रवृत्त्यसम्भव इति प्राप्त आह गतेरर्थवत्त्वमित्यादि,

गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥ (३. ३. ७.)

गतेर्ज्ञानस्यार्थवत्त्वं फलजनकत्वंमुभयथा मर्यादापुष्टिभेदेनेत्यर्थः, अत्रायमाशयः, “एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति” (कौ. ३. ९.) इत्यादि-श्रुतिभ्यो भगवान् सृष्टिपूर्वकाल एवैतस्य जीवायैतत् कर्म कारयित्वैतत् फलं दास्य इति विचारितवानिति तथैव भवति, तत्रोक्तरीत्या श्रुक्तिसाधनानुगमं हेतुरवश्यं वाच्यः, एवं सति कृतिसाध्यं साधनं ज्ञानभक्तिरूपं शास्त्रेण बोध्यते ताभ्यां विहितोभ्यां श्रुक्तिर्मर्यादा, तद्ग्रहिताना-मपि स्वस्वरूपबलेन स्वप्रापणं पुष्टिरित्युच्यते, तथा च यं जीवं यस्मिन् मार्गेङ्गीकृतवांस्तं जीवं तत्र प्रवर्तयित्वा तत् फलं ददातीति सर्वं सुखं, अत एव पुष्टिमार्गेङ्गीकृतस्य ज्ञानादि-नैरपेक्ष्यं मर्यादायामङ्गीकृतस्य तदपेक्षित्वं च युक्तमेवेतिभावः, अत्र साधकत्वेन विपक्षे बाधकं-माह अन्यथा हि विरोध इति, अन्यथा मर्यादापुष्टिभेदेन व्यवस्थाया अकथने विरोधा-द्धेतोस्तथेत्यर्थः, विरोधस्तु पूर्वपक्षग्रन्थ उपपादितः, एतेनैव-ननु श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च

उभयत्राप्यक्षरपुरुषोत्तमोभयमोक्षौ प्रति, तथोक्तेर्ज्ञानस्य साधनत्वोक्तेः, विषयभेदेन पुरुषोत्तमाक्षररूपज्ञान-विषयभेदेनेत्यर्थः, कतमज्ज्ञानं पुरुषोत्तमस्याक्षरस्य वेतिसञ्जादित्यर्थः, श्रौतत्वाविशेषादिति, तथा च ‘ब्रह्म विदामोति पर’मित्यादिश्रुत्याक्षरज्ञानस्य ‘तमेव विदित्वा तिसृषुमेती’तिश्रुत्या च पुरुषोत्तमज्ञानस्य श्रुक्तिसाधकत्वोक्ते-रित्यर्थः, समुच्चयासम्भवादिति, तथा ‘वाक्षरात्परत पर’इतिश्रुते ‘अव्यक्तोक्षर इत्युक्त’ इत्यनेन च ज्ञानद्वय-स्वापि प्राप्यफलभेदोक्तेरेकत्र फले समुच्चयासम्भवादित्यर्थः, तर्हि समुच्चयासम्भवे, एवमक्षरपुरुषोत्तमयो-म्लेकज्ञानस्य म्लेकप्राप्तिरूपफलसाधकत्वे, विरोधाभावात् किञ्चनायं किफलमिति विनिगमनाभावस्वरूपविरोधा-भावात् सञ्जायामावाद्वा, उपपन्नं सर्वं सञ्जायामावादधिकरण व्ययमित्यर्थः, निर्धारमावादिति, तथा च पूर्वेज्ञानस्य वैयर्थ्यनिरासायाधिकरणसार्थक्यमितिभावः, ज्ञानमार्गीयेत्यादि, तथा च भक्तिमार्गीयस्य मत्कामनाहेतुभूतस्य रमण-स्यादिप्रकारज्ञानस्य च सञ्जाद् ब्रह्मत्वेनाज्ञानेनैव न व्यभिचारः, तादृशकामादिप्रत्येकस्यापि पुरुषोत्तमप्रापकत्वाज्ज्ञान-मार्गीयेत्युक्तं, तत्साधनत्वं ब्रह्मत्वेन ज्ञानस्य श्रुक्तिसाधनत्व, इति प्राप्ते श्रुक्तिसाधनत्वमनिश्चयात् स्वार्थयत्न-कार्यो न मुक्तयर्थ इतिपक्षे प्राप्त इत्यर्थः, मर्यादापुष्टीत्यादि, तथा च मार्यादिविज्ञानस्य भेदेन मार्यादिकमोक्ष प्रति पुष्टिमार्गीयभक्तेर्ज्ञानस्य च पुष्टिमार्गीयमोक्ष प्रति हेतुत्वाच्च विनिगमनाभावो व्यभिचारो वेत्यर्थः सिद्धः, तत्र भग-वद्विचारितमध्ये, उक्तरीत्या पुष्टिमर्यादाभेदमादाय, साधनानुगमं पतत्फलसेदमेव साधनमितिनिब्रये हेतुः, एवं सति इच्छाया कार्यकारणभावमित्यामकत्वे सति, तद्ग्रहितानामनुग्रहमात्रेणाङ्गीकृतत्वमित्यर्थः, सर्वं सुखं सर्वेति पूर्वोक्तं पूर्वं पक्ष समाहित इत्यर्थः, अत्र मार्गेभेदेन व्यवस्थापक्षे, एतेनैव पुष्टिमर्यादाभेदेन साधनानां

१. वक्षर इति छत्र गोपुलके । २. निर्धारसम्भवादिति क्वप्रमाणात् । ३. श्रुक्तिसाधनानुगम इति कप्रमा-
णुपेत् । ४. विहिताभ्यामिति छत्र कैपुलके । ५. स्वरूपबलेनेति वषापुलकयो । ६. स्वस्वमिति पुंपुलके । ७. बाध-
मिति कपुलके ।

भक्तिरविशेषेण पापक्षय एवोदेत्युत कश्चिद्विशेषोस्ति ? तत्राहुनिकानामपि भक्तानां दुःखदर्शना-
च्छ्रवणादेः पापनाशकत्वश्रवणाच्चाविशेषपक्षस्त्वसङ्गतः, अथ श्रवणादिरूपा पापे सत्यपि
भवति प्रेमरूपा तु तन्नाश एवेतिविशेषो वाच्यः सोपि प्रेमवतामप्यक्रूरादीनां मणिप्रसङ्गे
भगवता समं कापट्यकृतिश्रवणाच्च साधीयान्—इत्यपि शङ्का निरस्ता वेदितव्या, तथा हि
मर्यादापुष्टिभेदेनाङ्गीकारे बलक्षण्यादाद्यायामङ्गीकृतानां मुमुक्षुयैव श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तदाहर्त्वेनैव
भगवति प्रेमापि न तु निरूप्यधिः, कदाचिद्वस्तुस्वभावेन मुक्तीच्छानिष्टत्वापि तद्वक्तैः साधन-
मार्गीयत्वाद् “निच्छतो मे गतिर्मणीं प्रयुजे” (श्रीमद्भाग. ३. २५. ३६.) इतिवाक्यादन्ते
मुक्तिरेव भवित्री, अस्मिन् मार्गे श्रवणादिभिः पापक्षये प्रेमोत्पत्तिस्ततो मुक्तिः, पुष्टिमार्गेङ्गीकृते-
स्त्वत्यनुग्रहसाध्यत्वात् तत्र च पापादेरप्रतिबन्धकत्वात् श्रवणादिरूपा प्रेमरूपा च युगपत्
पौर्वापर्येण वा वैपरीत्येन वा भवत्येव, अत्र श्रवणादिकमपि फलरूपमेव, स्नेहेनैव क्रियमाण-
त्वाद् न विधिविषयः, न ह्यविद्यादिमुक्त्यन्तरूपभजनानन्दात्यन्तरायरूपाभ्रङ्गपाविरलवि-
विधमहातरुगहनानां दहने लोलुपस्यानुग्रहानलस्य तदान्तरालिकपापतूलं प्रतिबन्धकमिति वक्तुं
शक्यं, तदुक्तं श्रीभागवते “स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः विकर्म
यद्योत्पत्तितं कथञ्चिदुनोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः” (श्रीमद्भाग. ११.५.४२.) इति, ‘विकर्म’
प्राक्तनं तदुःखमिति स्वयञ्च “हरि”त्वेन दुःखहर्तेति “धुनोति”, उक्तविशेषणविशिष्टस्य
स्वतो विकर्मोत्पत्त्यसम्भवात् सांसर्गिकं भूतं न तु मया कृतमितिवद्वा यत् कृतं ‘विकर्म’
तत् “कथञ्चिदुत्पत्तितं”मित्युच्यते, “त्यक्तान्यभाव”त्वेन भगवत्सेवाव्यासङ्गेनेन्द्रद्युम्नाख्यपापव्य-
राजवन्महदागमनाद्यज्ञानं वा, वक्तोक्तरूपे भक्ते विकर्मोक्तावरुचिज्ञापनाय वा “कथञ्चिदि”त्यु-
क्तवान्, तेन तर्कितं विकर्मात्रार्थ्यभिप्रेतमिति ज्ञायते, एतादृशस्यापि यदि ‘विकर्म’ भवेत् तदा
तन्निवृत्त्यर्थं न तेनान्यत् कर्तव्यं, भगवानेव “हृदि निविष्ट”स्त“धुनोति” यत इति, कदाचित्
स्वभक्तिबलस्फूर्त्या सदोपमपि जनं कृतार्थीकरिष्यामीत्यङ्गीकुर्याच्चेद्वक्तस्तदैव तद्बुद्धिस्त एव तत्सं-
सर्गजं दोषमस्यैतदङ्गीकारेण तद्दोषमपि धुनोतीति “सर्व”पदेनोच्यते, चिरकालभोधमपि तत्क्षण-
नैव नाशयति, तन्नाशने कालादेरप्रतिबन्धकत्वमित्यपि ज्ञापयितुं “पर”स्य कालादेः “रीश”त्व-
मुक्तं, अत्र भजनादिहृदिवेशान्तानां स्पष्ट एव विकर्मणि सत्यपि सम्भव इति ॥ २९ ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे सप्तमं गतेरर्थवत्त्वमित्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

व्यवस्थापनेनेत्यर्थं, एतत्त्वमित्यपि शङ्का निरस्तैः प्रमेतनेनान्वया, कश्चिद्विशेषः प्रेमलक्षणाया पापनाशोत्तर-
कालीनस्वरूप, कापट्येति पाप विना कायव्यासम्भवादित्यर्थं, शङ्कानिरस्यमेवोपादयन्ति तथा हीत्यादिना,
आद्याया मर्यादामार्गीयमकौ, तत् मुक्ति, वस्तुस्वभावेन वस्तुमाहात्म्यज्ञातप्रेमस्वभावेनेत्यर्थं, अपूर्वा
मुक्तिरूपा, अस्मिन् मर्यादामक्तिमार्गे, न विधिविषयः पुष्टिमार्गीयश्रवणादि न विधिविषय, तदुःखं कथञ्चि-
दुत्पन्नमपि विकर्मं दुःखरूपमित्यर्थं, उक्तविशेषणमनुग्रहरूप, भूतो भूतमित्यादि नान्तरायकमित्यर्थ, अरुचि-
ज्ञापनाय ‘त्यक्तान्यभावे’मुपगृहीते भक्ते पापानुत्पत्तिज्ञापनायेत्यर्थं, तर्कितमित्यादि, तथा च ‘कुर्या चिन्तान्ति’त्यादि-
न्यायेन तादृशविकर्मोत्पत्तिरितिभाव, तद्बुद्धिस्त एव कृतार्थीकरिष्यामीतिभगवद्विद्याविषयोभूतः, तत्संसर्गज-
मज्ञात कथञ्चित्संसर्गोपपन्न, अस्य भगवत्, एतदङ्गीकारेण “एव”मित्यादिनोक्ताङ्गीकारेण, तद्दोषं धुनोति
भक्तोपि धुनोतीत्यर्थं, तत्क्षणनैवैवत्यतोदाहरणं ‘तु सहप्रविरहे’त्यादौ बोध्यं, कलितमाहुरत्रेत्यादि, तथा च मर्यादा-
भक्तिमार्गे तत्तद्व्यासावाञ्छानमार्गेत उत्कर्षं सिद्धं पुष्टिमक्तिमार्गे तु ‘स्वपादमूलमि’त्यादिवाक्यानुरोधात् सत्यपि विक-
र्मणि भजनादिहृदिवेशितानां सम्भवो भगवत्पुण्यैव विकर्मनाशश्चेति ततोऽप्युक्त्यर्थं. सिद्ध इति कलितम् ॥ २९ ॥ ७ ॥

इति तृतीयतृतीये सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

१ निरुपाधिक इति गोपुस्तके । २ आण्वीमिति वपुपुस्तकयोः । ३. दुःखमिति प्राय सर्वेन । ४. ‘कृत्यसम्भवा-
दिति वपापुगोपु । ५. भपीति ज्ञानं वपुस्तके । ६ हृदिस्त इति वपापुगोपु । ७. एवपदं ज्ञानं वपुस्तके । ८. भजने हीति वपुस्तके ।

ननु मुक्तेरेव सर्वत्र फलत्वमुच्यते, युक्तञ्चैतत्, संसृतेर्दुःखात्मकत्वात् तन्निवृत्तेः सर्वेषामिष्टत्वात्, पुष्टिमार्गीयभक्तानां तु तदनपेक्षित्वमुच्यते, तदुक्तमार्थवर्णोपनिपत्त्यष्टा दशार्णमन्त्रस्वरूपमुक्त्वा पठ्यते “परंब्रह्मतद्यो धारयति” (गो. पू. १.) इत्यादेरन्ते “सोमृतो भवति” (गो. पू. १.) इत्यादि, एतदग्रे “किं तद्वृषं किं रसनं कथं हैतद्भजनम्” (गो. पू. १.) इत्यादि ग्रन्थोत्तरं पठ्यते, “भक्तिरहस्यभजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराशयेनैवाशु-
प्यात्मनः कल्पनमेतदेव नैष्कर्म्यम्” (गो. पू. १) इति, एतदत्र विचार्यते, मन्त्रावृत्तितदधि-
ष्ठातृरूपध्यानादेरमृतत्वं फलमुच्यते, भजनस्वरूपं च यावत्फलनैराशयेन भगवत्प्राप्त्यन्तः कल्पन-
मित्युच्यते, न च फलनैराशयेन भजनेप्यन्ते मुक्तिरेव भवित्रीति वाच्यं, “तं यथा यथो-
पासते तथैव भवति तद्वैतान् भूत्वावति” (मुद्गल. ३. ९.) इति श्रुतेर्मुक्तिसाधनत्वेन ज्ञात्वा
भजतः सैव फलं स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वमनुभवन् यो भजते तस्य तदेव फलमिति यथो-
निर्णयः सम्पद्यते, “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” (श्रीमद्भग. ४. ११.) इति
भगवद्वाक्याच्च, अत एव “रहस्यभजनं” लक्ष्यमुक्तं, तथा च श्रौततत्त्वभगवत्सम्बन्धित्वयोरवि-
शेषात् कृतमो गरीयानिति संशये गृहाभिसन्धिः पठति,

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥ (३. ३. ८.)

मुमुक्षोः सकाशाद्रहस्यभजनकर्तृत्वोपपन्नः उपपत्तियुक्तः, तमेवोद्घाटयति, तल्लक्षणार्थोप-
लब्धेरिति, तल्लक्षणो भगवत्स्वरूपात्मको योर्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपस्तदुपलब्धेः स्वाधीनत्वेन
तत्प्राप्तेरित्यर्थः, यद्यपि पुरुषोत्तमे प्रवेशे तदानन्दानुभवो भवति, तथापि न प्रमोस्तदधीनत्वं
भक्तिरिरोभावात्, प्रत्युत वैपरीत्यं, भजनानन्दस्य तत आधिक्यं तु “मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स
न भक्तियोगम्” (श्रीमद्भग. ५. ६. १८.) “दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः”
(श्रीमद्भग. ३. २९. १३.) “नारायणपराः” (श्रीमद्भग. ६. १७. २८.) इत्युपक्रम्य “स्वर्गाप-
वर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः” (श्रीमद्भग. ६. १७. २८.) इत्यादिवाक्यैरध्यवसीयते, अत
एव सामीप्यवाच्युपसर्ग उक्तः, तेन दासीत्वेन दासत्वेन लीलायां सुहृत्त्वेन प्रभुनिकटे स्थितिरुक्ता

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥ मयादापुष्टिभक्तबोद्धारतस्य विवरीपव सूत्रमवतारयन्ति
ननु मुक्तेरित्यादि, एतन्मुखे फलत्वं, तदनपेक्षित्वं मुक्त्यनपेक्षित्वमित्यर्थः, तदुक्तं मुक्त्यनपेक्षित्वमुक्तं, एतदग्रे
मोक्षनिरूपणोत्तरे भजननिरूपणे, पठ्यते गोपालपूर्वतापनीये पठ्यते भक्तिरहस्यमुच्यते इत्यर्थः, तदेवाह
भक्तिरहस्यभजनमिति, अत्र भक्तिशब्दाच्छान्दस्य सोल्लेखः, रहस्यभजनमित्यस्य विवरणं तदिहेत्यादि, तद्रहस्य-
भजनं, इहामुत्रोपाधिनैराशयेनैहिकामुष्मिकफलकामनाराहित्येन, अमुप्यात्मनो भगवदीयजीवस्य, कल्पन-
मनस्यतया भगवदीयवस्वम्पादनं, एतदेव नि कामतया भगवदीयत्वसम्पादनमेव, बाह्याभ्यन्तरसेवाभ्यां भगवदीय-
त्ववर्दीकरणत्वमिति फलितं, नैष्कर्म्यं सन्यास इत्यर्थः, तत्र पारलौकिकफलसामान्यमध्ये मुक्तेरपि प्रविष्टत्वात्तन्निरासो-
प्युक्त इति बोध्यं, एतदत्र विचार्यते इति पूर्वोक्तानि तापनीयवाक्यान्वयं विचार्यन्त इत्यर्थः, सशयमुपपादयितुमाहु-
मन्त्रेत्यादि, “अमु पञ्चपद मन्त्रमावाप्तये स बालनायासत केवल तदि’तिमन्त्रोक्ता वा पञ्चपदस्याष्टादशमब्रह्मा-
वृत्ति पुन पुन कथन तस्मात् “कृष्ण एव परो देवस ध्यायेत् त रसेत् ॥ भजेदि’तिमन्त्रोक्त यत्तदधिष्ठातृ-
ध्यानादि तस्य सर्वसामृतत्वं फलमुच्यते इत्यर्थः, वक्ष्यमाणसशये मुक्तिकोटिगरीयस्त्वमुपपादयन्ति न चेत्यादिना,
अत एव स्वरूपस्य फलत्वादेव, कृतमो गरीयान् मुक्तिस्वरूपफलयोर्मध्ये क पदार्थो गतिष्ठ इत्यर्थः, प्रत्युत
वैपरीत्यं मुक्तिपूर्वदशातोपि वैपरीत्यं मुक्तिदशायां, अत एव मुक्त्यपेक्षया भजनानन्दाधिक्यस्य व्यासामिप्रेतत्वादेव,
उपसर्ग उक्त उपलब्धेरिति सूत्र उपसर्ग उक्त, अन्यथा तल्लक्षणार्थलब्धेरित्येव सूत्रयेन्मुक्त्याधिक्यस्याभिप्रेतत्वे,

१. परमिति कपुस्तके । २. मुक्तिसाधनत्वमिति कैपुस्तके । ३. सर्वेष्वप्यादर्शेष्वेवमेव पाठोपलब्धेः बहु-
वीहिर्भाषो न तु कर्मधारय । ४. वेलाधिकं उपुस्तके ।

भवति, न च महत्पदार्थस्वरूपाज्ञानादल्प एवानन्दे यथा सर्वाधिक्यं मन्वानः पूर्वोक्तं न वाञ्छति तथात्रापीति वाच्यं, दीयमानानामर्थानां स्वरूपाज्ञानासम्भवात्, अनुभवविपर्ययीक्रियमाणत्व-
स्यैवात्र दीयमानपदार्थत्वात्, तदज्ञाने स्वर्गादित्रये तुल्यदर्शित्वासम्भवश्च, “मुक्तिं ददाति
कहिंचित् स न भक्तियोग”मितिवाक्ये भक्तेराधिक्यं स्पष्टमेवोच्यते, तस्मान्न्यूनार्थजिघृक्षोः
सकाशात् पूर्णार्थवान् महानिति युक्तमेवाख्योपपन्नं, इममेवार्थं दृष्टान्तेनाह लोकवदिति, यथा
स्वाधीनभर्तृका नायिका तदवस्थाननुगुणगृहविचादिकं दीयमानमपि नोरीकरोति तथेत्यर्थः ।

अथवा स भगवानेव लक्षणमसाधारणो धर्मो यस्य स तल्लक्षण उद्भटभक्तिभावः
स एवार्थः स्वतन्त्रपुरुषार्थरूप इत्यग्रे पूर्ववत्, भगवत्प्राकट्यवानेव हि भक्तो भक्तत्वेन ज्ञायत
इति तथा, एतेन ज्ञाप्यं हि ज्ञापकादधिकं भवति, एवं सति यज्ज्ञापकं परमकाष्ठापन्नं वस्तु
पुरुषोत्तमस्वरूपं सर्वफलरूपं तन्महत्त्वं कथं वक्तुं शक्यमिति सूच्यते ॥ ३० ॥ ८ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादेष्टममुपपन्नाधिकरणम् ॥ ८ ॥

आथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते “परब्रह्मेतद्यो धारयति रसति भजति ध्यायते प्रेमति शृणोति
श्रावयत्युपदिशत्याचरति सोमृतो भवति” (गो. पू. १.) इति, तत्र धारणादीनां समुद्दितानामे-
वामृतसाधकत्वमुत प्रत्येकमपीति भवति संशयः, अत्र धारणादिसाधनकलापमुक्त्वा फलमुच्यत
इति समुद्दितानामेव मुक्तिसाधकत्वं, उपलक्षणं चैतत्, श्रवणादिनवविधभक्तीनामप्येवमेव
तथात्वमिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह अनियम इति,

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ (३. ३. ९.)

समुद्दितानामेव तेषां फलसाधकत्वमिति नियमो नास्तीत्यर्थः, अत्रोपपत्तिमाह सर्वा-
सामविरोध इति, “चिन्तयंश्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतेः” (गो. पू. १.) इति-

तेन सामीप्यबोधकोपोपसर्गप्रयोगेण, महत्पदार्थो ब्रह्मलोकमुक्त्यादिरूपः, अल्प एवानन्दे राज्यादिलौकिकानन्दे,
पूर्वोक्तं मोक्षशुभं, तथात्रापीति मुक्त्यपेक्षया न्यूनं स्वरूपानन्दे भजनानन्दे भक्तौ महत्त्वं ज्ञानातीत्यर्थः,
तदज्ञाने दीयमानभक्ताप्राप्त्यपदार्थानां भक्तानामज्ञाने, तस्मात् पूर्ववाक्ये तु मुक्त्यपेक्षया भक्तेराधिक्यप्रदर्शनात्,
न्यूनार्थजिघृक्षोर्मुक्तिग्रहणेच्छाः पुरुषान्, पूर्णार्थवान् भक्तिमान्, अस्य भक्तस्य, उपपन्नं महत्त्वमुपपन्न-
मित्यर्थः, तदवस्थारसिको नोरीकरोति ‘भर्तुः स्वमात्राधीनीकरणं स्वज्ञान्यहान्धितं गृहाने’त्युक्तान्यन्त्याज्ञीकरोति
यथा तथेत्यर्थः, पूर्वोक्तपक्षापेक्षयाप्याधिवयमुपवर्णयन्ति अथवेत्यादिना, असाधारणः उद्भटभक्तिभाववदतिरिक्ते
विद्यमानाभावप्रतियोगिरूपः, स्वतन्त्रत्वादि, तथा च फलरूपभक्तेर्मुक्तौ साम्यसम्भावनापीतिभावः, इति तथा
उक्तहेतोर्भक्तस्य महत्त्वं, एतेन पूर्वापपादनेन, ज्ञाप्यं भक्तमहत्त्वं, ज्ञापकात् प्रकटमात्राद्गम्यता, यज्ज्ञापकं
भक्तमहत्त्वज्ञापकं, तन्महत्त्वं भक्तमहत्त्वं, कथं वक्तुं शक्यं न कथमपि वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ८ ॥

इति तृतीयतृतीयेष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ एव पुष्टिभक्तेः फलत्वं पुष्टिभक्तस्वरूपं च निरूप्य
मर्यादाभक्तिसाप्यमुक्तौ सर्वासां भक्तानां समुद्दितानां कारणत्वमुत्तरनैरेपेक्षेणैकैकस्याः कारणत्वमिति विचारमितुमधि-
करणारम्भ इति विषयादिकमाहुराथर्वणेत्यादि, अत्र धारयतिपदार्थः सर्वाङ्गध्यानं, रसतिपदार्थो जपारम्भ
कीर्तनं, भजतिपदार्थः शारीरी सेवा, ध्यायतिपदार्थः एकाग्रस्य टीकाया वा चिन्तनं, प्रेमति भगवद्विषयकप्रेमयुक्तो
भवति, उपदिशति भगवद्द्वारा भगवन्तं बोधयति, आचरति भगवत्प्राप्त्यनुकूलधर्मान्तिशोषः, समुद्दितानां पूर्वा-
क्तानां नवानामित्यर्थः, अमृतसाधकत्वं मर्यादाभक्तियज्यमुक्तिसापकत्वं, पूर्वपक्षमाहुरत्रेत्यादि, एवमेव
समुद्दितानामेव कारणमिति तथात्वंपदार्थः, अत्रेतरनैरेपेक्षेणैकैकस्याः कारणत्वायां, श्रुतीनामविरोधमेवोपपादयन्ति

श्रुत्या चिन्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते, “पञ्चपदीं जपन्” इत्याद्युक्त्वा “ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म सम्पद्यते” (गो. पू. १.) इति श्रुत्या कीर्तनमात्रस्य तथात्वमुच्यते, तथा च प्रत्येकपक्ष एव सर्वासां श्रुतीनामविरोधः स्यात्, एवं सति “परब्रह्मैतद्यो धारयति” (गो. पू. १.) इत्यादिषु “सोमृतो भवति” (गो. पू. १.) इतिपदं प्रत्येकं सम्बध्यत इति ज्ञेयं, ननु यथा दण्डादीनां प्रत्येकं घटहेतुत्वोक्तावपि नैकस्यैव तज्जनकत्वमेवमत्राप्येकैकस्य चिन्तनादेस्तथात्वोक्तावपि फलसाधकत्वं समुदितानामेव तेषामिति चेत्, मैवं, योर्थो यत्प्रमाणैकसमधिगम्यः स तेन प्रमाणेन यथा सिध्यति तथा भन्तव्यः, दण्डादेस्तथात्वं प्रत्यक्षेण गृह्यत इति तत्र तथास्तु, प्रकृते तु तेषां तथात्वमलौकिकशब्दैकसमधिगम्यं, श्रुतिस्तुक्तैव, न चोक्तन्यायः श्रुतिष्वपि तात्पर्येनिर्णायको भवतीति वाच्यं, अलौकिकेयं लौकिकस्यासामर्थ्यात्, अन्यथा ब्रह्मणा मनसैव प्रजाजनेने निषेकादिकमपि कल्पेत्, स्मृतिरपि “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा (श्रीमद्भाग. ११. १२. ८.) “एतावान् साहस्रयोगाभ्याम्” (श्रीमद्भाग. २. १. ६.) इत्युपक्रम्या “न्ते नारायणस्मृतिः” (श्रीमद्भाग. २. १. ६.) इत्यादिरूपैवमेवाह, इममेवार्थं हृदि कृत्वाह सूत्रकारः शब्दानुमानाभ्यामिति श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः, ते चोक्ते ।

एतेन सूत्रकारस्यान्योप्यनुशयोस्तीति भाति, यत्रोक्तसाधनस्तोमसम्पत्तिरेकस्मिन् भक्तेस्ति तत्रैकैव मुक्तापितरसाधनत्वबोधकश्रुतिविरोधाच्छ्रवणकीर्तनस्मरणानां मुक्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे युगपदपि सम्भवादित्यथासिद्धिसम्भवे विनिगमकाभावादेकैव मुक्तिरिति न नियमोतः प्रत्येकसाधकत्वबोधिकानां सर्वासां श्रुतीनां मिथोविरोधः, तर्ह्येकत्र तथात्वे सर्वत्रैव तथास्त्वित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाह शब्दानुमानाभ्यामिति पूर्ववत्, तत्र प्रत्येकमपि मुक्तिहेतुत्वमुच्यत इति न तथेत्यर्थः, यत्र प्रत्येकमपि तथात्वं तत्र किमु वक्तव्यं समुदितानां तथात्व इति भावः, तेन श्लिष्टः प्रयोगोयमिति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ९ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे नवममनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

‘चिन्तय’ श्रुत्यादिना, प्रत्येकं सम्बध्यते नवकारणेण ‘सोमृतो भवती’ति प्रत्येक सम्बध्यत इत्यर्थः, अत्रापि मुक्तिसाधनविचारपि, तथात्वोक्तावेकैकस्य कारणत्वोक्तौ, समुदितानामेव तथात्वं कलोपसाधकत्वं, उक्तन्यायः दण्डचक्रादित्यल्लोको न्यायः, केवलेन स्वातिरिक्तसाधननिरपेक्षेण, ते श्रुतिस्मृती, एतेन सूत्रे शब्दानुमानाभ्यामित्युक्तेन, पूर्ववत् श्रुतिस्मृतिभ्यां प्रत्येककारणतया एव व्यवस्थापनेन मिलितानामेकत्र कारणत्वे मानाभावेन सकलोककारणानामेककार्यं प्रत्यनियमः पूर्वमुक्तस्यात्रापि समाधेयमित्यर्थः, तत्रानियम इति सूत्रभागे, न तथा कारणसमुदायस्थलेपि प्रत्येककारणेनैव कार्यसिद्धौ चक्रयोजितद्विप्रादिदण्डजनितकथदस्थले प्रयाणां कारणत्वेपि न हि सर्वत्र द्विप्रादिदण्डानामेव कारणता वर्तुं शक्या, एकदण्डजन्यघटस्थले व्यभिचारात् समुदायकारणतानियमः सर्वत्रेति भावः, प्रत्येकमपीतिस्त्रोक्तप्रतिषेधं विवृण्वन्ति सूत्रेत्यादिना, तथात्वं कार्यजनकत्वं, तथात्वे कार्योपधाने, तथा च ‘सम्भेदेनान्यतरवेयर्थ’मिति न्यायो धोतितः, श्लिष्टः प्रयोग इति, तथा च सूत्रेनियम इति श्लिष्टः प्रयोगः, तेन क्वचित्कारणद्वयेन क्वचित्कारणत्रयेण कार्यजननेपि न सर्वत्र नियम इति श्लेषबोधितोयः फलितः ॥ ३१ ॥ ९ ॥

इति तृतीयतृतीये नवमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

१. नास्ति वीप्सा पुपुलके । २. येनेति लुप्तं कपुलके । ३. एवेतिलुप्त पापुलके । ४. जालयर्थं गोपुलके । ५. प्रजनन इति कपुलके । ६. “साधन” पुपुलके । ७. भक्तिहेतुत्वमिति पुपुलके ।

पूर्वं मुमुक्षुभिः साधनत्वेन क्रियमाणानां भगवद्दर्माणां मुक्तिसाधनप्रकारो विचारितः, अधुना तु भगवान् स्वविचारितकार्यं लौकिकैश्वर्याद्यशक्यं ज्ञात्वा स्वैश्वर्यादिकं दत्त्वा येन जीवेन तत् कारयति स जीवस्त्वैर्मैर्मुक्तो भवति न वेति विचार्यते, तत्र जीवकृतभगवद्विषयकधर्माणां यत्र तत्साधकत्वं तत्र भगवद्दीयानां धर्माणां तत्साधकत्वं सुतरामेव तेषां स्वकृत्यसाध्यत्वेनाविधेयत्वात् तत्साधनेष्वप्रवेशोपीतिसन्देहे निर्णयमाह यावदित्यादि ।

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ (३. ३. १०.)

यस्मिन् जीवे यत्कार्यसाधनार्थमधिकारो भगवता दत्तस्तत्कार्यसाधनक्षमास्तस्मिन् ये स्वधर्मा भगवता स्थापितास्त आधिकारिका इत्युच्यन्ते, तत्कार्यसम्पत्तिरेव तदधिकारप्रयोजनमिति तावदेव तेषां तस्मिन् स्थितिरित्यर्थः, एवं सति तत्सम्पत्तौ सोऽपि निवर्तत इति तत्सम्बन्धिनो धर्मा अपि निवर्तन्त इति मुक्तिपर्यन्तं न तेषां व्यापारसम्भवः, भगवता तथैव विचारितत्वात्, मुक्तिस्तु भक्त्यैवेति भावः, यच्च “ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” (कूर्म. पू. १२. २६९.) इति वाक्यं तत्रावलपन्तं येषामधिकारः सप्तप्रिभृतीनां तद्विषयकमिति ज्ञेयं, अन्यथा भगवद्वाधिकारसामर्थ्यस्य भरतस्य स्वाधिकारसमाप्तौ मुक्तिं न वदेत्, ‘कृतात्मानः’ इति पदात् तेषामपि भगवति कृतान्तःकरणानामेव ‘परस्य’ भगवतः ‘परम्पदं’ व्यापिवैकुण्ठे प्रवेश उच्यते न त्वाधिकारिकगुणैः ॥ ३२ ॥ १० ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे दशममाधिकारिकाधिकरणम् ॥ १० ॥

ननु तत्तत्त्वार्थणोपनिषद्वाक्यैर्मगवद्दर्माणां मुक्तिसाधनत्वमुच्यते, श्रुत्यन्तरेषु “तमेव विदित्वा तिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽनयः” (तै. आ. ३. १२. ७.) “ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” (ग. पु. सा. १६. ८७.) “तरति शोकमात्मवित्” (छान्दो ९. १. ३.) “ब्रह्म चेद ब्रह्मैव भवति” (मु. ३. २. ९.) इत्यादिषु ज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वमुच्यते । श्रुतित्वाविशेषादुभयोस्तथात्वे

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ पूर्वाधिकरणेन सहैतदधिकरणस्यैव निर्वाहकत्वसङ्गतं प्रदर्शयन्तोऽधिकरणमवतारयन्ति पूर्वमिलादिना, भगवद्दर्माणां भजनरूपभगवद्दर्माणां, स्वविचारितकार्यसूर्यस्य प्रकाशकत्वममेः पाषकरवं प्रियवतादेस्तथा राज्यादिकरणमेवमादि, तत् स्वविचारितं, स जीवोऽधिकारिजीवः, तैरधिकारकार्यायं भगवद्भक्तैः, मुक्तो भवति न वेतिकोटिद्वयमध्ये प्रथमपक्षे भक्तेर्मुक्तिजनकतायां अभिचार आधिकारिकधर्माणां भक्तिव्याभावाद्, द्वितीय आधिकारिकधर्माणां भगवतानां मुक्तिप्रतिग्रहणकार्यावस्थितौ विचारविषयत्वेत्यर्थः, इयं च भगवद्दर्मा विषयः, ते मुक्तिहेतवो न वेति संशयः, पूर्वपक्षमाहुस्तेष्वेत्यादिः, भगवद्दीयानामाधिकारिकाणामित्यर्थः, धर्माणां ‘धारयति रसति भवती’त्यादिपूर्वश्रुत्युक्तभगवद्दर्माणामित्यर्थः, तेषामाधिकारिकाणामविधेयत्वान्मुक्तिसाधनत्वेन विधातुमशक्यत्वादित्यर्थः, तन् मुक्तिः, धर्माणामधिकारार्थत्वेनेव ॥ ३२ ॥ १० ॥

इति तृतीयतृतीये दशमाधिकरणम् ॥ १० ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् ॥ ३३ ॥ पूर्वाधिकरणे भक्तेरेव मुक्तिरिति निरूप्याक्षरज्ञानस्य मुक्तिकारणताप्रकारं बध्नुं सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, भगवद्दर्माणां पूर्वश्रुत्युक्तभजनादिरूपाणां, अत्र भक्तेर्मुक्तिसाधनत्वं विषयो भक्तेर्मुक्तिसाधनं ज्ञानस्य वेतिसंशयः, श्रुतिद्वैधं संशयबीजं, श्रुतित्वादिना पूर्वपक्ष उच्यते, श्रुतित्वाविशेषाद् भक्तिज्ञानयोर्मुक्तिं प्रति कारणत्वप्रतिपादकश्रुतीनां श्रुतित्वा-

कारणवैजात्ये कार्यवैजात्यस्यावश्यकत्वान्मुक्तौ च तदसम्भवाद् “भक्त्या मामभिजानाति” (गीता. १८. १५.) इतिवाक्याद्भक्तौ ज्ञानस्यापि सम्भवाज्ज्ञानेनैव मुक्तिरितिपूर्वपक्षे ज्ञानसाधनत्वनिरूपकश्रुतितात्पर्यं निरूपयन् पुरुषोत्तमप्राप्तेरेव मुक्तिपदवाच्यत्वात् तद्भजनस्यैव तत्प्रापकत्वमिति हृदि कृत्वाहाक्षरधियामित्यादि ।

अक्षरधियां त्वरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदंवत् तदुक्तम् ॥ (३.३.११.)

तुशब्दः पूर्वपक्षनिरासे, ‘चाजसनेयके श्रूयत “एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूल” (वृ. ५. ८. ८.) मित्यादि, तथायवर्णे, “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” (मुण्ड. १. १. ५.) इति, तेन ज्ञानमार्गेश्वरविषयकाण्येव ज्ञानानि निरूप्यन्ते पुरुषोत्तमविषयकाणि नेति निश्चीयते, “ब्रह्मविदामोति परम्” (तै. व.) इति श्रुतावक्षरब्रह्मविदोक्षरात् परस्य प्राप्तिरुच्यते, “अक्षरादपि चोत्तमः” (गीता. १८. ५५.) इतिभगवद्वाक्याच्चाक्षरातीतः पुरुषोत्तमः, “भक्त्या मामभिजानाति” इतिवाक्ये “मामि”तिपदात् पुरुषोत्तमविषयकं ज्ञानमुच्यते न त्वक्षरविषयकं, किञ्च “ब्रह्मभूत”स्य भक्तिलाभोक्तेस्तस्य चानन्दांशाविर्भावात्मकत्वात् तस्य चाविद्यानाशजन्यत्वात् तस्य चाक्षरज्ञानजन्यत्वात् पूर्वकक्षाविधान्तमेवाक्षरज्ञानं, एवं सत्यक्षरविषयिणीनां धियां श्रुतौ मुक्तिसाधनेषु योचरोधः प्रवेशनं गणनेति यावत् स सामान्यतद्भावाभ्यां हेतुभ्यां, पुरुषोत्तमसम्बन्धिसम्बन्धे मुक्तिरिति सामान्यं, मर्यादामार्गैर्ङ्गीकृतानां “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्” (गीता. १८. ५४.) इतिवाक्याद् ब्रह्मभावानन्तरमेव भगवद्भावसम्भवात् तेन पुरुषोत्तमे प्रवेशात् तत्र परम्परोपयोगो ब्रह्मभावस्येत्युभाभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यर्थः, वस्तुतस्तु पुरुषोत्तमप्राप्तिरेव मुक्तिरितिभावः ।

नन्वक्षरस्याविशिष्टत्वेन तदुपासकानामपि तथात्वात् केपाश्चित्तत्रैव लयः केपाश्चिद्भक्ति-
लाभ इति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुं दृष्टान्तेनाहौपसदवदिति, उपसदार्थे
कर्मणि तानूनप्प्रस्पर्शाख्यमौपसदं कर्मास्ति, तत्रातिथ्यायां ध्रौवात् सुचि चमसे वा यदाज्यं
चतुरवचं पश्चाद्वचं वा समवद्यति तत् तानूनप्प्रमित्युच्यते, “अनाष्टमसि” (तै. सं. १. २. १०.)

विशेषादित्यर्थः, उभयोर्भक्तिज्ञानयोः, तथात्वे स्वातन्त्र्येण मुक्तिकारणत्वे, तदसम्भवाद् वैजात्यासम्भवात्,
भक्ताविति सतिसप्तमी, तत्प्रापकत्वं मुक्तिप्रापकत्वं, पूर्वपक्षनिरासेक्षरज्ञानस्यैव साक्षान्मुक्तिहेतुत्वमितिपूर्वपक्ष-
निरासे, भक्तिलाभोक्तेर्‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परा’मिति-
वाक्येन भक्तिलाभोक्तेरित्यर्थः, तस्य भक्तिलाभस्य, तस्यानन्दांशाविर्भावस्य, तस्याविद्यानाशस्य, पूर्वकक्षा-
विद्यानाशरूपः, एवं सत्यक्षरज्ञानस्याविद्यानाशकत्वेन भगवत्सम्बन्धिसत्यसम्बन्धकार्यसम्पादकरत्वे सतीत्यर्थः, स
प्रवेशः, सामान्यतद्भावाभ्यामितिहेतुं विवृण्वन्ति पुरुषोत्तमेत्यादिना, मुक्तिरितितीति साधनसम्पत्तिसम्भवा-
न्मुक्तिरित्यर्थः, सामान्यं सामान्यपदार्थरूपः प्रथमो हेतुरित्यर्थः, तद्भाववरूपं द्वितीयं हेतुं विवृण्वन्ति मर्यादे-
त्यादिना, ब्रह्मभावस्य सर्वत्राक्षरमात्रत्वेन ज्ञानस्य, तथाक्षरज्ञानस्य परममुक्तिसाधकत्वं, अक्षरस्य परमापरम-
मुक्तिसाधकाक्षरज्ञानस्य, अविशिष्टत्वेनोभयोः सत्त्वेन, तदुपासकानामक्षरोपासकानामविशिष्टत्वात् परापर-
भक्तिं प्रत्यधिकारित्वात्, तत्रैवाक्षर एव, भक्तिलाभः परममुक्तिलाभ इत्यर्थः, कथमुपपद्यते कारण-
वैजात्याभावात् कथं कार्यवैजात्यमित्यर्थः, तत्र कार्यवैजात्ये, औपसददृश्यसत्यसम्बन्धि, ध्रौवाद् ध्रुवायां विद्य-

इतिमन्त्रेण षोडशाप्यृत्विजो यजमानेन सह तानूनृषं समवमृशन्त्यनु मे दीक्षाम्" (तै. सं. १. २. १०.) इतिमन्त्रेण यजमानस्तत् समवमृशन् "यमृत्विजं कामयेतायं यज्ञं यशसमृच्छे-
देति तं प्रथममवमृशयेत्" ( ) इति श्रुतौ कल्पे (आप. श्रौ. ११. १. ४.)
व, अत्र सर्वेषामृत्विजां तानूनृषित्वाविशेषेपि यस्मिन् स्नेहातिशयेन तथेच्छा तत्रैव तथाकृ-
तेनैतरेषु, न हि तत्राविशिष्टेषु कथमेवं कृतिरितिपर्यनुयोगः सम्भवत्येवमिहापीत्यर्थः ।
ननु श्रवणादेर्यथा पुरुषोत्तमसम्बन्धित्वेन तत्प्राप्तिहेतुत्वमेवमक्षरस्याप्यस्त्वित्याशङ्का तु नि-
खिलासुरजीवतमः पुञ्जनिरासकेन यदुवंशोदयाचलचूडामणिनैव निरस्तेति न स्वतो वक्तुमु-
चितेत्याशयेनाह तदुक्तमिति भगवद्गीतास्वितिशेषः, तत्र "यदक्षरं वेदविदो वदन्ति"
(गीता. ८. ११.) इत्युपक्रम्य "स याति परमां गतिम्" (गीता. ८. १३.) इत्यन्तेनाक्षरप्राप्त्यु-
पायमुक्त्वा "नन्यचेताः सततम्" (गीता. ८. १४.) इत्यादिना स्वप्राप्त्युपायं वैलक्षण्यं चोक्त्वा
भक्त्येकलभ्यत्वं स्वस्य वक्तुं पूर्वं क्षराक्षरयोः स्वरूपमाह, "सहस्रयुगपर्यन्तम्" (गीता. ८. १७.)
इत्युपक्रम्य "प्रभवत्यहरागमे" (गीता. ८. १८.) इत्यन्तेन क्षरस्वरूपमुक्त्वा "परस्तस्मात् तु
भावोन्यः" (गीता. ८. २०.) इत्युपक्रम्य "तद्धाम परमं मम" (गीता. ८. २१.) इत्यन्तेनाक्षर-
स्वरूपमुक्तं, अत्र पूर्वं क्षरस्वरूपमुक्तमिति "परस्तस्मात्" (गीता. ८. २०.) इत्यत्र क्षरादेव
परत्वमुच्यते, तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात्, तस्यैव पूर्वमुक्तत्वात्, अतएवाक्षरव्यावर्तकस्तु-
शब्द उक्तः, एतेन "नित्यत्वेन क्षरणाभावादक्षरशब्देन जीव एवोच्यते न तु पुरुषो-
त्तमाधिष्ठानभूतो जीवातीत" इति निरस्तं, "यं प्राप्य न निवर्तन्त" (गीता. ८. २१.) इति
वाक्याजीवे तथात्वासम्भवान् नित्यमुक्तत्वापत्त्या शास्त्रवैकल्यापत्तेश्च, इत एव ज्ञानमार्गिणां
तत्प्राप्तिरेव मुक्तिरिति ज्ञेयं, ततोनिवृत्तेः, "पुरुषः स परः पार्य" (गीता. ८. २२.) इत्यने-
नाक्षरात् परस्य स्वस्य भक्त्येकलभ्यत्वमुक्तं, तेन ज्ञानमार्गीयाणां न पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति
सिद्धं, "यस्यान्तःस्थानि" (गीता. ८. २२.) इत्यनेन परस्य लक्षणमुक्तं, तच्च मूर्त्तत्वादिप्रसङ्गे
श्रीगोकुलेश्वरे स्पष्टमुच्यते, तेनाक्षरोपासकानां न पुरुषोत्तमोपासकत्वं तद्विषयकश्रवणादेर-
भावादिति भावः, "अन्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्" (गीता. ८. २१.) इतिवाक्यात्
"स याति परमां गतिम्" (गीता. ८. १३.) इत्यत्राक्षरमेव यातीत्यर्थो ज्ञेयः ।

किञ्च तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते "यस्मिन्निदं सञ्च वि चैति सर्वं यस्मिन् देवा
अधिविश्वे निपेदुः तदेव भूतं तदु भव्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन् येनावृतं सञ्च दिवम्महीं च

मानात्, समवमृशन्ति स्पर्शं कुर्वन्ति, अवमर्शयेद् वृणुयादित्यर्थः, तथेच्छा स्वकीयपश्याः सम्पादकत्व-
प्रकारिकेच्छा, तथाकृतिसुखयत्वेनादौ वरणं, एवमिहापि परममुक्तावपि भगवान् भक्तिं दत्त्वा यस्य जीवस्य
स्वप्राप्तिमिच्छति तस्मै भक्तिं ददाति नेतरेष्व इत्यर्थः, श्रवणादेः सर्वांशं भक्तीनामित्यर्थः, एवमक्षरस्याप्यस्त्व-
क्षरसम्बन्धिप्रवणदीनामक्षरप्रापकत्वमप्यास्तामित्यर्थः, वैलक्षण्यं स्वस्याक्षरदैवलक्षण्यं, तुशब्दः 'परस्तस्मा' इति
तुशब्दः, एतेनाक्षरपदेन कृदस्य जीवातीतमक्षरप्रतिपादनेन, नित्यमुक्तत्वापत्त्या 'यं प्राप्य न निवर्तन्त'
प्राप्त्यर्थस्याक्षरपदेन प्रतिपादनात्तस्यैव च जीवत्वोक्तौ मुक्तिप्राप्त्यर्थेऽप्युक्तमित्यर्थः, इत एव 'यस्मिन्निदं' ति-
वाक्यादेव, पुरुषोत्तमस्याक्षरोत्तमावसिद्धावप्यक्षरस्य लोकत्वं तत्रस्थितत्वं च पुरुषोत्तमस्येति न वाक्यासिद्धिमत्त-
माहुः किञ्चेति, 'यस्मिन्निदं' मिति श्रुतावक्षरस्य सर्वाधारत्वं सर्वलोकोपयोगिदेवस्थानत्वं सर्वात्मकत्वं पादत्रयेणोच्यते

येनादित्यस्तपति तेजसा आजसा च यमन्तःसमुद्रे कवयो वयन्ति यदक्षरे परमे प्रजा” इति (नारा. १.) अत्राक्षरात्मकत्वेन क्षरात्मकादाकाशात् “परमे व्योम्नि” भक्तानां हृदयाकाश इति यावत् । तत्र प्रकाशमानमित्यर्थात्, अत एव “ब्रह्मविदामोति परम्” (तै. ब्र.) इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्” (तै. ब्र.) इत्येतदुपनि-
पत्त्वेव पठ्यते, “यदक्षरे परमे प्रजा” इतिपद“भवयन्ती”त्यनेन सम्बध्यते, अत्र “प्रजा”-
पदाद् व्यापिवैकुण्ठात्मको लोकोक्षरपदेनोच्यत इत्यवगम्यते, अत एव “न यत्र माया”
(भाग. २. ९. १०.) इत्यादिना श्रीभागवते तत्स्वरूपमुच्यते, एतेनाक्षरस्य पुरुषोत्तमाधि-
ष्ठानत्वं निश्चीयते, इतोप्यक्षरातीतः पुरुषोत्तम इत्यवगम्यते, एवं सति सामान्यं
भगवद्विभूतिरूपत्वं तद्भावस्तस्य पुरुषोत्तमस्य भावः सत्तोक्तरीत्या तत्र स्थितिरितियावत्,
ताभ्यां हेतुभ्यां तथेत्यप्यर्थो ज्ञेयः ॥ ३३ ॥

ननु संसारनिवृत्त्यानन्दाविर्भावयोरविशेषादक्षरे ब्रह्मणि लये पुरुषोत्तमे प्रवेशान् न्यून-
तोक्तौ को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

इयदिति परिमाणवचनं तस्य श्रुतौ कथनादित्यर्थः, अत्रेदमवधेयम्, तैत्तिरीयोपनि-
पत्तु “सैपानन्दस्य मीमांसा भवति” (तै. ब्र.) इत्युपक्रम्य मातुपमानन्दमेकं गण-
यित्वा तस्मादुत्तरोत्तरं शतं गुणमानन्दं गन्धर्वानारभ्य प्रजापतिपर्यन्तस्योक्तवोच्यते, “ते ये” शतं
प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः” (तै. ब्र.) इति, एवं सतीयदेतावदित्य-
क्षरानन्दस्य सावधिकत्वेन श्रुतौ कथनादानन्दमयत्वेन निरवधानानन्दात्मकत्वस्य पुरुषोत्तमे
कथनात् तथोक्तिरिति ॥ ३४ ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपाद एकादशमक्षरधियामित्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

अथ ज्ञानमार्गे यथा स्वात्मत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानं तथा भक्तिमार्गेऽपि भक्त्या पुरुषोत्तम-
ज्ञाने स्वात्मत्वेन पुरुषोत्तमज्ञानं भवति न वेति विचार्यते, सर्वान्तरत्वेन श्रुतौ कथनात्

तृतीयपादे तु पुरुषोत्तमाधारत्वमुच्यते, एतच्च प्रथमचरणस्वार्थमाहुरत्राक्षरेत्यादिना, अत्र भक्तानां हृदयाकाशो,
प्रकाशमानं पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वविशिष्टमक्षरं प्रकाशमानमित्यर्थः, “परमव्योम”पदस्य भक्तहृदयबोधकतायां
मानमाहुरत एवेत्यादि, ननु तथाप्यक्षरस्य लोकालम्बत्वे किं गमकमत आहुर्यदक्षर इत्यादि, तत्स्वरूपं व्यापि-
वैकुण्ठात्मकाक्षरस्वरूपं, इतोपि शुक्लवायवादपि, सामान्यतद्भावभ्यामिति सूत्रभागस्याधोन्तरं स्वयं व्याख्या-
त्वायां तु ब्रह्माहुरेवं सतीत्यादिना, एवं सति पूर्वोक्तरीत्या पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वस्याक्षरे श्रुतिसिद्धये सति,
सामान्यमिति समानानां भगवद्विभूतिरूपाणां भावः सामान्यमक्षरस्य भगवद्विभूतिरूपत्वमिति यावत्, उक्तरीत्या
“यदक्षरे परमे प्रजा” इति श्रुत्युक्तरीत्या, तत्र स्थितिस्तद्भावशब्देन सौत्राक्षरे पुरुषोत्तमस्य स्थितिरुक्त्यर्थः,
तथास्वस्वाख्यातार्थस्य यागार्थस्य ॥ ३३ ॥

इयदामननात् ॥ ३४ ॥ नन्वक्षरात् संसारनिवृत्त्यानन्दयोर्लोभात्पुरुषोत्तमापेक्षयाक्षरस्य न्यूनतायां को
हेतुरिति सूत्रेण प्रदर्शयन्तः सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, तस्य पुरुषोत्तमापेक्षयाक्षरे न्यूनत्वस्य, अत्रेदमवधेय-
मक्षरे पुरुषोत्तमापेक्षया न्यूनत्वे प्रमाणं बोद्धव्यमित्यर्थः, एवं सत्यक्षरानन्दत्वेकत्वेन परिच्छेदश्रावणे सति,
इयदिति सूत्रभागार्थमाहुरियदेतावदिति । परिच्छिन्नानन्दवदिति हेतोरीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ११ ॥

इति तृतीयतृतीय एकादशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

१. अस्मात् पूर्वमेतेनाक्षरस्येत्यादि पुरुषोत्तम इत्यवगम्यत इति कपुपुस्तकयोः । २. अत्रेदं हेयमिति सर्वेभ्यः । ३. य इतिपदं छतं कैगोपुस्तकयोः । ४. आनन्द इति कैगोपुस्तकयोः । ५. सति यदिति कैपुस्तके सति यत इति च
गोपुस्तके । ६. सापथित्वेनेति कपुपुस्तकयोः ।

तद् भवतीति पूर्वः पक्षः, तथात्वेपि “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः” (बृह ६. २. २२.) इत्यादिश्रुति-
भिरेवमेव ज्ञानं न तु तथेतिसिद्धान्तः, अत्र तथाज्ञानाभावस्यावश्यकत्वात् विपरीते बाधक-
माह, पूर्वसिन् सूत्रे ब्रह्मानन्दाद् भजनानन्दस्याधिक्यं निरूपितं, स तु भगवद्भक्तः, तद्व्यवधाय-
कोर्यश्च श्रुणा न सम्पाद्यते, स्वात्मत्वेन ज्ञानश्च भजनानन्दान्तरायरूपं, यद्येतत्सम्पादयेत्
तं न दद्यात्, अन्यथाभावात्, अतः स्वात्मत्वेन ज्ञानं भक्तिमार्गीयस्य न सम्भवतीत्याशये-
नाहान्तरा स्वात्मन इति ।

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ (३. ३. १२.)

भगवता भक्तिमार्गे स्वीयत्वेनाद्गीकृतो य आत्मा जीवस्तस्य यदात्मत्वेन ज्ञानं तद् भज-
नानन्दानुभवेन्तरा व्यवधानरूपमिति भगवता तादृशे जीवे तन्न सम्पाद्यत इत्यर्थः,
तत्सम्पादनस्य सर्वथैवासम्भावितत्वं हीनत्वञ्च ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह भूतग्रामवदिति,
उक्तभक्तस्य विश्रहोऽप्यलौकिक इति तत्र लौकिको भूतग्रामो न सम्भवति हीनत्वात्तथेत्यर्थः ।

अथवा लौकिको भूतग्रामः स्त्रीपुत्रपश्चादिर्ब्रह्मानन्दानुभवे बाधकस्तथा भजनानन्दानु-
भवे स्वात्मत्वेन भगवज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु भक्तेष्वप्युद्भवादिषु ज्ञानोपदेशः श्रूयते, स चात्मब्रह्माभेदज्ञानफलक इत्यात्मत्वेन
ज्ञानाभावे तदभेदोपदेशानुपपत्तिः स्यादिति तत्र मन्तव्यमेवैवं सति भक्तिमार्गाज्ज्ञानमार्ग-
स्योत्कर्षश्च सिध्यतीत्याशङ्क्य परिहरत्युपदेशान्तरवदिति ।

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

न ह्यत्राभेदज्ञानोपदेशः किन्तु यथाग्रिमस्वर्गापवर्गाख्यपारलौकिकानन्दफलकालौकि-
के कर्मण्यधिकाररूपसंस्कारार्थं गायत्र्युपदेशः क्रियते तत्संस्कारसंस्कृतं तच्छरीरादिकमपि

अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ अक्षराभेदविचारिणामेदं ज्ञानध्वजानन्तरं प्रसक्तसङ्ख्या ज्ञानमार्गे
पूर्णज्ञानसम्पत्तौ यथा स्वात्मब्रह्माभेदानुभावो जायते तथा भक्तिमार्गे अक्षरुपपत्त्यनन्तरं ‘भक्त्या मामभिजानाती’त्यादि-
वाक्योक्तः स्वात्मपुरोक्तमाभेदानुभावो भवति न वेति विचार्यतेत्येवादिना, पूर्वपक्षमाहुः सयान्तरत्वेनेत्यादिना,
श्रुतौ कथनात् ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो
यमपती’त्यादिश्रुतौ कथनात्, स च यस्मिन्तिष्ठति तं स्वान्तः स्वायत्तबलयोगोलकाभिनयं, इत्यत्राभेदज्ञानं
पर्यवसितं सर्वत्रेति भावः, सिद्धान्तमाहुस्तथात्वेपीत्यादिना, तथात्वेपि वस्तुतो जीवानां ब्रह्माभिसत्त्वेपि,
एवमेव ज्ञानं पुरोक्तमभक्तानां सर्ववशित्वेन सर्वेशत्वेनैव पुरोक्तमज्ञानं, न तु तथा, न तु स्वात्माभेदेन ज्ञानं
फलायेत्यर्थः, अत्र पुरोक्तमभक्तेषु, तथाज्ञानाभावस्य भगवति स्वात्माभेदज्ञानाभावस्य, विपरीते तादृश-
भेदज्ञाने, पूर्वसिन् सूत्रे ‘इयद्वामनना’दिति सूत्रे, स तु भजनानन्दस्य, तद्व्यवधायकः ‘स वै नैव सेते तस्मादेकाकी
न रमते स द्वितीयमेच्छ’दित्यादिश्रुतिष्यो मुख्यभक्तिमार्गस्य रमणार्थत्वावामादभेदावगमो भजनानन्दव्यवधायक
इत्यर्थः, स्वात्मत्वेन ज्ञानं ‘यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतं तत् केन कं पश्ये’दित्यादिरूपं, एतद्भेदज्ञानं, अग्रे
भेदज्ञानद्वाराणां, अन्यथाभावाद्भगवत्स्वभावत्वात्, तादृशो जीवे भजनानन्दयोग्ये जीवे, तद्भेदज्ञानं, उक्त-
भक्तस्य भजनानन्दयोग्यभक्तस्य, तथाभेदज्ञानमपि तथेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥ ननु अक्षरेषु स्वात्मनि ब्रह्माभेदानुभवस्य भजना-
नन्दानुभवप्रतिबन्धकत्वे भगवांलेषु कथमभेदमुपदिशति इत्यत्र समाधानं सूत्रकारस्यावतारयन्ति नन्वित्यादि, स च

१. मार्ग इति कैरोपुस्तकयोः । २. चेतादृश इति कपुपुस्तकयोः । ३. असम्भावितमिति कपुपुस्तकयोः ।
असम्भावितमिति च कैपुस्तके । ४. तन्मन्तव्यमेवेति सर्वेष्वपादर्शाः । प्रदीपेपि षष्ठपङ्क्तौ तन्मन्तव्यमेवेत्युपपत्त्याः ।

भूतादिभिरपि नोपहतं भवति यथा वा योगोपदेशसंस्कृतस्य चपुरम्भादिभिर्नोपहन्यते तथा प्रकृते भक्तिभावस्य रसात्मकत्वेन संयोगविप्रयोगभावात्मकत्वाद् द्वितीयस्य प्रलयानलादति-
करालत्वेन कदाचित् तद्भावोदये तेन भक्तचपुरादेस्तिरोधानेग्रिममजनानन्दानुभवप्रतिबन्धः स्या-
दिति तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानोपदेशसंस्कारसंस्कृतं तद्बपुरादिकं भगवता क्रियते न त्वात्माभेदज्ञानं
भगवतोभिप्रेतमित्यर्थः, अन्यथोपदेशानन्तरं वदरीं गच्छन् विदुरं प्रती“हागतोहं विरहा-
तुरात्मा” (भाग. ३. ४. २०.) इति न वदेदेवमेवान्येष्वपि भक्तेषु ज्ञेयं, अत्रोपदेशान्तरपदं
प्रस्तुतोपदेशभिन्नमुपदेशमाहेति प्रस्तुतस्य तस्यान्यस्याभावादभेदपदेनाभेदोपदेश एवोच्यते,
एतेन भगवान् स्त्रीयानां भक्तिभावप्रतिबन्धनिरासार्थैव सर्वं करोतीति ज्ञापितं भवति ।

अथोपदेशान्तरचदित्यस्यायमर्थः, शरीराद्यध्यासवतस्तद्भिन्न आत्मा तत्त्वं न तु
शरीरादिरित्युपदेशो ज्ञानमार्गं यथा क्रियते तेन शरीरादावात्मबुद्ध्या यः स्नेहादिः सोप-
गच्छति तथात्र सर्वेषामात्मनो ह्यात्मा “य आत्मनि तिष्ठन्” (बृह. ५. ७.) इत्यादिद्युति-
सिद्धौ जीवात्मनोप्यात्मा पुरुषोत्तम इति बोध्यते तेन पुरुषोत्तमे निरुपधिः स्नेहस्तत्सम्बन्धे-
त्वंनात्मनि स सिध्यति, यद्यप्येवम्भावः पूर्वमप्यासीदेव तथापि सहजस्य शास्त्रार्थत्वेन ज्ञानेति-
प्रमोदो दार्ढ्यं च भवतीति तथा, नैतावता जीवाभेद आयाति, अग्रे जीवनसम्पत्तिरेवोप-
देशकार्यं न तु तेन पूर्वभावोपमर्दः सम्भवतीति सारं, तेन ज्ञाने सर्वाधिक्यं मन्वानाय
भक्तिफलप्रदर्शनञ्च सिध्यति ॥ ३६ ॥

उपदेशश्च, तदभेदः स्वात्मनि प्रह्लाद्रेदः, तत्र मन्तव्यं भक्तानां फलभोगदशायां स्वात्मनि प्रह्लादेदज्ञानं न
मन्तव्यमित्यर्थः, एवं सति स्वात्मप्रह्लादभेदज्ञानस्य फलदशायां सर्वत्रावश्यकत्वे सति, परिहरति सूत्रकारः समापत्त
इत्यर्थः, तत्र सूत्रमप्येवमथापदस्यार्थ आत्मत्वेन ज्ञानाभाव इत्यनेनोक्तः, अमेदानुपपत्तिरितिसूत्रभाग-
स्यार्थस्तद्भेदोपदेशानुपपत्तिरित्यनेनोक्तः, इति तन्मन्तव्यमेवेत्यारभ्य परिहरतीत्यनेनेति चेन्नेति सूत्र-
भांगस्यार्थ उक्तः, परिहरति पूर्वोक्तप्रमाणेन सूत्रकारः परिहरतीत्यर्थः, अशोद्धये साक्षाद्भाङ्गनाशु शोद्धवद्द्वारा-
न्याशाप्येकाग्रतमकेषु, अमेदज्ञानाय अमेदज्ञानरूपकत्वायेत्यर्थः, भूतादिभिः शरीराशाक्तत्वेनाभिमतभूतादिभि-
रित्यर्थः, तथा प्रकृते देहरक्षार्थमेकाग्रतमकेषु स्वात्मनि प्रह्लादभेदोपदेश इत्यर्थः, तन्निवृत्त्यर्थं भक्तदेहानां तिरोभाव-
निरूप्यर्थं, ज्ञानोपदेशसंस्कारेति, अत्र स्वात्मनि पुरुषोत्तमाभेदोपदेशो बोध्यो “अथवा मामभिजानाती”त्य-
नेनोक्तो न त्वक्षराभेदोपदेशो भक्तानां तादृशसंस्कारो भवितुमर्हति तस्य तादृशविरहादुत्पन्नवर्तकत्वाद्, अन्यथा-
भेदोपदेशस्य मोक्षजनकत्वे, न यदेन्मुक्त एव भवेदित्यर्थः, इत्थं च तादृशविरहातुरात्मनो देहपात एव साधदि
भगवता तादृशोपदेशो न कृतः स्यादितिभावः, एवमेव विरह उपदेशस्य देहरक्षार्थमेवमेव, अन्येष्वपि यथा
कुरुक्षेत्रे श्रजभक्तानां वाक्य “माहुस्व ते नलिननाभ पदारविन्दं योगीश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधयोधं संसारकूपपतितो-
त्तरणावलम्बं गेहलुपामपि मनस्युदियात् सदा न” इत्यादि, ननु मूलेमेदानुपपत्तिरेवोक्तान् त्वभेदोपदेशानुपपत्ति-
रभेदोपदेशपरतया भवदीयव्याख्याने किं मानमित्यत आहुरित्यादि, उपदेशान्तरपदं दृष्टान्तप्रतिपादकमुप-
देशान्तरपदमित्यर्थः, प्रस्तुतस्य दार्ष्टान्तिकस्य, अन्यस्याभेदोपदेशातिरिक्तस्य, अमेदोपदेश एवोच्यते
अमेदपदलक्षणयामेदोपदेश एवोच्यत इत्यर्थः भक्तिभावेत्यादि, मजनानन्दानुभवप्रतिबन्धको यो विरहे
देहतिरोभावसन्निरासायैव स्वाभेदज्ञानोपदेशं तेषु करोतीत्यर्थः, अत्र भक्तिमार्गं, तेन पुरुषोत्तमस्य स्वात्मत्वेन
ज्ञानेन, तत्सम्बन्धेन पुरुषोत्तमाभेदसम्बन्धेन, आत्मनि पुरुषोत्तमाभेदेन ज्ञाते जीवात्मनीत्यर्थः, स परः
प्रेमा, एवम्भावः पुरुषोत्तम आत्मत्वेन प्रेमातिशयरूपो भाव इत्यर्थः, पूर्वभावः मजनानन्दानुभवरूपः ॥ ३६ ॥

ननु “तद्योहं सोसौ योसौ सोहम्” (ऐत. आर. २. १२. २.) इत्यैतरेयके तैत्तिरीयके “चाह-
मसि ब्रह्माहम्” (महानारा. ५. १०.) इति पठ्यते, अत्र मध्यस्थं “ब्रह्म” पदमुभयत्र सम्बध्यते,
तेनावृत्त्या व्यतिहारोतो^१ ब्रह्माभेदः सिध्यति, तथा लीलामध्यपातिभक्तानामपि “कृष्णोहमहं
हृण्णः” (भाग. १०. १९. २७.) इतिभाव उल्लेखंश्च श्रूयतेतत्तदभेदज्ञानं भक्तिफलमिति
तत्त्वज्ञानं प्रतिवादिनं तत्स्वरूपं बोधयति ।

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥

रसात्मकत्वाद्भक्तेः संगोगविप्रयोगात्मकत्वाद् द्वितीयमावोद्रेके यथेतरेषुप्रलापादयो
व्यभिचारिभाषास्वातिविगाढभावेन तदभेदस्फूर्तिरप्येकः, न न तु सार्वदिकः, तदा स्वात्मानं
उच्येन विशिष्यन्ति तं च स्वात्मत्वेन, सोत्र व्यतिहारपदार्थ इत्यर्थः, अपरञ्चोद्देश्यविधेयभाव-
स्फूर्तौ न ह्यद्वैतज्ञानमस्ति किन्तु भावनामात्रं, भक्तानां तु विरहभावे तदात्मकत्वमेवाखण्डं
स्फुरति येन तल्लीलां स्वतः कुर्वन्ति, एतद् यथा तथा श्रीभागवतदशमस्कन्धविष्टौ
उपस्थितमस्माभिः, एवं सति मुख्यं यदद्वैतज्ञानं तद् भक्तिभावैकदेशव्यभिचारिभावेनैकैतर
इति सर्पपल्लवचलयोरिव ज्ञानमक्त्योस्तारतम्यं कथं वर्णनीयमितिभावः ॥ ३७ ॥ १२ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे द्वादशमन्तरा भूतग्रामवदित्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अयेदं विचार्यते, प्राप्तभक्तेः पुरुषस्य सत्यशमदमादयो विधीयन्ते न वेति फलोप-
कार्यन्तरङ्गसाधनत्वाच्छुद्धौ सत्यामेव चित्ते भगवत्प्रादुर्भावसम्भवाद्बिधीयन्त इति पूर्वः पक्षः ।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥ (३. ३. १३.)

तादृशस्य ते न विधीयन्त इतिसिद्धान्तः, तत्र हेतुमाह, हि यस्माद्धेतोः, सैव भक्तिरेव

व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ नन्विदं तैत्तिरीयकवाक्यं जीवसादित्यपुरुषं प्रति तैत्तिरीय-
वाक्यं जीवस्य जलस्यमहा प्रति, अत्र तैत्तिरीयवाक्ये, उभयत्राकर्षणे विशेषणतयाकर्षणे विशेषणतया चेत्यर्थः,
आवृत्त्या प्रक्षपदस्यावृत्त्येत्यर्थः, व्यतिहारो विशेषणविशेष्यभावेन व्यत्यय इत्यर्थः, उल्लेखश्च श्रूयते पञ्चाभाष्या
भक्तानामुल्लेखः श्रूयत इत्यर्थः, भक्तिफलं भक्तिजन्यं फलमित्यर्थः, तत्स्वरूपं भक्तानां व्यतिहारस्वरूपं, बोधयति
सूत्रकारो बोधयति, तदभेदः श्रीकृष्णभेदः, एकः स व्यभिचारः, तत्त्वेन श्रीकृष्णत्वेन, विशिष्यन्ति निरुप-
पन्नं, तं च श्रीकृष्णं च, अत्र भक्तिमार्गं, उद्देश्यविधेयभावस्फूर्तौ ‘यहमसि’ ‘ब्रह्माहमस्मी’ तिवाक्यार्थं
उद्देश्यविधेयभावस्फूर्तौवित्यर्थः, तल्लीलां भगवल्लीलां, प्रपञ्चितं पञ्चाप्यार्यां प्रपञ्चितमित्यर्थः, एवं सति
भगवल्लीलायाः स्वयंकरणं सति, मुख्यं स्वस्मिन् भगवद्भक्तितिरिकाविषयं, भक्तिभावैकदेशो भक्तिभावयोः
संगोगविप्रयोगयोर्मध्य एकदेश एवो विभागोर्ध्वभक्तिभाव इत्यर्थः, एकतर इति, तथा च भक्तिभावैकदेशो
विरहभावस्तत्राया ये सञ्चारिभावालोपायमप्येकतरोमेदानुभव इत्यर्थः, इतीति हेतौ, अन्येषां फलमूर्त्यो यो भावना-
रूपभेदानुभवस्तदपेक्षयोरुक्तो यो भगवद्भेदानुभव इतरविषयकः सोपि फलसाधनीभूतभक्त्येकदेशविरहमावीय-
व्यभिचारिभावानामेकदेश इतिहेतोरित्यर्थः, कथं वर्णनीयं न कथमपि वर्णयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ १२ ॥

इति तृतीयवृत्तीये द्वादशाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥ भक्तेः फलोत्कर्षमुपपाद्य फलसाधनतोऽप्युत्कर्षं प्रतिपादयत्यधिकरण-
प्रयोजनं वदन्तः सूत्रमवतारयन्त्यथेत्यादिना । विधीयन्ते भक्तिसिद्ध्युत्तरमपि विधीयन्ते भक्तस्य फलोद्देशेन
विधीयन्ते न येतिसंशयः, तस्मादिविधिविषयः फलोत्सादिपर्वः पक्षः, विधीयन्ते भक्तिसिद्ध्युत्तरमपि विधीयन्त

१. व्यतिहारत इति कैगोपुस्तकयोः । २. उन्मेषश्चेति फपुस्तके । ३. पम्फुलमानमिति फपुस्तके । ४. स च
नेति कैगोपु । ५. ये तत्तल्लीलामिति फपुस्तके । ६. तथेति छत्रं कैपुस्तके । ७. एकतरविति धपुस्तके ।

सत्यादिसर्वसाधनरूपा, तस्यां सत्यां सत्यादयो ये ज्ञानमार्गे विहितत्वात् कष्टेन क्रियन्ते मुमुक्षुभिस्ते भक्तहृदि भगवत्प्रादुर्भावात् स्वत एव भवन्तीति न विधिमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

पूर्वसूत्रे शास्त्रोक्ताखिलसाधनरूपत्वं भक्तेरुक्तं तदाह्वार्यमधुना मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन हेयत्वेनोक्तानां कामादीनामपि भगवत्सम्बन्धान्मुक्तिसाधकत्वमुच्यते, भक्तिस्तु विहिता-विहिता चेति द्विविधा, माहात्म्यज्ञानयुतेश्वरत्वेन प्रभौ निरुपधिस्नेहात्मिका विहितान्यतो-प्राप्तत्वात्, कामाद्युपाधिज्ञा सा त्वविहिता, एवमुभयविधाया अपि तस्या मुक्तिसाधक-त्वमित्याह ।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥

इतरत्र विहितभक्तेरिति शेषः, कामाद्युपाधिस्नेहरूपायां कामाद्येव मुक्तिसाधन-मित्यर्थः, भगवति चित्तप्रवेशहेतुत्वात्, आदिपदात् पुत्रत्वसम्बन्धित्वादयः, स्नेहत्वाभावे-प्यविहितत्वभगवद्विषयकत्वयोरविशेषाद् द्वेषादिरपि सद्गृह्यते, तेन भगवत्सम्बन्धमात्रस्य मोक्षसाधकत्वमुक्तं भवति, तत्र विहितभक्तावित्यर्थः, शास्त्रे सर्वथा हेयत्वेनोक्ता हि गृहाः, सर्वनिवेदनपूर्वकं गृहेषु भगवत्सेवां कुर्वतां तदुपयोगित्वेन तेभ्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः, एतादृशानां गृहा भगवद्गृहा एवेति ज्ञापनायायतनपदं, तेषु तथाप्रयोगप्राचुर्यात्, आदि-पदेन स्त्रीपुत्रपश्चादयः सद्गृह्यन्ते, एतेन ज्ञानादिमार्गादुत्कर्ष उक्तो भवति, बाधकानामपि साधकत्वात्, माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहे सत्येव भवत्वेन ज्ञाने कामोपि सम्भवतीति ज्ञापनाय-चकारः ॥ ३९ ॥ १३ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे त्रयोदशं सैव हीत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इत्यर्थः, तादृशस्येति सिद्धभक्तेः, ते शमादयः, तत्र भक्तिसिद्धिर्भवेत् भक्ते शमाद्यनपेक्षार्या, भक्तिरेव 'भक्त्या-र्धमभ्यर्च्य' सितपथोऽदिवर्षः, 'पाद-ऊर्ध्वमिषात् उपसा-क्षामयैतन्पातय' इत्' अपेक्ष' क्षामधर्मेण' अपेक्षोक्तिरिति सत्यं मन्त्रक्रियोगेन मन्त्रको कर्मतेजसे'ति भगवद्वाक्यादसहायश्वरत्वाद्भक्तिरेव सर्वसाधिकेति भक्तिसिद्धौ नेतरापेक्षेति-सिद्धान्तः ॥ ३८ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥ कामादीनामित्यादि, 'कामं क्रोधं भयं जेह'मित्यादि-बाध्यान्मुक्तिसाधकत्वमित्यर्थः, विहिता तापनीये विहितेत्यर्थः, अन्यतः प्रमाणान्तरतः, कामाद्युपाधिज्ञा 'गोप्यः कामाद्भयात् कंस' इत्यादिवाक्योक्त्यर्थः उभयविधाया 'विहितविहिते'त्यनेनोक्ताया द्विविधाया अपील्यर्थः, इतरत्रेत्यस्यार्थमाहुः कामादीत्यादिना, चित्तप्रवेशहेतुत्वात् कामाद्युपाधिज्ञाताया अपि भगवति चित्तप्रवेश-हेतुत्वात्मुक्तिजनकत्वमित्यर्थः, आदिपदात् कामादित्यादिपदात् साक्षादित्यर्थः, स्नेहत्वाभावेपि द्वेषादौ स्नेहत्वा-भावेपि, सायतप्रपदस्यार्थमाहुर्विहितभक्ताविति, सायतयतनपदस्यार्थमाहुः शास्त्र इत्यादिना, तदुपयोगित्वेन सेवोपयोगित्वेन, तेभ्य आयतनादिभ्यः, तेष्वित्यादि, तेषु भगवदायतनेषु हृदयादिषु, तथाप्रयोगदर्शनादाय तनेति प्रयोगदर्शनात्, एतेन मुक्तिविरोधित्वेन ज्ञानमार्गे उक्तानामपि गृहादीनां भक्तिमार्गे मुक्तिसाधकतया सूत्र-उक्तत्वेन ॥ ३९ ॥ १३ ॥

इति तृतीयतृतीये त्रयोदशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

ननु नित्यानां वर्णाश्रमधर्माणां भगवद्धर्माणां चैककाले प्राप्तौ युगपदुभयोः करणा-
सम्भवादप्यत्राद्यो धो प्राप्तौ कस्य स्यान्न कस्येति स्यात् संशयः, तत्र कर्मणां स्वस्वकाले
विहितानामकरणे प्रत्यवायश्रवणादितरत्रातथाश्रवणादन्यदापि तत्कृतिसम्भवात् सावकाशत्वेन
तेषामेव बाधो युक्तो न तु निरवकाशानामिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाहादरादिति ।

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ (३. ३. १४.)

ब्रह्मपक्षप्रकरणे तैत्तिरीयैः पठ्यत “ओमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येपा
घागेतत् परममक्षरं तदेतद्व्याभ्युक्तं, ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यसिन् देवा अधिविश्वे निपेदु-
र्यस्तन्न वेद किमुच्चा करिष्यति य इत् तद् विदुस्त इमे समासत इति” (तै. आ. २.११.१.) इति,
अत्र ऋक्सम्यन्धित्वेन वर्णात्मके वस्तुतस्तु “परमे” “परमव्योमा”त्मकेश्वरे ब्रह्मण्योङ्कारे वर्तमानं
“तत्”लोकवेदप्रसिद्धं परं ब्रह्म “यो न वेद स किमुच्चा करिष्यती”त्यनेन तदज्ञाने वेदाध्ययन-
स्य निष्फलत्वमुच्यते, एवं सति तदुक्तकर्मणोपि तथात्वमायाति, एतेन “भक्त्या मामभि-
जानाति” इतिवाक्यात् परब्रह्मस्वरूपज्ञानं भक्त्यैवेति भक्ताः सन्तः पुरुषोत्तमविदो ये तेषामेव
वेदाध्ययनादिकं फलप्रदं नान्येषामित्युक्तं भवति, अत एव श्रीभागवतेष्युक्तं “ऋपयोपि देव
युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह सञ्चरन्ति”, संसरन्तीति वा (श्रीमद्भाग. ३.९.१.), अन्वये निदर्शनं, “य
इद्” ईश्वरत्वेन “तत्” पूर्वोक्तं परं ब्रह्म ‘विदुस्त इमे’ भक्ताः सर्वापेक्षया ‘स’म्यक्प्रकारेण
भगवन्भिकटे श्रीगोकुलवैकुण्ठादि “प्रासत ईति”, तेनान्येषां सम्यगसत्त्वमर्याक्षिप्तं भवति, पुरः-
स्थितार्थावाचीदंशद्वययोगेण चान्येषामसत्तुल्यत्वं श्रुतेरभिमतमिति ज्ञायते, ऋक्शाखायामपि

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ पूर्वाधिकरणे सावित्रकनकानां ज्ञानासक्तिवारणाय ज्ञानमार्गाद् भक्तिमार्गस्य फलतः
साधनतः स्वरूपतः सम्बन्धतश्चोत्कर्षः प्रतिपादितः, अतः परं राजसावां भक्तानां कर्मकरणासक्तिं धारयितुं कर्म-
करणनिर्णयाधिकरणसूत्रमवतारयमित् नन्वित्यादिना, कस्य स्यात् बाधः कस्य स्यादित्यर्थः, सृष्टार्थमाहु-
र्ब्रह्मयज्ञेत्यादिना, तैत्तिरीयैः पठ्यत आरण्यके स्वाध्यायब्राह्मणे पठ्यते, श्रुत्यर्थस्तु ब्रह्मयज्ञेन मह्यमाण ओमिति
प्रतिपद्यते, प्रणवाक्षरं प्रथममुच्चारयेत्, प्रतिपद्यत इति पञ्चमो लकारः, पूर्वोच्चारणे हेतुरेतद् वै यजुस्त्रयीं विद्यां
प्रति, अयं यजुरूपः प्रणवमब्रह्मयज्ञं विद्यां लक्ष्यीकृत्य प्रतिनिधिरूपो बतोलि, एषा घाक् सयैवेदपीत्येवाद् सर्ववेदमयी
प्रणवरूपा वागित्यर्थः, तदेतद्व्याभ्युक्तमिति, तदेतत् परमं ब्रह्मस्वरूपमक्षरमृचाभ्युक्तं, अत्रुपदोक्तञ्च
स्पष्टमुक्तमित्यर्थः, यसिन् प्रणवायैश्चरात्मके लोके, अधिविश्वे विश्वारमकमक्षरं लोकमधिकृत्य, निपेदुः स्थिता
भवन्ति, यस्तन्न वेद यः पुरुषस्त्रयं पुरुषोत्तमं न वेद, किमुच्चा करिष्यति? ऋगिति वेदमात्रोपलक्षणं, स पुरुषो
वेदेन किं करिष्यति? न किञ्चिदित्यर्थः, इदिति निर्धारणार्थकमन्वयं, समासते ब्रह्मलोके सम्प्रासत इत्यर्थः,
तत् लोकवेदप्रसिद्धं पुरुषोत्तमस्वरूपं, ‘अतोलि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम’ इतिगीतावाक्याल्लोकवेदप्रसिद्धं,
एवं सति पुरुषोत्तमस्वरूपाज्ञाने वेदानां निष्फलत्वमिदं च सति, तदुक्तकर्मण उक्तत्वेन निर्णीतस्य पुरुषो-
त्तमसम्यन्धि यत् कर्म तस्य, तथात्वं उक्तत्वेनमित्यर्थः, अत एव पुरुषोत्तमस्वरूपाविदां वेदाध्ययनस्य निष्फल-
त्वादेव, ऋपयोपीतिवाक्यं तृतीयस्वरूपनवमाध्यायस्य, अन्वये निदर्शनं वेदाध्ययनस्येपि संसारित्व-
कथनेन फलाभावप्रदर्शनं, वेदाध्ययनसत्त्वेन संसारित्वकथनेन फलाभावप्रदर्शनादन्वयव्यभिचारमदर्शकमित्यर्थः,
पूर्वोक्तश्रुतिदोषं व्याकुर्वन्ति य इत्यादि, तेन उक्तश्रुत्यर्थबलेन, अन्येषां पुरुषोत्तमस्वरूपाविदां, सम्यगसरत्वं
ब्रह्मलोके सम्प्राप्तमनमित्यर्थः, इदंशद्वययोगेण ‘मे समासत’ इतिश्रुतौ मन्वेत्विदंशद्वययोगेणेत्यर्थः, एतेन
परलम्पभक्तावाद्गो निर्णीतः, साधनमक्तिरपि श्रुतिसम्मतस्याह ऋगित्यादिना, एतच्छ्रुत्यस्तु तं लोकवेद-

१. तथाश्रवणात् पुं । २. तैत्तिरीयैः पुं । ३. परमव्योमात्मके वपुर्गुणे । ४. स छतं पाठो । ५. सपरन्ति
छतं पाठो । ६. परमम पुर्णगुणे । ७. इति छतं कथु ।
४० अ. भा. प्र.

“तमु स्तोतारः पूर्वं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुपा पिपर्तन आस्य जानन्तो नाम चिद् विवर्तन महस्ते विष्णो सुमर्ति मजामह” (ऋक्सं १.१६४.३९.) इत्याधृग्भिरन्येभ्यो धर्मेभ्यः सकाशाद् भगवद्धर्मेष्वादरः श्रूयत इति तेषामलोप एवेत्यर्थः, एतेनाकरणे प्रत्यवायश्रवणादित्यादि यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं, करणेपि वैयर्थ्यात् तदपरिहारात्, एवं सति यदकरणे प्रत्यवाय-कथनं तेन तस्मादवकाशं प्राप्य गौणकालेप्यकरणे तथेति तस्याशय इति ज्ञायते ॥ ४० ॥

नन्वेवंतात्पर्यकत्वे श्रुतेरुपनयनादिवत् कर्मोपयोगित्वं भक्तितेज्ज्ञानयोः स्यादिति कर्मण एव प्राधान्यं न तु भक्तेः सिध्यतीत्याशङ्क्य भक्तितेज्ज्ञानावश्यकत्वं बोधकश्रुति-तात्पर्यमाह ।

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

तयोर्गुणपत्करणेन उपस्थितेपि यदि पूर्वं भगवद्धर्मकरणमुच्येत तदा त्वदुक्तं स्यान्न त्वेवं किन्तु भयोर्गुणपत्करण उपस्थिते बलावलविचारे क्रियमाणेत आदराद्धेतोस्तद्वचनाद् भगवद्धर्माणां बलवत्त्वेनालोपवचनाच्च कर्माद्भत्वमेतेषां सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ १४ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे चतुर्दशमादरादलोप इत्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रसिद्धं भगवन्त, उ इति सम्बोधनार्थमव्ययं, श्रुतय आहुभौ स्तोतारो भगवद्दर्शनपरा, तं पूर्वं सर्वकारणकारणं, यथाविदो भयभाषद् भगवत्स्वरूपवेत्तारो भवन्तः, ऋतस्य सृष्टतवाणीस्वरूपस्य वेदस्य, गर्भमन्तर्निहितं, जनुपा पावजीव जन्मना, पिपर्तन सन्तुष्टं कुतस्तेदेहेन्द्रियादिसकलजीवपदायोर्ना भगवत्येव विनियोगं कृत्वा सन्तोषय-श्रिवतिभावः, इत्थं च श्रुतिरपि सर्वप्रकारैर्भगवद्भक्त्यामेव सूचयति स्फुटं, सर्वप्रकारैर्भगवति प्रपत्त्या सन्तोषा-जनने जन्मवैफल्यं स्यादत उत्तरार्धेनानुद्वेगमाहास्येत्यादि, आ सन्ताप, अस्य पुत्रोत्तमस्य, नाम जानन्तो-क्षपद्भक्त्यात्मकत्वेन नामस्वरूपं जानन्तः, विवर्तन विशेषेण वदत, नामस्वरूपं ज्ञात्वा तदेव कीर्तयतेत्यर्थः, अनुकल्पेन कथं सन्तोषोत आह चिदिति, नाम सच्चिदानन्दस्वरूपं भवतीत्यर्थः, तथा च नाम्नः सच्चिदा-नन्दरूपत्वात् तेन भगवत्स्वरूपावबोधाय ततः सन्तोषणमपि भगवतो भवतीत्यर्थः, नामस्वरूपाज्ञाने तदुपायमाहु-र्मह इत्यादिव, हे विष्णो, हे स्वस्वभक्तिं, महत्त्वमेतत्, सुमर्ति सम्प्रभगवत्स्वरूपं ज्ञातुं भगवद्भक्तं गुरुं मजामहे, तथा चान्यो भजतु मा वा वयं तु भजामहे इति श्रुतयः स्वकृत्यमावेदयन्ति, इत्थं च भगवद्धर्मप्राप्त्युपायेष्वादरबोधनाद् भगवद्धर्मेष्वाद्यादरो बोधितः श्रुतीनां श्रेयः, इत्थं च भगवद्धर्माणामवश्यकर्तव्यता-बोधनात् तद्विरुद्धाकरणे प्रत्यवायाभावोपि श्रुत्यैव बोधित इति फलित, करणेपीत्यादि, श्रुत्या भगवद्धर्माणामनुष्ठेयानां परित्यागेन प्रत्यवायपरिहाराय कृत्वानां कर्मणां वैयर्थ्यात्, श्रुतिविरोधेन वैयर्थ्यात्, तदपरिहारात् कर्मणां वैयर्थ्यं प्रत्यवायस्याप्यपरिहार इत्यर्थः, एवं सति भगवद्धर्माणामवश्यानुष्ठेयत्वे सति, तेन प्रत्यवायकथनेन, अवकाशं प्राप्य भक्त्युपयोगिपदाधीननुष्ठेयोत्तरकालेवकाशं प्राप्येत्यर्थः, अकरणे नित्यकर्मणामकरणे, तथा प्रत्यवाय-स्त्वभाव इत्यर्थः, तस्याशयः प्रत्यवायबोधकत्वान्वानामाशय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

उपस्थितेतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥ सूत्रावतरणमाहुर्नन्वित्यादिना, एवं श्रुतिभ्यां भगवद्धर्माणामवश्यानुष्ठेय-त्वेन बोधने कृते तेषामनुष्ठेयं कृत एव श्रौतकर्मणां सफलता नान्यथेत्येवं सतीत्यर्थः, कर्मोपयोगित्वं पूर्वाह्वत् कर्मणा साफल्यस्य कर्मोपयोगित्वमित्यर्थः, तयोः श्रौतभगवद्धर्मयोः, अत आदरादुक्तश्रुतिभ्यामादरात्, एवं सूत्रार्थेनैव सर्वं समाहितम् ॥ ४१ ॥ १४ ॥

इति तृतीयतृतीये चतुर्दशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

१. विवर्तनेति सर्वज्ञाद्यदपि । २. तदपरिहारात् कपुणो । ३. वत् लुप्तं क । ४. भक्तितेज्ज्ञानयोः यदुपो । ५. भक्तितेज्ज्ञानं यपादुपुणो । ६. “प्रबोधक” वंशो । ७. लोपवचनाद् महाकर्मोद्भवं गो ।

अथेदं विचार्यते पुरुषोत्तमविदः कर्म कर्तव्यं न वेति, तत्र मार्गत्रयफलात्मके तस्मिन् उपपन्ने पुनस्तस्य स्वतोपुरुषार्थस्य करणमप्रयोजकमिति न कर्तव्यमेवेति पूर्वः पक्षः, तत्र सिद्धान्त-
साह तन्निर्धारणेत्यादिना ।

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ (३. ३. १५.)

अत्रेदमाकृतं, भक्तिमार्गे हि मर्यादापुष्टिभेदेनास्ति द्वैविध्यं, तत्र मर्यादायां पुष्टौ चतौः दृशस्य न कर्मकरणं सम्भवति, अत एव तैत्तिरीयकोपनिषत्सु पठ्यत “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन इति” (तै. ब्रा.) इति, “एतद्वा न तपति किमहं साधु नाकरं किमहं न विभेति कुतश्चन इति” (तै. ब्रा.) इति, श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमन्वरीपोद्धवपाण्डवादीनां, पापमकरवध्” (तै. ब्रा.) इति, श्रूयते चोभयविधानामपि कर्मकरणमन्वरीपोद्धवपाण्डवादीनां, एवं सत्सुभयविधानां मध्ये मम कर्मकरणे प्रमोरिच्छास्तीति यो निर्धारयति स करोति, य एतद्विपरीतं स न करोति यथा शुक्रजडादिः, एतन्निर्धारश्च भगवदधीनोतो भक्तेष्वपि तन्निर्धारणानियमोतः कर्म कर्तव्यमेवातन्निर्धारणे त्वाधुनिकानां, एवं सतीच्छाज्ञानवता तत्सन्देहवता च कर्म कर्तव्यमिति सिद्धं, तत्रोभयोः फलं वदन्नादावाद्यस्याह तद्वृष्टेस्तस्या भगवदिच्छाया दृष्टिज्ञानं यस्य स तथा तस्य, जीवकृतकर्मफलात् पृथग् भिन्नमीश्वरकृतकर्मणो यत् फलं वेदमर्यादारक्षा लोकसङ्ग्रहश्च तत् फलमित्यर्थः, हिशब्देन “सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद् विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसङ्ग्रहं” (श्रीमद्भग. ३. २५.) इति— भगवद्वाक्यरूपोपपत्तिः सूचिता, द्वितीयस्य मध्यमाधिकारात् कालेसङ्गादिजनितचित्तमालिन्येन भगवत्साभिध्ये प्रतिबन्धः स्यात् तन्निवृत्तितत्कृतकर्मणः फलमित्यर्थः ।

अथवा पूर्वसूत्राभ्यां भगवद्धर्मकृतेरावश्यकत्वमुक्तं, सर्वात्मभाववतो “न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह” (श्रीमद्भग. ११. १२. १४.) इतिभगवद्वचनाद् विधेयाभावाद-सम्भवाच्च कर्मज्ञानयोर्विहितभक्तेश्च करणं न सम्भवतीति तस्य किं फलमित्याकाङ्क्षापूरणाय तदनुवदति तन्निर्धारणेत्यादिना, तस्मिन् धर्मिण्येव न तु धर्मेण्यपि दृष्टिर्यस्य स तथा, दृष्टिपदेन ज्ञानमात्रमुच्यते, तेनान्यविषयकदर्शनश्रवणादिज्ञानाभाव उक्तो भवति, एतादृशस्य प्रभुसङ्ग-

तन्निर्धारणानियमस्तद्वृष्टेः पृथग्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४२ ॥ मार्गत्रयफलात्मके कर्मज्ञानभक्ति-मार्गत्रयं तस्य फलात्मके, तस्मिन् पुरुषोत्तमज्ञाने, तस्य कर्मणः, एतादृशस्य भगवदानुष्ठानमुपकर्तुं भक्तस्य, अत एव सादृशभक्तयोः कर्मकरणस्यानावश्यकत्वादेव, उभयविधानां मर्यादापुष्टिभेदेन द्विविधानामपि भक्तानां, एतद्विपरीतं कर्मकरणे भगवदिच्छाभावरूपं विपरीतं, तन्निर्धारणानियमो भगवदिच्छातदभावयोरनिर्णये कर्मकरणतदभावयोरनिर्णयादनियमः, कर्तव्यमेवाकरणे प्रत्यवायधवणात्, पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति— कर्मकरणतदभावयोरनिर्णयादनियमः, अतन्निर्धारणे भगवदिच्छाया अनिर्धारणे, इच्छाज्ञानवता कर्म कर्तव्यमित्येच्छा-न्यायात् कर्म कर्तव्यमेवेत्यर्थः, अतन्निर्धारणे भगवदिच्छाया अनिर्धारणे, इच्छाज्ञानवता कर्म कर्तव्यमित्येच्छा-ज्ञानवता, तन्निर्धारणानियम इति सूत्रभागं व्याख्याय तद्वृष्टेः पृथगिति सूत्रभागार्थमाहुस्तत्रेत्यादिना, आद्यस्य कर्मकरणेच्छाज्ञानवतः, हिशब्देन सौत्रहिशब्देन, द्वितीयस्य करणकरणविषयकभगवदिच्छाज्ञानरहितस्य, कर्मकरणेच्छाज्ञानवतः, हिशब्देन सौत्रहिशब्देन, द्वितीयस्य करणकरणविषयकभगवदिच्छाज्ञानरहितस्य, तन्निवृत्तिः कालकृतप्रतिबन्धनिवृत्तिः, साधारणीत्या सूत्रार्थं व्याख्यायासाधारणार्थं यत् सूत्रस्याधोऽन्तरमाहु-रथवेत्यादि, आद्यस्य कर्म औतादिनिलयधर्मकरणपेक्षया भगवद्धर्माभावाद्यकत्वं, विधेयाभावाच्च ज्ञान-कर्मवैराग्यादिरूपविधेयाभावात्, असम्भवाच्च तस्य भक्तस्य ब्रह्मभावे पुरुषोत्तमातिरिक्तात्पूर्वा विधेयसामान्यस्य करणासम्भवाच्चेत्यर्थः, किं फलमेकस्यापि साधनसामावाच्च किञ्चित् फलं भविष्यतीत्यर्थः, तदनुवदति सूत्रकारस्तस्य किं फलमिति पूर्वपक्षं तन्निर्धारणानियम इति सूत्रभागेनानुवदति, तद्वृष्टेति सूत्रभागस्यामार्थेहु-स्तस्मिन्निर्वादिना, तथा तद्वृष्टिपदवाच्यः, एतादृशस्य पुरुषोत्तमातिरिक्ताकारज्ञानसामान्यस्यूनस्य, सङ्गमात्रं

मात्रमपेक्षितं भगवदुक्तं, तत्र स्वसङ्गमावधिकस्य भक्तस्य सङ्गमसमयनिर्धारो भवत्यतोदृश्यः
तस्य स नेति तन्निर्धारणानियमः, एतेन फलप्राप्तेः प्रागवस्थोक्ता भवति, फलस्वरूपमाह पृथक् फलमिति, अस्यानिर्वचनीयत्वादनुभवैकवेद्यत्वान्मोक्षान्तं यत् फलं शास्त्रोक्तं तस्माद् भिन्नमित्युक्तं, अन्यत्र हि धर्माणां साधनत्वं, यत्र फलमेव साधनं तत्फलस्यानिर्वच्यता युक्तैवेति हिशब्देनाह, ज्ञानमोक्षादिना तद्भावाप्रतिबन्धश्च फलमित्यर्थः, प्रासङ्गिकमेतत् सूत्रम् ॥ ४२ ॥ १५ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे पञ्चदशं तन्निर्धारणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

अथेदं विचार्यते, सर्वात्मभावो विहितकर्मज्ञानमक्तिसाध्यो न वेति, तत्र पुराणे “तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य” (भाग. ११. १२. १४.) इत्युपक्रम्य “मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां याहि सर्वात्मभावेन याससे ह्यकुतोभयम्” (भाग ११. १२. १५.) इतिवाक्ये मुक्त्यात्मकाकुतोभयसाधनरूपशरणगमने प्रकारत्वेन सर्वात्मभावस्य कथनेन स्वप्रयत्नसाध्यत्वं गम्यतेतः साधनसाध्य इति पूर्वः पक्षः, तत्र सिद्धान्तं वक्तुं तदुपदेशस्वरूपमाह प्रदानवदिति ।

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ (३. ३. १६.)

यद्ययं साधनोपदेशः स्यात् तदा साधनत्वेन सर्वात्मभावेन शरणप्राप्तेः स्वकृतिसाध्यत्वं, नत्वेवं, किन्तु तदुक्तं भगवदुक्तं, प्रदानवत्, प्रकृतं दानं प्रदानं वरदानमिति यावत् तद्वदेवेत्यर्थः, वरेण हि स्वकृत्यसाध्यमपि सिध्यतीति तथा, शत्रुसंसारंभयादिनापि शरणप्राप्तिर्भवति, तत्र न तस्याः पुरुषार्थत्वं किन्तु तन्निवृत्तेरेव, प्रकृतेपि सर्वात्मभावे स्वरूपप्राप्तिविलम्बासहिष्णुत्वेनात्मात्मा स्वरूपातिरिक्तास्फूर्त्या तद्भावस्वाभाव्येन गुणगानादिसाधनेषु कृतेष्वप्यप्राप्तौ

रासलीकासम्बन्धिसङ्गमात्रं, भगवदुक्तं ‘मानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चन’ ‘याससे ह्यकुतोभय’मित्यादिना भगवदुक्तं, अतादृशस्य पुरुषोत्तमीयसर्वात्मभावधृत्त्यस्य, स भगवत्प्राप्तिमयनिर्धारः, नेति तन्निर्धारणानियम इति सूत्रभागोनायं उक्त इत्यर्थः, एतेनोक्तरूपसूत्रभागाधिकरणेन, सौप्रपृथक्पदसार्थमाहुः फलमिति, अस्य सङ्गमरूपफलस्य, अनिर्वचनीयत्वाद् ‘यतो वाचो निवर्तन्त’ इत्यनेनानिर्वचनीयबोक्तेः, शास्त्र उक्तं गणितानन्दत्वेन शाब्द उक्तं, भिन्नगणितानन्दरूपं, अन्यप्रागणितानन्दफलतिरिक्तफले, फलमेव परमाण्वस्फूर्तिरेव, मोक्षादिनेत्यादिपदेन भेदेनानुभवाभावात्, फलं सर्वात्मभावसाध्यवशासम्बन्धं प्रासङ्गिकं फलमित्यर्थः, प्रासङ्गिकं नावधिकरणरूपमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ १५ ॥

इति तृतीयतृतीये पञ्चदशाधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ पूर्वाधिकरणद्वयेन राजसभक्तानां कर्मोत्साहं वारमित्योक्तप्रभक्तेः फलं च प्रदर्शयत्. पर मुख्या भक्तिः केन साधनेन भवतीति जिज्ञासायामिदमधिकरणमारभन्तेऽप्येत्यादिना, सन्देशमुत्तरा पूर्वपक्षमाहुस्तत्रैत्यादिना, ‘तस्मात् त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनां मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनां याहि सर्वात्मभावेन याससे ह्यकुतोभय’मित्येवम् इत्यस्यापि कथनेनेत्यत्रान्वयः, स्वप्रपृथक् शरणगमनानुकूलः स्वप्रयत्नः, तदुपदेशस्वरूपं सर्वात्मभावेन शरणगमनरूपोपदेशस्वरूपं, सूत्रार्थेन समाधानमाहुस्तदुक्तमिति, तदर्थं भगवदित्यादि, तथा सर्वात्मभावेन शरणगमनं स्वकृत्यसाध्यं, तन्निवृत्तेर्भयनिवृत्तेः फलत्वमित्यर्थः, प्रकृतेपि भजनानन्दानुभवार्थं सर्वात्मभावेन शरणगमनेपि, सर्वात्मभावे सिद्ध इत्यर्थः, तद्भावः सर्वात्मभावः, अप्राप्तौ

१. तत्र भगवदुक्तं सर्वत्र । २. एतादृशस्य कवपापुषु । ३. निर्णयः कै । ४. भारो हि पु । ५. वदेव हि कै । ६. स्यात् स्यात् वप्रमाणे । ७. साध्यत्वेन कै । ८. प्रदानं ह्यस्तं वैवपापु । ९. वरदानं ह्यं कपु । १०. ‘सद्धार’ वैवपापुगोवि । ११. ‘प्राप्ति’ पा । १२. अस्यात्मा वपापु ।

स्वाशक्यत्वं ज्ञात्वा प्रभुमेव शरणं गच्छति, एतच्च न स्वकृतिसाध्यमिति सुपूक्तं प्रदान-
वदिति, भक्तस्नेहिसितोर्यो हि वरो भवति, सर्वात्मभावस्यानुभवैकवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञानेनेप्सित-
त्वात्सम्भवेपि स्वत एव कृपया दानमिति वैदित्युक्तम् ।

अथवा सर्वात्मभावेन मां याहीति सम्बन्धः ।

यद्वा प्रदानवदित्यस्य पूर्ववदेव व्याकृतिः, तत्र साधनासाध्यत्वे प्रमाणमाह तदुक्त-
मिति, “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः”
(कठ. २. २२.) इति श्रुत्या वरणातिरिक्तसाधनाप्राप्यत्वमुच्यत इति तत् तथैवेत्यर्थः, भग-
वदुक्ताकुतोभयपदस्य न मुक्तिरर्थः, किन्तु “यतो वाचः” (तै. ब्र.) इत्यादिनानन्दस्य
स्वरूपमुक्त्वा “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेति कुतश्चन” (तै. ब्र.) इति श्रुत्युक्तं यत्
पूर्वोक्तैरसात्मकपुरुषोत्तमभजनानन्दानुभवोत्तरकालीनं ‘मकुतोभयं’ तदर्थः ॥ ४३ ॥ १६ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे षोडशं प्रदानवदित्यधिकरणम् ॥ १६ ॥

ननु प्रतिबन्धककालादृष्टादिसद्भावेपि वरणकार्यं स्यादुत तन्निवृत्तावितिसंशये प्रति-
बन्धकाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात् तन्निवृत्तावेव तथेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह लिङ्गेत्यादिना ।

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ (३. ३. १७.)

सामोपनिषत्सु नवमे प्रपाठके सनत्कुमारनारदसंवादे प्रथमत एव मुख्या ब्रह्मविद्योप-
देशार्हा न भवतीति ज्ञात्वा सनत्कुमारो नारदाधिकारं च ज्ञातुं “यद् वेत्थ तेन मोपसीद”
(छान्दो. ९. १. २.) इत्युक्तो नारदः स्वविदितैर्मृग्येदादिसर्पदेवजनविद्यान्तमुक्त्वा “सोहं भगवो
मन्त्रविदेवासि” (छान्दो. ९. १. ३.) इति स्वाधिकारमुक्त्वाह “नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्विशेष-
स्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि तं मा भगवान् शोकस्य पारं तारयतु”
(छान्दो. ९. १. ३.) इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारः पूर्वसात् पूर्वसाद् भूयो वदेति पृष्टः, भूयःपद-

परमानन्दस्वरूपाप्राप्तौ, प्रदानवदिति पूर्वोक्तशरणगमनं वरप्रदानवदेत्येवार्थः, सर्वात्मभावस्य फलोपहितसर्वात्मभाव-
स्य, वदित्युक्तं तत्तत्समानताप्रदर्शनं पूर्वदेशायां कृतमित्यर्थः, “याहि सर्वात्मभावेन” तिवार्यस्यायं माहुर्यवेत्यादिना,
“शरणं” मिति मामित्यस्य विशेषणं, पुराणवाक्यस्यास्य विषयत्वेनोपन्यासादेतद्विचारस्याभोतत्वशङ्का स्वादिति तस्मिन्नासाय
पूर्वोक्तसूत्रत्रयेपि विचारस्य धोतत्वप्रदर्शनायामाहुर्नरेत्यादि, पूर्ववदेव वरदानावेवैव, तत्र वरदाने, तदुक्तं वरदानस्य
स्वरूपसाध्यावमुक्तं, तत् तथैव सर्वात्मभावस्य साधनासाध्यत्वमुक्तं तद् वयाऽयमेवेत्यर्थः, अकुतोभयं तदर्थो ‘रतो
वै सा’ ‘रतश्चक्षुषाप लब्धवानन्दी भवती’ति प्रश्रुतिश्चलुक्तं रसस्वरूपमेवाकुतोभयपदार्थ इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ १६ ॥

॥ इति तृतीयतृतीये षोडशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

लिङ्गभूयस्त्वात् तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ पूर्वाधिकरणे सर्वात्मभावरूपमकेवैरणलम्प्यवमुपपादितं, ‘यमे-
वैष’ इति श्रुतौ तु परमात्मनो वरणैककर्मत्वं प्रतीयत इति वृणुणं समाधानमुपधिराणसूत्रमवतारपठितं नन्वित्यादिना,
उत्तेति संशयोत्तेजः, कालादृष्टत्वभावादिति प्रतिबन्धकसद्भावे वरणकार्यसंवातात्मभावो भवति न पेतिसंशयस्वरूपं,
तन्निवृत्ताविति प्रतिबन्धकामावस्य कार्यसामान्यं प्रति कारणतायाः सर्वज्ञात्मसमतायाः तन्निवृत्तावेत्येवार्थः, तथा
वरणेन सर्वात्मभावसिद्धिः, सिद्धान्तमाह सूत्रकारः सिद्धान्तमाहेत्यर्थः, सिद्धान्तप्रकारोपदेशेन माहुः सामेत्यादिना,
तथा च सामोपनिषत्सु वरणमेवासद्भावाद्युक्तवया सर्वात्मभावसम्पादकं सर्वात्मभाव एव च वरणस्य गमकं लिङ्गमिति
सामोपनिषत्सिद्धान्तो बोध्यः, संवादेपीहि भगव इति होषससाद् सनत्कुमार नारद इति संवादेपीहीति प्यन्तः
प्रयोगः, अप्यापयेत्यर्थः, प्रथमत एवाधिकारतिर्णयान् पूर्वमेव, यद् वेत्थेत्यादि, ‘यद् वेत्थ तेन मोपसीद’ तत्तत्
ऊर्ध्वं पक्षवामीति होवाच’ यद् त्वं जानासि तत्प्रयत्नेन मदुपसन्नो भवेति स्वाधीतं यद् ततोतिरिक्तं तुभ्यं कथयिष्या-
मीत्युक्तवान्, इत्युक्तो नारदः सनत्कुमारोपज्ञसः, उक्त्वा ऋग्वेदादिपुराणान्तं स्वविदितं सर्वमुक्त्वा, नाहमात्म-
विदिति महापुराणानामाह्वानं वचसा स्वस्य शोचनेन च ज्ञातं नाहमात्मविदिति, भगव इति सम्बोधनं, पूर्वसादि-

१. गच्छामः कैरो । २. न वदिति य । ३. पूर्वोक्तं यपा । ४. इत्युक्तौ पु । ५. विदितादृग्...विद्यां
तमुक्त्वा क । ६. भगवतः कैरो प्रायः सर्वत्र । ७. शोचिषि य । ८. मां वया । ९. परं पारं पा ।

माधिव्यर्थकं, नामवाच्यं नः सङ्कल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नापस्तेजआकाशसराशाप्राणान् ब्रह्म-
त्वेनोपासनाविषयत्वेनोक्त्वा प्राणोपासकस्यातिवादित्वं सत्यवादित्वेनोक्त्वा विजिज्ञासितव्यत्वेन
सत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखानि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोचरोचराण्युक्त्वा सुखस्वरूपजिज्ञासा-
यामाह “यो वै भूमा तत् सुखम्” (छान्दो. ९. २३. १.) इति, भूम्नः स्वरूपजिज्ञासायामाह
“यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद् विजानाति स भूमा” (छान्दो. ९. २४. १.) इति,
एतेन सर्वात्मभावस्वरूपमेवोक्तं भवति, तत्र विरहभावेतिविगाढभावेन सर्वत्र तदेव स्फुरतीति
“स एवाधस्तात्” (छान्दो. ९. २५. १.) इत्यादिनोक्त्वा कदाचित् स्वस्मिन्नेव भगवच्चस्फूर्तिरपि
भवतीत्यथाहङ्कारादेशः” (छान्दो. ९. २५. १.) इत्यादिना तामुक्त्यैतेषां व्यभिचारिभावत्वेना-
नियतत्वं ज्ञापयितुं पुनः सर्वत्र भगवत्स्फूर्तिमाह “अथात आत्मादेश” (छान्दो. ९. २५. २.)
इत्यादिना, ततः संयोगभावे सति पूर्वभावेन सर्वोपमर्दिना स्वप्राणादिसर्वतिरोधानेनाग्रिम-
लीलानुपयोगित्वं न शङ्कनीयं यतो भगवत् एव सर्वसम्पत्तिरित्याशयेन “तस्य ह वा एतस्यैव
पश्यतः” इत्युपक्रम्या “स्मृतेन एवेदं सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. १.) इत्युक्तवान्, ततः श्लोकैस्तद्भाव-
स्वरूपमुक्तवैतस्य मूलकारणमाह “हरेरुद्भौ” (छान्दो. ९. २६. २.) इत्यादिना, प्राणपोषको
आहारस्तस्य सदोपत्वे तु न किञ्चित् सिध्यति, एवं सति भगवदतिरिक्तस्य स्वतो निर्दोषत्वा-
भावाद् भगवानेव चेत् प्राणपोषको भवेत् तदा सर्व सम्पद्यते, स च सर्वात्मभावे सत्येव

स्यादि, उत्तरोत्तरं स्वयं ज्ञानं बाहुबन्धेन वदेति सनत्कुमारिण नारदः पृष्ट इत्यर्थः, उपासनाविषयत्वेनोक्त्वा
त्वया पूर्वोक्ताति धावन्ति तावन्ति नामोपासनाधिकरूपाणि भवन्तीत्युक्तवैत्यर्थः, तथा च नाम भगवतः प्रसिद्धं,
धावन् भगवच्चरित्रप्रतिपादिका, मनःपदेन भगवत्सम्बन्धिप्रभाषणकुलाम्तःकरणव्यापारविशेषः, सङ्कल्पः कर्तव्य-
निर्णयार्थमन्तःकरणोपव्यापारविशेषः, चित्तं भूतबन्धिव्यवर्तमानस्वकृतिनिर्णायकोन्मःकरणोपव्यापारविशेषः, ध्यानं
निदिध्यासनं, ज्ञानं शास्त्रोक्तविशिष्टज्ञानं, दलमन्नभक्षणं मनसो विज्ञेयविभावनसामर्थ्यं, अन्नमापस्तेजआकाशश्च
प्रसिद्धः, स्मरः स्मरणमप्रत्यक्षचित्तव्यापारः, आशाप्राप्त्यर्थविषयिणी कामना, एवामुत्तरोत्तरमाधिक्येनोपासना-
मुक्तवैत्यर्थः, सत्यवादित्वेनोक्त्वा एवोपासकेभ्य उत्कृष्टत्वेनोक्तवैत्यर्थः, सुखस्वरूपजिज्ञासायां नारदस्य
सुखस्वरूपजिज्ञासायां, आह सनत्कुमार आह, एतेन स्मरतिविषयान्यस्यास्फूर्तिमिष्वन्नेन, तामुक्त्या स्मरति-
विषयस्याहम्भावेन स्फूर्तिमुक्तवैत्यर्थः, एतेषां ‘नान्यत् पश्यति’ सर्वत्र दिक्षु समेव च पश्यतीत्यादिभावानां,
आत्मादेशः भगवन्मात्रस्फूर्तिरित्यर्थः, ततः पूर्णविरहदशासम्पन्नमन्त्र, अग्रिमलीलानुपयोगित्वं वर-
णस्यादित्तविरहभावस्य द्वितीयदललीलानुपयोगित्वं, यतः वक्ष्यमाणोपपत्तितः, सर्वसम्पत्तिर्विरहभावाग्रिम-
लीलोपयोगिदेहादिरक्षणां सम्पत्तिः, तस्य ह वा एतस्य वरणेनोद्भवं प्रत्युक्तसर्वोत्पन्नभाष्यपूर्वकप्राप्तवरणभावस्य,
एवं पश्यतः स्वे महिष्यक्षरे स्थितं भूमात्वं पश्यतः, इदं सर्वं वरणादिसंयोगात् सर्वमित्यर्थः, ततो भगवत्
एव सर्वोपपत्तितः, तद्भाष्यस्वरूपं भक्तभावस्य सर्वोत्पन्नभावस्वरूपं स्वरूपं, एतस्य सर्वात्मभावस्य, न्योक्तैरि-
श्लोका. श्लोकास्तु ‘न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां सर्वं हि पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वं इति
स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतश्च दश चैकश्च सहस्राणि च
विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा रम्यतिः रम्यतिप्रतिष्मते सर्वग्रन्थीनां प्रथिमोक्ष’ इति, अयंस्तु, पश्यो
भूम्नः पुरुषोत्तमस्य द्वादाशुपभृतीन् न पश्यतीत्यर्थः, सर्वं हि पश्यः पश्यति पश्यः सर्वं भूमात्मक पश्यति,
इदमेव सर्वातिष्ठितवारणे हेतुर्लक्षः, सर्वं इति सर्वदेशकालेष्टित्यर्थः, नानाप्रकारैरातिष्ठेयं भूमा भक्तैः साधयती
त्यादि, स भूमा, प्रतिष्ठाम्मे प्राप्नोति, सत्त्वशुद्धौ मूलकारणमाहारशुद्धिः, स च ‘त्वयोपयुक्तसंगमन्धवासोऽहङ्कारवर्जिताः
अच्छिद्यभोजिनो दासास्तव माया जये मही’ति भगवत्समसादेन भवतीति बोध्यं, सर्वग्रन्थीनां प्रथिमोक्ष इति, अविद्या-
कामकृतानां सर्वग्रन्थीनां प्रथिमोक्षो ज्ञानिनोऽप्यपेक्षयोरुक्तो मोक्ष इत्यर्थः, पूर्वोक्तस्य सर्वस्य तात्पर्यमाहुरेयं
सतीत्यादिना, एवं सति भूमा वरणसर्वोत्पन्नभावसामरक्षणान्दः प्रतिपादने कृते सति, सर्व सम्पद्यते वर-

१. अधिकार्यं यथा । २. जिज्ञासितव्येन कपुणो । ३. मुखरूपं कै । ४. आत्मतः यो । ५. आहारः कपु ।
६. सत्यतिरिक्तस्य कै ।

भवति, स च तथा, तेन प्रकारेणेत्यर्थः, तद् वरणं विना न भवति, तद्योक्तकार्यानुमेयमिति वरणलिङ्गं सर्वात्मभावस्तस्यैव भूयस्त्वात् सर्वतोधिकत्वात् तद् वरणमेव सर्वतः कालादे-
र्बलीय इत्यर्थः, यद्विद्मेव सर्वतोधिकं तस्य तथात्वे किं वाच्यमितिकैमुतिकन्यायोपि सूचितः,
ज्ञानमार्गीयज्ञानेन प्रतिबन्धशङ्कायामाह तदपीति, उक्तमिति शेषः, “अन्तरा भूतग्रामवत्
स्वात्मनः” (ब्र. सू. ३. ३. ३५.) इति सूत्रेण, तद्योपपादितमस्याभिः ॥ ४४ ॥

तत्राह, नात्र वरणलिङ्गभूयस्त्वं निरूप्यते किन्त्वात्मज्ञानप्रकारविशेष एव, तथा हि,
पूर्वप्रपाठक आत्मना सहाभेदः सर्वस्य निरूपितः श्वेतकेतूपाख्यानेन, अग्रिमे च “सोऽहं
भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविद्” (छान्दो. ९. १. ३.) इत्यादिना नारदस्यात्मजिज्ञासैवोक्ता,
‘एवं सत्युत्तरमपि तद्विषयकमेव भवितुमर्हत्यत आत्मप्रकरणत्वाद्भूयोः प्रपाठकयोः पूर्वसिन्
यदभेद उक्तस्तस्यैव स्वरूपं “मात्मन एवेदं सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. १.) इत्यन्तेनोक्तमिति
पूर्वोक्तप्रकारादन्येन प्रकारेणात्मभेद एव सर्वस्योक्त इति तदेवाह ।

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

पूर्वस्य पूर्वप्रपाठकोक्तात्मभेदज्ञानस्य विकल्पः प्रकारभेद एवाग्रेपि निरूप्यते, तत्रोप-
पत्तिमाह प्रकरणादिति, एतच्छूपादितं, अत्र सिद्धान्तिसम्मतमेव दृष्टान्तमाह तद्बुद्ध्य-
संवादार्थं क्रिया मानसवदिति, यथा पूजनप्रकरणे बाह्यं तत्क्रियारूपमुच्यत आन्तरं तु
मनोव्यापाररूपमुच्यते, न हेतावतान्यतरस्य तद्विभक्तत्वं वक्तुं शक्यं प्रकरणाभेदात् तथेहा-
पीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

यादिपुरुषोत्तममाश्रयन्तं सर्वं सम्पद्यत इत्यर्थः, सूत्रार्थं वक्तुमाहः स चेत्यादि, स च भगवतः प्राणपोषक-
भावश्च, स च सर्वात्मभावश्च, तेनेत्यादि, अनुमदेण यद् वरणं तत्प्रकारेणेत्यर्थः, तत् सर्वात्मभावरूपं कार्यं,
तथा वरणरूपं कारणं, उक्तकार्यानुमेयं सर्वात्मभावरूपकार्यानुमेयं, यद्विद्मेव सर्वात्मभावरूपं वरणस्य लिङ्गं, तस्य
वरणस्य, तथात्वे कालाग्रपेक्षया अलिप्तये, प्रतिबन्धशङ्कायां स्वात्मनि मल्लभेदज्ञाने सति विरहभावसात्त्विकभेदेन
प्रतिबन्धकत्वशङ्कायामित्यर्थः, उक्तमिति सूत्रेणेत्यत्रान्वेति, फलपूर्वदशायां विरहभावो भगवता सम्पाद्यते
भजनानन्दविस्वापामिति ॥ एव प्रतिबन्धं न करिष्यतीति तदधिकरण एव प्रपञ्चितमिति सा शङ्का तत एव
निरासा बोध्या ॥ ४४ ॥

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥ पूर्वोक्तसिद्धान्तं दृढीकर्तुं सूत्रकारः सूत्रद्वयेना-
शङ्कते, तदवतारयन्ति तत्राहेत्याद्युक्तमित्यन्तेन ग्रन्थेन, तत्राह पूर्वप्रतिपादितेयं वादी पूर्वपक्षमाहेत्यर्थः,
अत्र पूर्वसूत्रे निरूपित इत्यर्थः, अग्रिमे नारदोक्ते, तद्विषयकं सर्वसिन् मल्लभेदविषयकं, पूर्वोक्तप्रकाराद्
वरणादिसर्वात्मभावप्रकारात्, तदेवाहात्मभेदज्ञानमेवाह पूर्वविकल्पइति सूत्रेण सूत्रकार आहेत्यर्थः, सूत्रार्थमाहुः
पूर्वस्येत्यादिना, अग्रेपि नवमेसिन् प्रपाठकेपि, एतदभेदनिरूपणं, उपपादितमेतत्तत्प्रावृत्तयेन एवोपपादित-
मित्यर्थः, सिद्धान्तिसम्मतं पूर्वपक्षे यः सिद्धान्ती तत्सम्मतमित्यर्थः, आह सूत्रकार आह, तद्बुद्ध्यसंवादार्थं
यादिद्वयदृढीकरणार्थं, अन्यतरस्य बाह्यान्तरपूजनयोर्मध्य एकस्यापि, तद्विभक्तत्वं पूजनमित्यर्थः, तथेत्यादि,
यथा प्रकृतेपि पूर्वपूर्वकारणत्वेनोत्तरोत्तराणि सुविज्ञाचनत्वेनोक्त्वा ‘यो वै भूमा तद् भुज’मित्यनेनानि साधना-
भ्येवोक्तानि ‘नान्यत् पश्यती’त्यादिकमपि मुक्तिदशाप्रतिपादयन्मेव न तु भगवदभिमतविरहसर्वात्मभावप्रतिपादन-
मित्यर्थः, ॥ ४५ ॥

१. तेन...त्यर्थः कृतं कैश्चिन् । २. अत्राह कपुर्णु । ३. प्रकारादन्वेन कृतं कैश्चो । ४. इति कृतं पा ।
५. एतदे पुं । ६. सिद्धान्तं कपुर्णो । ७. एष कृतं पा ।

र्षं हि प्रभुवशीकरणं, तच्चा“हं भक्तपराधीनः” (भाग. ९. ४. ६३.) “वशे कुर्वन्ति
 मा” (भाग. ९. ४. ६६.) इत्यादिवाक्यैर्“भक्त्यैव”ति ‘बल’शब्देन भक्तिरुच्यते,
 ॥ पूर्ववाक्य एवेतरनिषेधस्य कृतत्वात् पुनर्वलाभावेनिषेधं न कुर्यात्, वरणमात्रस्य हेतु-
 दा बलस्य तथात्वं च न वदेत्, एतादृशस्य हृदि भगवत्प्राकट्यं भवतीत्याह “एतैरुपायै-
 स्तु विद्वांसस्सैष आत्मा विशते ब्रह्मधाम” (मुण्ड. ३. २. ४.) इति, अस्यार्थः‘स्त्वेभ-
 त्मनोप्यात्मा पुरुषोत्तमो ‘ब्रह्मा’क्षरब्रह्मात्मकं ‘धाम विशत’इति, ‘धाम’पदं पुरुषोत्तमस्या-
 र सहजं स्थानमिति ज्ञापनार्थमुक्तं, अन्यथा न वदेत्, तेन तद्बुद्धये स्वस्थानमाविर्भाव-
 स्यं तत्र प्रकटीभवतीति ज्ञाप्यते, प्रकृते श्वेतकेतूपारुख्याने परोक्षवादेन ब्रह्मभेदबोध-
 रूषोत्तमाधिष्ठानत्वयोग्यता ज्ञाप्यते, अग्रे तु न ह्येतावतैवाधिष्ठानात्मकाक्षराविर्भावो
 पुरुषोत्तमस्य वा—तथा सति ज्ञानिनां सर्वेषां परप्राप्तिः स्यात्, नत्वेवं, “भक्त्याहमेकया
 (भाग. ११. २४. ११.) इत्यादिवाक्यैः—किन्तु भगवदनुग्रहेण भक्तसङ्गेन च भक्तौ
 हेतिज्ञापनाय भक्त एव तद्बोधोपाधिकारीत्यपि ज्ञापयितुं भक्तस्य नारदस्य भगवद्वेश्युक्तस्य
 मारस्य च संवाद उक्तः, त‘त्रात्म’शब्देन पुरुषोत्तम उच्यते, भक्तिमार्गे तु निरूपधि-
 पयः स एव यतः, स तु सर्वात्मभावैकसमधिगम्य इति सर्वात्मभाव एव विद्या—
 ष्यते, परमकाष्ठापन्नं यद् वस्तु तदेव हि वेदान्तेषु मुख्यत्वेन प्रतिपाद्यं, अक्षरब्रह्मादिकं
 भूतिरूपत्वेन तदुपयोगित्वेन मध्यमाधिकारिकलत्वेन च प्रतिपाद्यते, तेन तत्र विद्या-
 योग औपचारिकः, सर्वात्मभाव एव मुख्यः, युक्तं चतैत्, अक्षरविपयिण्या विद्यायाः स-
 त् तत् उत्तमविपयिण्यास्तस्या उत्तमत्वं, एवं सति पूर्वप्रपाठकस्याक्षरप्रकरणत्वादुत्तरस्य पुरु-
 षप्रकरणत्वात् त्वद्धेतुत्वसिद्धित्वाद्भुक्तन्यायेन विद्यैवाग्रिमप्रपाठके निरूप्यते न तु पूर्वा-
 ज्ञानप्रकारविशेषः, अत्र हेतुमाह निर्धारणादिति, “सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्”
 (९.२२.१.) इत्युक्त्वा सुखस्वरूपमाह “यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं
 त्वेव विजिज्ञासितव्यः” (छान्दो.९.२३.१.) इति, अक्षरपर्यन्तं गणितानन्दत्वात् पुरुषोत्तम-

ना सह सर्वभोगार्थत्वादेव, अन्यादृशे भगवतोन्त स्थितत्वमात्ररूपं, अन्यथा ‘नायमात्मा ब्रह्मीनेन लभ्य’
 पत्रं स्याद् बलस्य भगवद्वशीकरणहेतोर्मतिभिन्नस्यासत्त्वात्, पूर्ववाक्ये ‘नायमात्मे’ति धृतौ, बलस्य तथात्वं
 प्राप्त्यभावप्रयोजकाभायप्रतियोगित्वं बलस्य न घट्टेदित्यर्थः, तथा च वरणलभ्यभक्त्यैव पुरुषोत्तमत्वात्,
 तमस्वरूपं तु ‘ग्रहविद्या’प्रोति पर’मिति तैत्तिरीयक उक्तं, प्रथममुण्डकेपि ‘यत् तद्बुद्धयममाष्ट’मित्यादिना सर्व-
 त्पेनाक्षरं श्रुतं, द्वितीयमुण्डके ‘सुदीप्तान् पावका’दिश्यादिना सजातीयविजातीयकार्यजनकरवसुक्त्वा ‘द्विद्यो-
 ः मुख्यः ॥ याज्ञान्यन्तरो ह्यजः अप्राणो ह्यमयाः शुक्रोक्षरात् परतः पर’ इत्यनेनाक्षरमित्रायेन निरूपितं बोध-
 मेदबोधनेनाक्षरब्रह्मभेदस्य प्रथमप्रपाठके बोधनेन, एतावतैवाक्षराभेदप्रहमात्रेणैव, तथा स्वत्यक्षराभेद-
 त्रिणाविर्भावे सति, सत्सङ्गेन नारदस्य सगङ्गामारसङ्गेन, तद्बोधोपाधिकारी सगङ्गामारोक्षोपदेशाधिकारी,
 मयोः संवादे, स एव पुरुषोत्तम एव, सर्वात्मभाव एवेति, एवकारेणाक्षराभेदनिरासः, तद्भिभूतिरूपत्वेन
 तमविभूतिरूपेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः, तदुपेक्षादि, तथाक्षरस्य वेदान्तेषूपपादनं परमास्तुपयोगित्वेन मध्य-
 कारिकार्यं वा न तु सर्वोत्तमत्वेनेत्यर्थः, औपचारिकः परम्परया विद्यासाधके लाक्षणिक इत्यर्थः, त्वद्धेतुत्वसिद्धिः
 रुद्रयस्यापि भिन्नप्रकरणत्वाद् बाधुत्वेकप्रकरणे त्वद्धेतोरसिद्धिरित्यर्थः, विद्यैव सर्वात्मभावरूपा विद्यैव, अत्र
 त्तमस्य सर्वात्मभावरूप विज्ञाये, आह सूत्रकार आहिल्यर्थः, हेतुं निरूपयन्ति सुरं त्वेवेत्यादिना, तथा च एवं
 व सौम्ये’त्यादिनाक्षराभेदज्ञानमुक्तमस्मिन् प्रपाठके तु निरवधानान्दरूपमुच्यत इति द्रष्टुः प्रकरणभेदा, भूमा

१. निषेधनं केनो । २. शुक्ला पा । अमुद्धम् । ३. च छानं कपु । ४. आत्मपुरुषोत्तम. कपु । ५. इति
 तो । ६. शयते कपुनो । ७. ॥ छानं कपु । ८. तदेव’ वयो । ९. अपूर्वो’ वैयो ।

सैवानन्दमयत्वेन निरवधिसुखात्मकत्वात् स एव भूमा तस्यैव विजिज्ञासितव्यत्वेन निर्धारणादित्यर्थः, भूम्नो लक्षणमग्र उच्यते “यत्र नान्यत् पश्यति” (छान्दो. ९. २४. १.) इत्यादिना, यस्मिन् ज्ञाते सति ‘नान्यत् पश्यती’त्यर्थः, तथा सति सर्वोत्तमभाववतः प्रभुदर्शने सत्तां लीलोपयोगिवस्तुदर्शनादिकमनुपपन्नमिति शङ्का तु “तस्य ह वा एतस्यैव पश्यत एवं मन्वानस्यैव विजानत आत्मनः प्राणाः” (छान्दो. ९. २६. १.) इत्यादिना निरस्ता वेदितव्या, तैः सह लीलां चिकीर्षतः प्रभुत एव सर्वं सम्पद्यते न तु भक्तसामर्थ्येनेतिभावेन तदुक्तेः ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते च सर्वोत्तमभाववतां भक्तानां प्रजसीमन्तिनीप्रभृतीनां पूर्वमितरविस्मृतिर्भगवत्स्पर्शादिनाग्रे सर्वसामर्थ्यमिति व्यासः स्वानुभवं प्रमाणत्वेनाह, उक्तं च श्रीभागवते तामिरेव “चित्तं सुखेन भवतापहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृहकृत्ये पादौ पदं न चलतस्तैव” (श्रीमद्भाग. १०. २६. ३४.) इत्यादिना, तेन ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिनिरोधानशक्तं भवति, अग्रे तदाधिर्भावादिकं स्फुटमेव ॥ ४८ ॥

ननु सनत्कुमारनारदसंवादात्मकमोन्तमेकवाक्यं, तत्रोपक्रमे “मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतश्चेवं मे भगवद्गुणेश्वरस्तरति शोकमात्मविदिति सोहं भगवः शोचामि” (छान्दो. ९. १. ३.) इत्यादिना स्वात्मज्ञानस्यैवोपक्रमादुपसंहारोपि तमादायैवोचितः, अग्रे चे‘दात्म’पदानामीश्वरपरत्वं स्याद् वाक्यभेद उपक्रमविरोधश्च स्यात्, तस्माद् वाक्यानुरोधात् पूर्वज्ञानप्रकारविशेष एवायमिति मन्तव्यमित्यत उत्तरं पठति ।

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥

नैवं वाक्यानुरोधाद् वरणजसर्वात्मभावलिङ्गभूयस्त्वं बाधितव्यं, वाक्यापेक्षया श्रुतिलिङ्गयोर्बलीयस्त्वात्, एतद्वलीयस्त्वं तु “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम्” (जै. सू. ३. ३. १३.) इतिजैमिनीयसूत्रे सिद्धं, प्रकृत इतरसाधननिषेधपूर्वकं “यमेवैष दृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा दृणुते तनुं स्वाम्” (मुण्ड. ३. २. ३.) इतिश्रुतिर्वरणमात्रलभ्यत्वमाह, एतदग्रे च “नायमात्मा बलहीनेन लभ्य” (मुण्ड. ३. २. ३.) इत्युपक्रम्यै-“तैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम” (मुण्ड. ३. २. ४.) इतिश्रुतिः पठ्यते, एतच्च “विद्यैव तु निर्धारणात्” (म. सू. ३. ३. ४७.) इत्यत्र निरूपितं, अपरं च

गणनाशब्दः, अल्पे गणितानन्दे, ननु भूम्नो ज्ञानस्य सर्वोत्तमभावरूपत्वे किं निषामकमत आहुर्भूम्न इत्यादि, ‘नान्यत् पश्यती’त्यादि सर्वोत्तमभावरूपकम् ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ शब्देनाच्चादर्शनं साधयित्वा स्वप्रत्यक्षेण समाधिरूपेणान्वादर्शनं साधयतीत्याशयेनाहुर्दृश्यत इत्यादि ॥ ४८ ॥

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४९ ॥ आन्तं समाप्तिपर्यन्तं, एकवाक्यं एकार्थं विभातो साक्षात्तं चेत्यर्थः, स्वात्मज्ञानस्य स्वात्मनाक्षरभेदज्ञानस्य, तनुपक्रमं, अग्रे द्वितीयप्रपाठके, ईश्वरपरत्त्वमक्षरात् परब्रह्मपरत्वं, सूत्रमवतारयन्नि नैवमित्यादि, वाक्यानुरोधात् वाक्यप्रमाणानुरोधादित्यर्थः, वरणजं श्रुतिप्रमाणबोधितं यद् वरणं तज्जमित्यर्थः, श्रुतिमिलिङ्गभूयस्त्वं प्रकटं प्रदर्शयन्ति प्रकृत इत्यादिना, एतच्च वरणमारभ्यामग्रवेशपर्यन्तमुक्तचेत्यर्थः, इत्यत्रेति सूत्रव्याख्याने, अपरं च विशेषतः पुरुषोत्तमविद्यानिर्णायकं चेत्यर्थः, अग्र उच्यत इतिशेषः,

१. जिज्ञासि पा । २. तद्गुणः पु । ३. तव छतं वपागो, पादमूलमधिकं पु । ४. ०ं कान्तं क, आन्तं छतं कैवपागो, मेव दापु । ५. ०ं कैवपागो । ६. ते वगो । ७. बाधा केपुपुगो । ८. वरणेन कैवपागो । ९. परं कपु ।

“नात्मवित् तरति शोकमात्मवित्” (छान्दो. ९. १. ३.) इति नारदवाक्यानुवादयो ‘रात्म’पदमुत्तम-
भात्मकेन लिङ्गेन पुरुषोत्तमपरमिति ज्ञायते, स हि सर्वेभ्य उत्तमो तो ‘ब्रह्मे’त्युपास्यत्वेन
‘सिनत्कुमारोक्तं प्रतिरूपं तत्’स्ततो भूयोस्ती’त्यपृच्छत्, अन्ते सर्वाधिकत्वेन सुखात्मकत्वेन
भूमानं श्रुत्वा तथा नापृच्छत् किन्तु तत्रास्पर्ययमत्याह्यं “कस्मिन् प्रतिष्ठितः” (छान्दो. ९. २४. १.)
इत्यपृच्छत्, तदा सर्वात्मभाववत्त्वेन प्रतिष्ठित इत्याशयेन सर्वात्मभावलिङ्गात्मकं भावं “स
एवाधस्तात्” (छान्दो. ९. २५. २५.) इत्यादिनोक्तवान् ॥ ४९ ॥

नन्वेतया श्रुत्या न सर्वात्मभावलिङ्गात्मको भाव उच्यते किन्तु व्यापकत्वेन सर्वरूपत्वेन
स्वभिन्नाधिकरणाभावादन्यत्राप्रतिष्ठितत्वमेवोच्यत इत्यत उचरं पठति ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

भूमस्वरूपं श्रुत्वा “स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितः” (छान्दो. ९. २४. १.) इति प्रश्ने “स्वे
महिम्नि” (छान्दो. ९. २४. १.) इत्युत्तरं, तदर्थस्तु स्वीयत्वेन दृष्टे भक्ते यो ‘महिम्’रूपः सर्वात्म-
भावस्तस्मिन्निति स्वरूपात्मके महिम्नीति वा भगवदात्मकत्वात् सर्वात्मभावस्य, तदितरस्य
साक्षात् पुरुषोत्तमाप्रापकत्वादस्यैव तत्रापकत्वात् परमकाष्ठापन्नमहिम्नरूपोयमेव भाव इति
महिम्नशब्देनोच्यते, स तु विप्रयोगभावोदये सत्येव सम्यग् ज्ञातो भवति व्यभिचारिभावैः, ते
त्वनियतस्वभावा इति ज्ञापयितुं त्रिविधाः “स एवाधस्तात्” (छान्दो. ९. २५. १.) इत्यादिना “स्मै-
वेदस्त्वस्मै” (छान्दो. ९. २६. १.) इत्यन्तेन निरूप्य भूमप्रतिष्ठाधिकरणप्रश्ने यदुत्तरितं “स्वे
महिम्नि” (छान्दो. ९. २४. १.) इति तमेवानुबन्धाति “स वा एषः” (छान्दो. ९. २५. २.) इत्यनेन,
‘त’च्छब्दस्य पूर्वपरामर्शितत्वात्, एवं सति त्वदुक्तमन्यत्राप्रतिष्ठितत्वं चेदिह प्रतिपाद्यं स्यात् तदोक्त-

“नात्मवित् तरति शोकमात्मवित्”, अत्र जीवात्मनो दुःखित्वादर्शरामनश्च गणितानन्दत्वादेतदुभयस्मादुत्तमात्म-
ज्ञानादेव शोकतरणमिति श्रुत्यर्थः, नारदवाक्यानुवादयो रात्मपदमिति, ‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया
न बहुना धृतेन यमेवैव घृणते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा घृणते तन्’ स्तो ‘नायमात्मा बलहीनेन लभ्य’ इत्युपपन्नस्यैते-
पादयन्तते यस्तु विद्वांसस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे’ति श्रुतिसमुदायरूप एकोनुवादः, द्वितीयस्तु ‘नात्मवित् तरति
शोक’मिति श्रुतिरूपः, एतयोरनुवादयोरुत्तमपदमित्यर्थः, लिङ्गेन उक्तश्रुतिसमुदायेन पुरुषोत्तमरूपबोधकलिङ्गे-
त्यर्थः, प्रतिरूपमुक्तापेक्षयोत्तरोत्तरमधिकमित्यर्थः, तथा नापृच्छदितोप्यमे भूयोस्तीति नापृच्छदित्यर्थः, इत्यादि-
नोक्तवान् भक्तानां सर्वदिक्षु पुरुषोत्तमभावात् सर्वात्मभावमेव सनत्कुमारो नारदं प्रत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥ अग्रिमसूत्रमवतारयति नन्वित्या-
दिना, एतया श्रुत्या ‘स एवाधस्तात्’ इत्यादिनारम्या ‘स्मैवेदं सर्वं’मित्यन्तेनोक्तद्वितीयप्रसङ्गत्वा, अन्यत्र स्वात्म-
स्वमहिम्नि, उच्यते स भूमा ‘कस्मिन् प्रतिष्ठितः’ इति प्रश्ने ‘स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः’ इत्युत्तरं ध्रुवोच्यत इत्यर्थः ।
तदर्थस्तु ‘स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः’ इति श्रुत्यर्थस्तु, ‘स्व’पदस्यास्मीयरूपमर्थमादावुक्तत्वात्तत्पर्यपरतया व्याख्यानमाहुः
स्वरूपात्मक इति, तदितरस्य पूर्वोक्तसर्वात्मभावभिन्नस्याक्षरामेदृशानस्य, ‘ब्रह्मविदामोति पर’मिति श्रुत्याक्षरमेद-
ज्ञानस्याप्यन्त कर्णबोधनद्वारा पुरुषोत्तमप्रापकत्वात्, साक्षादिति, अयमेव ‘स एवाधस्तात्’ इत्यादिश्रुत्युक्तः पुरु-
षोत्तमसर्वात्मभाव एव ‘स’ नाविवृत् मध्यनुपपन्नवद्वेषिः स्वमात्मानमद्वैतयेद’मित्यादिसवरूपः, ते व्यभिचारिभावाः
त्रिविधास्मिन्नो विद्याकृदादेशाहङ्कारादेशास्मादेशरूपा ज्ञापका यस्येत्यर्थः, ताश्च तिस्रो विधा ‘जातोहं खलानां
ननु दण्डपट्ट’ ‘कस्याश्चित् पूतनायन्त्या’ इत्याद्युदाहरणेषु सर्वेषु च द्रष्टव्या, ‘स्वे महिम्नी’तीति, ‘स्वे महिम्नी’ति-
श्रुत्या ह्यया, तमेव पूर्वोक्तसर्वात्मभावमेव, अनुबन्धाति सर्वात्मभाववद्भक्ते नियमयति, भक्तसर्वात्मनायनियामकत्वं
पूर्वश्रुतेरिति, तत्र प्रमाणमाहुः ‘स वा एषः’ इत्यादिना ‘स वा एष एवं पश्यति’ इत्यत्र शब्दस्य पूर्वोक्तसर्वात्मभाव-

१. प्रज्ञात्मवत्त्वेन कपु । २. ‘सं’ कपु । ३. अलार्तो ? क । ४. न त्वे’ क । ५. महित्वं कवपुण्यो,
महिमत्वं वा । ६. ‘तरं वैनी ।

ननु “नान्यत् पश्यति” इत्यारभ्य सर्वस्य त्रिपाठकस्य सर्वात्मभावनिरूपकत्वोक्तिरनुप-
पन्नात एवात्मपदानां पुरुषोचमपरत्वोक्तिश्च, यतस्तस्य मुक्तावपि कामाभावः प्रतिपाद्यते तत्र तु
तस्य “सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति” (छान्दो. ९. २५. २.) इति श्रुतिः पश्यते, एवं^३ सति
न तन्निरूपणमत्रेति बौद्धं तद्भाववतोऽन्यन्यकामवत्त्वमिति वा, द्वितीयस्योक्तप्रमाणपराहतत्वेनाद्य-
पक्ष एवाश्रयणीय इति पूर्वपक्षं निरस्यति नेति ।

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

तत्र हेतुमाह सामान्यादप्युपलब्धेरिति, तत्समानधर्मयोगादपि तत्प्रयोगः श्रुताद्युप-
लब्धतेनेकशो यतः प्रकृतेऽपि विविधानां लोकानां विविधसुखप्रधानत्वाद् भगवत्सम्बन्धिषु
‘सर्वेषु’ सुखेषु ‘कामचारो भवती’ति श्रुतेरर्थो ज्ञेयः, ननु यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु तत्राह न हि
लोकापत्तिरिति, सर्वात्मभाववत् इति, प्रकरणात् ‘नान्यत् पश्यति’ इत्यादिधर्मविशिष्टस्यात्मनः
प्राणादिसर्ववतो लोकसम्बन्धो युक्तिसहोपि नेति ज्ञापनाय हि शब्दः, किञ्चित्तदग्रे “न
पश्यो मृत्युं पश्यति” (छान्दो. ९. २६. २.) इति श्रुत्या यथा मृत्युनिषेधः कियते तथा ‘त्मन
एवेदं सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. २.) इति श्रुत्यैव ‘कारेणात्मातिरिक्तव्यवच्छेदः कियत इति
मृत्युबल्लोकोपि न सम्बध्यत इत्याह मृत्युवदिति, तत्र रोगादीनामपि दर्शननिषेधे तस्यपि
मृत्योरेव यन्निर्दर्शनमुक्तं तेन भक्तानां लोकान्तरसम्बन्धस्तत्तुल्य इति ज्ञाप्यते, अत एव
“नोत दुःखम्” (छान्दो. ९. २६. २.) इति दुःखसामान्यनिषेधेऽग्रे कृतः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

अत्र हेतुवन्तरमाहासिन्नेव श्लोके “सर्वमाप्नोति सर्वशः” (छान्दो. ९. २६. २.) इति परेण
पदेन शब्दस्य श्रुतिवाक्यस्य “आत्मन एवेदं सर्वम्” (छान्दो. ९. २६. २.) इति यद् पूर्वं श्रुति-

न सामान्यादुपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥ तस्यान्यदर्शनाभाववत्तः, मुक्ताद्यप्यक्षर-
मुक्तावपीत्यर्थः, अत्र तु सर्वात्मभावयत्नकिप्रतिपादकसन्तुमारवाच्ये, एवं सत्युक्तकामत्वबोधककपिलच्छतेः
कामचारबोधकश्रुतिविरोधे सति, न तन्निरूपणं न सर्वात्मभावनिरूपणं, अत्र सन्तुमारश्रुतिः, तद्भाववत्तः
सर्वात्मभाववत्तः, इति चा न वा, न वाच्यमित्यर्थः, द्वितीयस्य सकामत्वबोधकश्रुतिवाक्यस्य, उक्तप्रमाणेत्यादि,
‘क्षीयमानं न मृताकी’ति कपिलच्छतिपरहातत्वेनेत्यर्थः, आद्यपक्षोऽकामत्वपक्षः, नेतीत्यादि, एवं च सर्वोत्त-
माद्योत्र निरूपणीय इति तत्रेत्यर्थः, तत्र सर्वात्मभावस्य सर्वव्यापि निरूपणीये, हेतुमाह चतुर्थाह हेतुमाह, हेतुं व्याकुर्वन्ति
तत्समानधर्मयोगादिति, तथा च लोके सुखयोगरमणादयः प्रसिद्धाः, तेषां सादृश्यं सर्वात्मभावाद्भक्तानां भगव-
त्सम्बन्धिरमणादिव्यपि सिद्ध्यतीति सर्वलोकसुखापेक्षयाप्यस्य सुखस्योक्तद्वयेन ‘सर्वलोक’पदप्रयोगः कृतो न विहायपि
सुखं लोकसुखं भवतीति हेतुना श्रुतितात्पर्यं प्रदर्शितं, यथाश्रुत एवार्थ इति, ‘सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती’ति श्रुते-
र्भेदानां पुरोक्तसमसम्बन्धिनं सर्वलोकसम्बन्धिसुखानुरूप एवार्थो भवतु न तु तत्सदृशालौकिकसुखानुभवरूपोऽयं
इत्यर्थः, आरमन इत्यादि भगवत्सम्बन्धितदेहेन्द्रियान्तःकरणादिसकलधर्मवतः सर्वात्मभाववद्भक्तस्येत्यर्थः, एतदग्रे
‘नान्यत् पश्यती’त्यादिश्रुतेरर्थः, ‘न पश्यो मृत्युं पश्यती’ति श्रुतिः, तमाद्य चतुर्मुखलोकपर्यन्तानां पुनराश्रुतिद्वयेना-
देतस्य मृत्युनिषेधाहोकातीतात्मवगमनस्यते, एतदेवाहुः ‘आरमन एवेदं सर्वं’मिति, आत्मातिरिक्तव्यवच्छेदः
परमाणन्दमोगसाधनेष्वात्मानातिरिक्तव्यवच्छेदः सुखे चेति बोध्यं, तत्तुल्यो रोगदुःखादितुल्य इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥ अत्र भक्तभावानां लौकिकत्वाभावे, अस्मि-
न्नित्यादि ‘न पश्यो मृत्युं पश्यती’त्यादिलोके, पादान्तरेण तृतीयेन ‘सर्वमाप्नोति सर्वशः’ इत्यनेनेत्यर्थः, शब्दस्य
‘सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती’ति श्रुतिवाक्यस्य, पूर्वं कामचारश्रुतेः “आत्मन एवेदं सर्वं”मिति श्रुतिवाक्यं पूर्वं,

१. प्रपाठकस्य छान्दं पा. २. लोकेषु छान्दं कपु. ३. च अधिकं गो. ४. वा वाच्यं कपु. ५. सर्वेषु
मुपेयु छान्दं उ. ६. सर्वात्मवतः कपु. ७. आत्मतः गो प्रायः सर्वत्र. ८. पूर्वोक्तं वचनम् ।

वाक्यं तद्विधतैव प्रतीयत इति न लोकसम्बन्धो वक्तुं शक्य इत्यर्थः, नन्वा'त्मन एवेदं सर्व'मिति वाक्येनैवैतदर्थलाभे पुनस्तदुक्तिर्नोचितेति शङ्कायां तत्र हेतुमाह, तु शब्दः शङ्कानिरासे भूयस्त्वाद्भेदोः, उक्त्यै हेतूनां बाहुल्ये तदार्थं भवतीत्याशयेनोक्तार्थस्यैव श्लोकेनानुबन्धः कृत इत्यर्थः, अथवा भूयःपदमाधिक्यार्थकं, तथा च स्वकृतसाधनसाधितफलापेक्षया स्वयं मुद्यम्य भगवता साधितफले निरवधिस्तुर्क्य इति ज्ञापनाय पुनः श्लोकेन तथेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥

उक्त्यै श्रुत्यन्तरसम्मतिमप्याहैके आखिनस्तैचिरीयाः शरीरे भक्तैशरीरे हृदयाकाश इति यावत्, तत्रात्मनो भगवतो भावादाविर्भावात् तेन सह सर्वकामोपभोगं वदन्तीं श्रुतिं पठन्ति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता" (तै. ब्र.) इति, अत्रोपक्रमे "ब्रह्मविदामोति परमि"ति श्रुतिरक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः कथनार्थं "तदेपाभ्युक्ता" (तै. ब्र.) इति वाक्यं 'तद्' ब्रह्म प्रतिपाद्यत्वेना'भि'मुखीकृत्यैपा' वक्ष्यमाणा ऋक् पुरब्रह्मविद्भिर्'रुक्ते'त्युक्त्वा तौमुक्तवती "सत्यं ज्ञान"मिति, परब्रह्मस्वरूपमनुभवैकवेधं न शब्दादिभिर्वेद्यमिति ज्ञापनाय स्वयं तच्च प्रतीपादिकाप्यन्यमुखेनोक्तवती, अत्र 'ब्रह्मणा सह' 'सर्वकामोपभोग उक्त इत्येतदेकवाक्यसायै "सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" (छान्दो. ९. २५. २.) इति श्रुतेरप्युक्त एवार्थो मन्तव्यः ॥ ५३ ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे सप्तदशं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ननु "ब्रह्मविदामोति परम्" (तै. ब्र.) इति श्रुत्याक्षरब्रह्मविदः परब्रह्मप्राप्तिरुच्यते, तत्रैतरेसाधनसापेक्षं ब्रह्मज्ञानं परं प्रापयत्युत तन्निरेपेक्षमिति भवति संशयः, अत्र श्रुतौ तन्मात्रोक्तेरितरनिरपेक्षमेव तत् तथेति पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्त्वेवं सति ज्ञानमार्गीयाणा-

सद्विधतैवैतत्सम्पादितसम्पत्तिमपैव, ॥ लोकसम्बन्धो भवेत् न लोकसम्बन्ध इत्यर्थः, एतदर्थलाभे भक्तसम्बन्धिलिङ्गपदार्थानामलौकिकत्वलाभे, पुनस्तदुक्तिरलौकिकत्वसाधकहेतुवन्तराणां श्रुतिभिर्दत्तः, शङ्कानिरासे हेतुवन्तरेपम्यासः त्रिमयेमिति शङ्कायां निरासे, तथा 'वामत एवेदं सर्व'मिति भावः, भूयःपदं भूयस्त्व'भूयः'पदं, हेतुमाहुद्वयापेक्षया विशेषतस्तुष्टार्थबोधनाबाहुरधयेत्यादि, भूयःपदस्यैतादर्थमाहुस्तथा चैत्यादिना, स्वकृतं जीवज्ञानं, पुनः श्लोकेन पूर्वमागत एवेदं सर्व'मिति श्रुत्या बोधनेन्यातमपदस्य जीवसाधारण्याद्भगवत्साधारणफललाभसूचनाय 'सर्वमामोति सर्वत' इति श्रुत्या पुनः फलस्वानुपपन्नः इति, तद्यानुबन्ध इत्यर्थः, ॥ ५३ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥ उक्त्यै "सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति"त्यर्थे साहोक्तिरुच्यते, उक्त एवार्थः 'सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेभि'स्तुत्युक्तः सर्वकामाप्तानमेव सर्वलोककामपारभावप्राप्त्यर्थः, प्रकटार्थमन्यत् ॥ ५३ ॥ १७ ॥

इति तृतीयतृतीये सप्तदशाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अतिरेकस्तद्भाष्यामाधिरयात् तत्पलम्बिष्यत् ॥ ५४ ॥ एषाधिकरणगते 'ब्रह्मविदामोति परमि'ति श्रुतेः तन्मतिरूपेणा मज्ञात् तदर्थेविचाराधिकरणान्तरमारमत इत्यवधारयित नयित्यादि, तत्राक्षरमज्ञानस्य परमज्ञानादिव संशयविमं, तद्विज्ञानं, तथा पुरोचमज्ञापकं, एषं सति केचिदक्षरज्ञानस्य पुरोचमज्ञापकत्वे

१. म. पूर्वं मुनिवाक्यं तेव । २. 'शरीरहृदय' इति । ३. म. यो वेद निहितं परमिदं पुनः ईदं । ४. श. 'र' इति । ५. एवं वा । ६. शब्दविषयं पु । ७. तत्र पु ।

श्रुतिराह “अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये” (तै. आ. १०. १. १.) इत्युपक्रम्य “तदेव भूतं तदु-
भग्यमा इदं तदक्षरे परमे व्योमन्” (तै. आ. १०. १. १.) एतदग्रे च “यमन्तःसमुद्रे कवयोवयन्ति
यदक्षरे परमे प्रजा” (तै. आ. १०. १. १.) इत्यादिरूपा, स्मृतिरपि “परस्तस्मात् भावोन्यो
व्यक्तोव्यक्तात् सनातनः समः सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः
परमां गतिं यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम” (भग. ८. २०-२१.) इत्यादि तु
गीतासु, श्रीभागवतेपि “दर्शयामास खं लोकं गोपानां तमसः परं सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म
ज्योतिः सनातनं यद्धि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः” (भाग. १०. २५. १४-५.)
इति दशमे, द्वितीये च “तस्मै खलोकं भगवान् समोहितः सन्दर्शयामास” (भाग. २. ९. ९.)
इत्युपक्रम्य कालत्रिगुणमायौसम्बन्धराहित्यमुक्त्वा भगवत्पार्षदानुक्त्वा विमानप्रमदा उक्त्वा
श्रीरुक्ता, तथा च श्रुतिस्मृत्येकैवाव्यक्तायां तादृक्स्वरूपमेवाक्षरमिति निर्णयो भवति, एवं सति
सच्चिदानन्दत्वदेशकालापरिच्छेदस्वरूपप्रकाशत्वगुणातीतत्वादिधर्मवत्त्वेनैव ज्ञानिनामक्षरविज्ञानं
भक्तानामेव पुरुषोत्तमाधिष्ठानत्वेन तथेति ज्ञेयं “मल्लानामज्ञानि” (भाग. १०. ४०. १७.) रिति-
श्लोकोक्तरीत्या पुरुषोत्तमस्यैव, प्रभुणा ये यथा विचारिताः सन्ति ते तथा भवन्तीति तद्विचार
एव सर्वेषामधिकाररूप इति “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु” (ब्र. सू. २. ३. ४२.) इत्यत्र निर्णीतम् ॥ ५४ ॥
असिन्नर्थं कैमुतिकन्यायकथनार्थं निदर्शनेनोत्तरं पठति,

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥

यागे तत्तद्व्यतिरिक्तकर्तव्यान्यन्याधानादीन्यङ्गानि तत्रावबद्धाः सर्व एवत्विजो यज-
मानेन, ‘अवबन्धनं’ नामा ‘ध्वर्युं त्वा घृणे’ ‘होतारं त्वा घृण’ उद्गातारं त्वा घृण’ इत्यादिरूपं
वरणमेवान्यथा सर्वकर्मविदुषां तत्कृतिपटूनामेकग्राधिकारो नान्यत्रेति नियमो न स्यात्, तस्य तस्य
तथावरणे तु यजमानेच्छैव हेतुः, ते च तदा न सर्वासु शाखास्तु विहितान्यङ्गानि कर्तुं सर्वेपि
शक्ताः किन्तु यजमानवरणनियमिता एव तथा, तत्र हेतुमाह हि यतः कारणात् प्रतिवेदं निय-
मितान्यङ्गानि “हौत्रमृचाध्वर्यवादि यजुषौद्गात्रं साम्ना” (आप. परि. १. १८-२०.) इति, तथा
चालौकिके वैदिके कर्मणि जीवेच्छा नियामिका भवति यत्र तत्र किमु वाच्यं प्रतिरोमक्येपं साव-
काशममितब्रह्माण्डस्थितिमतस्तदीशितुरिच्छैव नियामिका तत्तत्साधनफलसम्पत्ताविति ॥ ५५ ॥

ननु पूर्वं कर्मज्ञाननिष्ठानामपि पुंसामग्रे भक्तिमार्गीयत्वं यत्र भवति तत्र तथैव भग-
वद्भरणमिति हि सिद्धान्तः, ऋत्विजस्त्वेकस्मिन् याग एकत्र हृतस्य नापरत्रापि तथेति विरुद्धो
दृष्टान्त इत्यरुच्या निदर्शनान्तरमाह,

नानाविधामकं, इत्यादिरूपा ‘यदक्षरे परमे प्रजा’ एवमादिनानाविधाक्षरप्रतिपादिकेत्यर्थः, पुरुषोत्तमस्यैवेति,
तथा चैक एव भगवानधिकारमेवेन भवेत्तत्ता एव इति ‘मल्लानामज्ञानि’ रितिश्लोके निरूपितं तद्वदेव भगवत्प्राधि-
कारेणाक्षररूपमपि ब्राह्मणानामाधिकारिभ्यः शक्यमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखास्तु हि प्रतिवेदम् ॥ ५५ ॥ यत्रभवतावरयन्ति तस्मिन्नित्यादि, कैमुतिकेत्यादि,
अलौकिकेः यैदिकेः पश्यादिकर्मणि यज्ञादौ अनुष्ययजमानवरणेन ऋत्विजो बोधशपदायंकरणसमर्थानामपि नियत-
स्वीकृततात्पर्यार्थानुष्ठानमेव भवति न स्वमिषत्वं यत्र भगवद्भरणेन भक्तानां नानाविधलक्षणानां मध्ये यदधिकारिणे
यदीष्टाप्रदर्शनं भगवतोमिषत्वं तदेष भवतीत्यत्र हि विधिमिति कैमुतिकन्यायः, तथा यजमानशाखानियतकर्म-
कर्तारः, खुटमम्यत् ॥ ५५ ॥

१. यः सः यपायुषो । २. समाहितः पर । ३. ‘मायादि’ कपु । ४. ‘खं’ कपु । ५. ‘खं’ कपु । ६. ते ते के ।
७. निर्णीतः के । ८. त्वां कवयो । ९. सर्वे कपु । १०. ‘द्योम’ कपु । ११. ‘रु’ क । १२. छप्पं कपु ।

॥ इति तृतीयतृतीयप्रावशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

भूजः क्रतुपञ्चायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ मन्वे प्रासन्निकं निरुन्व्य प्रकृतं निरुपमितं सूत्रयतीति सूत्रमवतारयत्तः संशयमाहुर्नैन्वित्यादिना, तद्यदिति 'सर्वोत्पन्नावे' न्वेति, तेनेति, तेन 'यो वै भूमा तथ सुख'मित्युक्त-

१. साधकत्वे कैवलापुगे । २. परीहारे कपु । ३. तथा च कदापुगे । ४. एकमेव कैवलापुगे । ५. तथैव ज्ञप्तं मा । ६. तसिष्ठा' पापु । ७. तथा ज्ञप्तं कै । ८. अपि वयापुगे । ९. नोक्तं सर्वत्र ।

१. साधकत्वे कैवर्पापुगे । २. परीहारे कपु । ३. तथा च कदापुगे । ४. एकमेव कैवर्पापुगे ।
५. तथैव ज्ञतं पा । ६. तन्निष्ठं पापु । ७. तथा ज्ञतं कै । ८. अपि वपापुगे । ९. नोक्तं सर्वत ।

(छान्दो. ९.२५.२.) त्रित्याद्युक्त्वा “तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती” (छान्दो. ९.२५.२.) ति फलमुच्यते, तच्च मोक्षानन्तरमसम्भाव्यतः स भावो मोक्षो वात्रोच्यत इतिसंशयः, तत्र कामचारोक्त्युक्तिपूर्वदशायां तन्माहात्म्यनिरूपणार्थत्वाद् ‘दमृत’ शब्दाच्च मुक्तिरेव ‘भूम’ पदेनोच्यत इति पूर्वं पक्षः, तत्र ‘भूम’ शब्देन स भाव एवोच्यत इतिसिद्धान्तः, तत्र दुःखदर्शनानुपपत्त्या सर्वाधिकत्वलक्षणं भूमत्वमनुपपन्नमिति शङ्कां परिहरति ।

भूमः क्रतुवज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५७ ॥ (३. ३. १९.)

भूमः सर्वात्मभावस्य ज्यायस्त्वं सर्वसान्मन्तव्यं, तत्रोक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं दृष्टान्तमाह क्रतुवदिति, दर्शपूर्णमासप्रकरणे तैत्तिरीयके पठ्यते “परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽप्य आसीत् तेन स परमां काष्ठां गच्छ” (तै. सं. १.६.९.) इत्युपक्रम्य “य एवं विद्वान् दर्शपूर्णमासौ यजते परमामेव काष्ठां गच्छती” (तै. सं. १. ६. ९.) ति, यथा व्रतादिदुःखात्मकत्वेऽपि परमकाष्ठालक्षणफलगमकत्वेन दर्शपूर्णमासयोः सर्वक्रतुभ्योधिकत्वं वक्तुं “मय आसी” इति स्तूयते तथा दुःखहेतुत्वेऽप्यनन्यलभ्यसाक्षात्पुरुषोत्तमानन्दप्राप्तिहेतुत्वेन सुखरूपत्वमुच्यत इत्यन्येभ्यः सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यमित्यर्थः, अत्रोपपत्तिमाह तथा हि दर्शयति, श्रुतिस्तु “स एवाधस्ता” (छान्दो. ९.२५.१.) इत्याद्युक्त्वा “व्यहङ्कारादेश” (छान्दो ९.२५.१.) इत्याद्युक्त्वा “धात्मादेश” (छान्दो. ९.२५.१.) इत्याद्युक्तवती, एतदग्रे चैतादृशस्या “तमेव एव” (छान्दो. ९.२६.१.) प्राणाशास्त्रादि ‘सर्व’ मिति च दर्शयति, एतत् सर्वात्मभाववत्येव सर्वमुपपद्यते न तुं मुक्तस्य, वृत्तिभावाभेदात् प्राणायामाच्च, जीवन्मुक्तिदशायां प्राचीनानामेव सत्त्वाद् ‘दातमेतः प्राणा’ इत्यादि न वदेत् ।

सुखरूपत्वस्य सर्वात्मभावे सम्भवेनेत्यर्थः, संशयबीजमाहुरग्ने चेत्यादिना, तत्र मुक्तौ, तन्माहात्म्येत्यादि, तथा च मुक्तिदशायां मुमुक्षोः सर्वलोककामचारयोग्यता भवतीत्येवाद् एवायं मुक्तिश्रुतेर्न तु कामचारश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणा मिति भावः, तत्र सर्वात्मभावदशायां, भूमौ भूमपदवाच्यस्य, तत्र सर्वात्मभावरूपार्थकरणे, उक्तानुपपत्तिः सुखरूपत्वानुपपत्तिः, व्रतादि कर्मोद्गमतादि, तथा दर्शपूर्णमासवत्, दुःखहेतुत्वेऽपि भूमपदवाच्यसर्वात्मभावस्य विरहात्मकत्वेन दुःखरूपत्वेऽपि, सुखरूपत्वमसाधारणसुखसाधनत्वेन सुखरूपत्वमित्यर्थः, अत्रोपपत्तिमिति, भाविषुज्जनकतामादाय सुखरूपवाङ्मोकाराद् भूमपदेन सर्वात्मभाव एवोच्यते न तु मोक्ष इत्युपपत्तिः, श्रुतिस्तु ‘यो वै भूमतत् सुख’ मिति ध्रुवपंढामोत्तरमेतत्पुननन्तरं पठ्यमाना श्रुतिः, ‘स एवाधस्ता’ इत्यादिना महातिरिक्तास्फूर्तिरका, ‘अहङ्कारादेश’ इत्यनेन किञ्चित्स्वारमस्फूर्तावन्येषणाद्युपायैर्भगवन्सं प्राप्त्वासीत्यन्वेषणाद्युपाय उक्तः, ‘आत्मादेश’ इत्यनेन स्फुटतयस्यैकत्वे सम्प्रेतिदीनतायां जातयां भगवदाविर्भावस्य स्वात्मनि जातत्वात् तदनन्तरं स्वयं भगवद्भर्मादि. करणमुपपत्तेः, एतदग्रे उक्तं ध्रुवप्रेतनश्रुतौ, आत्मत एवेति, एवकारेण प्रकारान्तरनिष्पन्नप्राणाशास्त्राणादीनां निरास उक्तः, एतत् पूर्णचतुष्टयप्रितयरूपादेशप्रितयमादाय आरादिसर्वमित्यन्तं, सर्वात्मभावायवत्येवत्येवकारेण मुक्तस्य व्यवच्छेदः, वृत्तिभावाभेदादिति ‘आत्मैव तदिदं सर्वं’ एवं पश्येन्नैवमन्वानं एवं विजानन्नि. त्यनेन तदादेशो महाकारवृत्तिरका, एव ‘महङ्कारादेश’ इत्यनेन स्वयमेवेति साधयित्वा इति वृत्तिरका, एवमात्मादेशो भगवत्कृत्यनुरूपानु. कूल श्रुतिः, एवं त्रयो वृत्त्य रक्षासाक्षां मुक्तिसम्भवादित्यर्थः, प्राणायामाभावात् भूमतामत्त ‘आत्मत एव’ प्राणाशा. आरादिसर्वमुक्तं तस्य मुक्तिसम्भवादित्यर्थः, ननु परममुक्तं वृत्तिप्राणादीनामसम्भवेऽपि जीवन्मुक्तानामेव ते धर्मा भवन्तु न सर्वात्मभाववतामित्यत आहुर्जीवन्मुक्तीत्यादि, प्राचीनानां प्राचीनप्रारब्धाजितानां, न यदे ‘दातमेत

१. तसेलारभ्य मोक्षेयन्तं छतं पा । २. भवि वपागो । ३. वा छतं क । ४. तत्र छतं पा । ५. एवं वपापुंगो । ६. ध्रुवते वपापु । ७. भवाहङ्कारादेश इत्याद्युपपन्नं छतं पा । ८. अमे सर्वत्र । ९. शास्त्रमनः सर्वत्र । १०. तु छतं पा । ११. वृत्तिभेदाभावात् सर्वत्र ।

यद्वा, 'ननु लोकेपि शृङ्गाररसभाववति पुंसि नार्या च त्वदुक्तभावसम्बन्धिव्यभिचारि-
भावाः श्रूयन्ते 'सैव सर्वत्र स एव सर्वत्रे'ति, एवं सति लौकिकसधर्मवैचित्र्यं त्वदुक्तभाव-
सालौकिकज्ञानादिभ्य आधिक्यं वक्तुं शक्यमलौकिकविषयत्वाद्लौकिकत्वमपि न तथेति
मवति संशयः, तत्र रिपुत्वमनुजत्वादिज्ञानानामिव कामादिभावेन खेहस्यापि सम्भवा-
न्नासालौकिकत्वमिति पूर्वः पक्षः, सिद्धान्तस्त्वस्य भावस्य लौकिकेभ्यो ज्यायस्त्वं मन्तव्यं,
ननुक्तं लोकसाधारण्यं बाधकमिति शङ्कानिरासाय निदर्शनमाह ऋतुवदिति, यथा
दर्शादिषु दोहनाधिभ्रमणात्तत्रनग्रीह्यवघातादिपुरोडाशभक्षणणादीनां लौकिकक्रियातुल्यत्वेन
दर्शनेपि न लौकिकत्वं लौकिकप्रमाणाप्राप्तत्वादलौकिकतत्प्राप्तत्वात् तथोक्तप्रमाणरूपवरण-
लभ्यत्वेन श्रुत्युक्तत्वान्न लौकिकत्वमस्य भावसेतुदिक, वस्तुतस्तु ग्रामसिंहस्य सिंहसंरूपत्वेपि
न तादृश्यं वक्तुं शक्यं तथा लौकिकपुंसि नार्या वा तदाभासो रसशस्त्रे निरूप्यते तद्दृष्टान्तेन
भगवद्भाववद्भक्तरीतिभावनार्थ, न त्वृषीणां लौकिके तात्पर्यं भवितुमर्हति, अत्रोपपत्ति-
माह तथा हीत्यादि, पूर्वोक्तभाववत् 'आत्मनः' प्राणादिकं 'सर्वं' दर्शयति श्रुति "स्तस्य ह
वा एतस्यैवं पश्यत" (छान्दो.९.२६.१.) इत्यादिना, इतः पूर्वमपि "स वा एष एवं पश्य"
(छान्दो.९.२५.२.) त्रित्युपक्रम्या "त्सरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स खराइ भवति
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती" (छान्दो.९.२५.२.) त्रिश्रुतिश्च, न हि लोक एवं सम्भवत्यात्म-
पदानां भगवद्भावकत्वादिति सर्वोत्तमविषयकभावस्यैव तथात्वं युक्तमिति चोपपत्तिर्हि शब्देन
सूच्यते ॥ ५७ ॥ १९ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे एकोनविंशं भूम्न इत्यधिकरणम् ॥ १९ ॥

पूर्वाधिकरणैः सर्वात्मभावस्वरूपादिनिर्णयं कृतवान्, अथ मत्स्यादिरूपाणां भगवदव-
तारत्वमविशिष्टमिति सर्वेषां समस्योपासना कार्येति पार्थक्येनेति विचारयति, तत्रोपास्या-
भेदेपि रूपभेदादेकत्रोपासकस्यान्यत्रानुपासनलक्षणावज्ञासम्भवादस्या अप्यसिद्धिसम्भवादपि
समस्यैव सा कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ।

एष प्राणा' इत्यत्रैवकारेणेतारासम्पादितप्राणादिभिरं न वदेदित्यर्थः, उक्तरीत्या विचरणस्य पूर्वाधिकरणसिद्धमायत्वात्
प्रकारान्तरेण सूर्यार्थं वक्तुं वर्णकान्तरमाहुर्न द्वेत्यादि, अधिकरणमारचयितुं संसयादिकमाहुर्नैवित्यादिना, त्वदुक्त-
भावेत्यादि, रसनिरूपकसारविकभावाः, श्रूयन्ते भरतसूत्रादौ श्रूयन्त इत्यर्थः, सैव लौकिकसरतिरेव, सर्वत्र
सकलसाधारित्यं, स एव रसोपि लोकसिद्ध एव, एवं सति रसमित्युक्तिप्रकारस्य सर्वत्रैकरूपत्वे सति, त्वदुक्त-
भावस्य सर्वात्मभावस्य, अलौकिकज्ञानादिभ्यः परमयुक्तिजीवन्मुक्तिस्तत्साधकज्ञानादिभ्य इत्यर्थः, अलौकिक-
विषयत्वात् सर्वात्मभाववदुक्तभावानां ग्रहविषयत्वाच्च तथा वक्तुं शक्यं, भवति संशयो लौकिकसजातीय-
त्वालौकिकविषयत्वाभ्यां भवति संशय इत्यर्थः, पूर्वपक्षमाहुस्तत्रेत्यादिना, तत्र भगवति, तथा च भगवति
रिपुत्वमनुजत्वादिज्ञानानामिव खेहस्यापि लौकिकस्य सम्भवाद्लौकिकत्वं खेहस्येत्यर्थः, अस्य भावस्य
सर्वात्मभावस्य, निदर्शनमुक्तभावस्यलौकिकत्वसाधकदृष्टान्तं, तत् प्रमाणं, तथोक्तप्रमाणं तद्वदलौकिक-
प्रमाणं, अत्रोपपत्तिं सर्वात्मभावस्यालौकिकत्वं उपपत्तिं, पूर्वोक्तभावो भूयपदवाच्यः सर्वात्मभावः, स्फुट-
मन्यतु ॥ ५७ ॥ १९ ॥

॥ इति तृतीयतृतीय एकोनविंशधिकरणम् ॥ १९ ॥

१. सधर्मकत्वात् कैगो । २. मनुजत्वरीडुं सर्वत्र । ३. भेदभाव' सर्वत्र । ४. 'रूपत्वेपि कैगो, 'स्वरूपत्वेपि
यथा, अपि छतं पुं । ५. तादृश्यं वप्रार्थुगो । ६. अवतारवत् कर्तुं ।

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ (३. ३. २०.)

सर्वेष्ववतारेषु नानैवोपासना कार्या, तत्र हेतुः शब्दादिभेदादिति, तत्तत्स्वरूप-
वाचकशब्दानां मन्त्राणां चादिपदादाकारकर्मणां च भेदादित्यर्थः, एतेनैव मिथोविरुद्धाना-
माकारकर्मणामेकत्र भावनस्याशक्यत्वमयुक्तत्वं चेति भावः सूचितः ॥ ५८ ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे विंशं नानाशब्दादिभेदादित्यधिकरणम् ॥ २० ॥

पार्थक्येनोपासनानि कर्तव्यानीतिस्थिते विचार्यते, किमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदेषां
समुच्चय उत विकल्प इति, तत्र विधिफलयोः समानत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते निर्णयमाह ।

विकल्पोविशिष्टफलात् ॥ ५९ ॥ (३. ३. २१.)

उपासनानां विकल्प एव, तत्र हेतुरविशिष्टफलत्वात्, मुक्तिफलकत्वं हि सर्वेषा-
मुपासनानामविशिष्टं, एवं सत्येकेनैव तत्सिद्धावपरस्याप्रयोजकत्वादग्निहोत्रादिवन्नित्यता-
बोधकथुस्यभावात् तदर्थिनो विकल्प एव ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥

येषु तूपासनेषु भिन्नानि फलान्युच्यन्ते तत्र त्वनेकफलार्थिनस्तत्तत्फलकोपासनानि
समुच्चीयेरन्निविशिष्टफलत्वाभावात्, यत्र त्वेकस्यैवोपासनस्य स्वकामितानेकत्वं श्रूयते तत्र
तथैव चेदुपासनं करोति तदा न समुच्चीयेरन्नपि, स्वकामितेभ्येकतरस्य तदन्यफलवैशिष्ट्येना-
विशिष्टफलत्वाभावादिति पूर्वहेत्वभावादिति श्लिष्टप्रयोगाभिप्रायेणोक्तमिति हेयम् ।

अथवा कामैक्ये नियतफलकानि तानि न समुच्चीयेरन्, अत्र हेतुः स्पष्टः ॥ ६० ॥ २१ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे एकविंशं विकल्प इत्यधिकरणम् ॥ २१ ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५८ ॥ पूर्वोधिकरणेन प्रसङ्गसङ्गतिं बोधयन्तः संज्ञावादिमाहुः पूर्वोत्पादिना,
स्वरूपादीत्यादिपदेन सपरिकरं फलनृधन्यं सर्वोत्पन्नभावं निरूप्येत्यर्थः, अस्या अपीत्यादि, अन्यप्राप्तादपि एकस्या
अपि फलासम्भवादित्यर्थः ॥ ५८ ॥ २० ॥

॥ इति तृतीयतृतीये विंशाधिकरणम् ॥ २० ॥

विकल्पोविशिष्टफलात् ॥ ५९ ॥ पूर्वोक्ताधिकरणाद्यनुकूलत्वादग्निमाधिरक्षणस्यार्थेऽप्युपोच्चातसङ्ख्याधि-
करणमारब्धमितुमाहुः पार्थक्येनेत्यादि, समुच्चय एकस्य सर्वोपासनाकर्तव्यता, विधिफलकोपासनाविधि-
मुक्तिरूपफलयोः, समानत्वात् सर्वोपासकान् प्रत्यविशिष्टत्वादित्यर्थः, अविशिष्टेत्यादि, एकैकोपासनायामेव फल-
पर्याप्तिर्दानादित्यर्थः, नन्वेवं सप्तसिद्धादीनामन्येकैकस्य फलप्रवणत्वात् समुच्चयो व्यर्थ इत्यत आहुरग्निहोत्रादि-
यदिति ॥ ५९ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ६० ॥ येनैवमपाद्युपासनेषु, अविशिष्टे-
त्यादि, अनेकफलानामेकोपासनतोऽसम्भवादित्यर्थः, तथैवानेकफलकामनयैव, न समुच्चीयेरन्निति, समानफल-
कोपासनान्तरं नाप्युपेयमित्यर्थः, पूर्वहेत्वभावात् समुच्चये पूर्वमुक्तो यो हेतुः कामितयावत्फलसिद्धिरूपकत्वाभावा-
दसराधादित्यर्थः, श्लिष्टप्रयोगो 'न वे'त्यनेन सूत्रे श्लिष्टप्रयोगः कृतः, कामनाभेदेन समुच्चयासमुच्चयौ भूताभिप्रेता
विलासयेनाहुरप्येत्यादि, कामैक्येत्यादि, तथा च नामाकामनायां नामाफलकानां समुच्चयः कार्यस्तप्रेकस्या-
मुपासनायां नामाफलानामविशिष्टत्वाभावादेकफलकामनायां ॥ तस्य फलस्य तदुपासनायामविशिष्टत्वात् समुच्चय-
हेतोरभावादुपासनान्तराणि न समुच्चयानीत्यर्थः, इदमेवाहुरप्य हेतुरित्यादिना ॥ ६० ॥ २१ ॥

॥ इति तृतीयतृतीय एकविंशाधिकरणम् ॥ २१ ॥

१. फलं यथा । २. फलत्वात् सर्वत्र । ३. पादेतिन् पञ्चविंशतिरधिकरणातीति मन्त्राधिकरणमाकार-
रन् इति प्रथमधिकरणमाह । ४. भिन्नानि मित्रानि कैवपायो । ५. अनेकफलकरं कैवपायो ।

प्रधानेषु निर्णयमुक्त्वाङ्गेषु तमाह, एकार्थसाधकानामुपासनानां भेदेनाङ्गभेदप्येक-
तरोपासने फलैक्यादङ्गानि तत्र समुचीयेरन्न वेतिसंशये निर्णयमाह ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावात् ॥ ६१ ॥ (३. ३. २२.)

उपासनाङ्गानां तदेवाश्रयः, तथा च यदङ्गं यदुपासनाश्रितं तत्रैव तस्य भाव इत्यर्थः ॥ ६१ ॥
अत्र हेतुमाह ।

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

तदुपासनं तत्तदङ्गविशिष्टमेव वेदे शिष्यत इति तथेत्यर्थः, चकारादतिरिक्तकरणे
प्रायश्चित्तोक्तिरपि याधिकेति सूच्यते ॥ ६२ ॥ २२ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे द्वाविंशमङ्गप्वित्यधिकरणम् ॥ २२ ॥
कर्ममार्गीयोपासने निर्णयमुक्त्वा ज्ञानमार्गीयोपासने तमाह ।

समाहारात् ॥ ६३ ॥ (३. ३. २३.)

अथर्वोपनिषत्सु नृसिंहोपासनादिषु मत्स्यकूर्मादिरूपत्वेनापि स्तुतिः श्रूयते, श्रीभागवते
च "नमस्ते रघुवर्याये" (श्रीमद्भा. १०. ३०. २.) त्यादिरूपा स्तुतिर्ब्रजनाथे, एवं सति रूप-
भेदेपि भगवदवतारस्याविशिष्टत्वादेकस्मिन् रूपे रूपान्तरसमाहारो दृश्यत इति सर्वरूपत्वेनैक-
श्रोपासनमपि साधित्वर्थः ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

ऐश्वर्यवीर्यादिगुणानां सर्वेष्ववतारेषु साधारण्यं श्रूयते, तेन धर्मिधर्माणामैक्यात्
पूर्वोक्तं साधित्वर्थः ॥ ६४ ॥ २३ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे त्रयोविंशं समाहाराधिकरणम् ॥ २३ ॥

नन्वेवमुपासनं नित्यमुत वैकल्पिकमिति संशयः, उक्तरीत्या नित्यत्वे प्राप्ते तन्निषेध-
माह नेति ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥ प्रसङ्गसङ्ख्याधिकरणान्तरमाहुः प्रधानेष्वित्यादि, निर्णयं समुच्चयासमुच्चय-
निर्णयं, तं निर्णयं, फलैक्यात् तादृशोपासनानां फलैक्यात्, तत्रान्योपासनाङ्गान्यन्योपासने, तत्रैवेत्येव-
कारेणान्यत्र समुच्चयाभावो बोधितः ॥ ६१ ॥

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥ अत्रान्योपासनाङ्गानामन्यत्रासमुच्चये ॥ ६२ ॥ २२ ॥

इति तृतीयतृतीये द्वाविंशाधिकरणम् ॥ २२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥ कर्ममार्गीयोपासने समाप्यङ्गोपासने, तमाह सूत्रकारो निर्णयमाहेत्यर्थः, स्तुतिः
श्रूयते, तथा हि 'यो वै नृसिंहो देवो भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्यै नमो नमः' इति श्रीरामोपासनायां च 'यो वै रामचन्द्रः
स भगवान् ये च मत्स्यकूर्माद्यवतारालस्यै नमो नमः' इत्येवं श्रूयत इत्यर्थः, एकस्मिन् रूपे परमद्वस्वरूप इत्यर्थः, तथा च
परमद्वयेनोपासनायां परमद्वयि सर्वरूपोपसंहारेणाप्युपासने बाधकाभावोवतारित्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवतारताय-
च्छेदकप्रत्येकरूपेणोपासनायां तु न सर्वरूपसमुच्चय इत्यर्थः, अत्रावतारिणि नानाविरुद्धधर्मरूपासना कार्या न वेति-
संशयः, चान्दभेदेनोपासनाभेदस्य पूर्वमुक्तत्वाच्च कार्येति पूर्वं पक्षः, समाहारात् सर्वेषां धर्मिष्येकीभावात्
कार्येति सूत्रेण समाधानम् ॥ ६३ ॥

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥ धर्मिरूपेणानेकवतारानामुपासने हेत्यन्तरमिदम् ॥ ६४ ॥ २३ ॥

इति तृतीयतृतीये त्रयोविंशाधिकरणम् ॥ २३ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥ (३. ३. २४.)

किन्तु वा, विकल्प एवैवमुपासन ऐच्छिकस्तत्र हेतुमाह सहभावाश्रुतेरिति, नियम-
तस्तेषां रूपाणां सहभावश्रवणं चेत् स्यात् तदा स्यात् तथोपासनस्य नित्यता, न त्वेवमतो
विकल्प एवेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

योपि रूपान्तरसमाहारपूर्वकमुपास्ते सोप्येकं रूपमुपास्यत्वेन मत्वा तत् तथोपास्त इति
फलं तस्यैकस्यैव रूपस्य दर्शनं भवति न तु सर्वेषामितोपि हेतोर्विकल्प एवेत्यर्थः, एतद्वृष्टान्तेन
यस्मिन् रूपे यादृग्धर्मवचनं श्रूयते तादृग्धर्मविशिष्टमेवैकं रूपमुपास्यमिति व्यासहृदयमिति
ज्ञायते, उपासनाभिर्णयान्ते दर्शनात्मकहेतुव्या सर्वोपासनानां भगवत्साक्षात्कारः फलमिति
ज्ञाप्यते, माहात्म्यज्ञापनार्थं परं सर्वावताररूपत्वं यथार्थमेव कैश्चिज्ज्ञाप्यते, यथार्थत्वात्
तदप्यविरोधीति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयपादे चतुर्विंशं न वा तत्सहभावाश्रुतेरित्यधिकरणम् ॥ २४ ॥

इति श्रीवेदंउपासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥ असङ्गसङ्ख्याधिकरणमवतारयन्ति नन्वित्यादि, एवमुपासनमेकस्मि-
न्नवतारे परब्रह्मणेनोपासनीये सर्वावतारस्वरूपाणां क्रमेण समाहारेणाभेदेनोपासनं, नित्यं दर्शपूर्णमासाभिष्टोमानां
क्रमिकानुष्ठानवत् सर्वेषां क्रमिकसमाहारेणोपासनं नित्यं, वैकल्पिकमैच्छिकविकल्पेनानुष्ठेयं समाहाराद्य इत्यर्थः,
नित्यत्वे प्राप्ते सर्वावतारेषु गुणानां साधारण्यादुपासने सर्वाभेदादे नित्यत्वे प्राप्त इत्यर्थः, सौत्रवाक्यवदस्यार्थः
किमिवति, सिद्धासमाहुर्यिकल्प इत्यनेन, ऐच्छिक इतरावतारभेदांसा ऐच्छिको विकल्प इत्यर्थः, नियमत
इति, तथा च दर्शपूर्णमासाभिष्टोमादीनां नित्यतया यथैकस्मिन् समुच्चयः क्रमेण कर्तव्यतावोधकोक्ति तथात्रापि
क्रमेण सर्वरूपाभेदेनोपासनं यदि वाचनिकं स्यात् तदा तथोपासनं नित्यं स्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥ मत्वा मिश्रित्य, तदेकं रूपं, तथा सर्वभेदेन, एकस्यैव धर्मिणेन मुखयोपास्यतया
सम्मतत्वेन, माहात्म्येत्यादि, परमब्रह्मणः सर्वोत्तररूपमाहात्म्यस्य भक्तिपूर्वार्थस्वरूपताज्ञापनायेत्यर्थः, किञ्चिदुप-
निषद्भावदेः ॥ ६६ ॥ २४ ॥

इति तृतीयतृतीये चतुर्विंशाधिकरणम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भोखामिश्रीवल्लभजीसुतगोपालजीकृते ब्रह्मसूत्राणुभाष्य-
पदप्रदीपे तृतीयाध्यायस्य तृतीयश्चरणः ॥ ३ ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

उपासनाभेदेऽप्युपास्याभेदाच्छास्त्रोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तद्व्यायेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यब्रह्मफलकसर्वात्मभावेषु पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणामुपसंहारः ग्रामोति न वेत्यधुना विचार्यते, विधिपक्षे तत्सहकृतस्यास्य फलसाधकत्वमिति सिध्यति, निषेधपक्षे तु केवलस्येतीममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह पुरुषार्थ इत्यादिना, सिद्धान्ते ज्ञाते तत्र पूर्वपक्षसम्भव इत्यादौ तमेवाह ।

पुरुषार्थोतःशब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥ (३. ४. १.)

अतः सर्वात्मभावादेव केवलात् पुरुषार्थः सिध्यति । कुतः? शब्दात्, श्रुतेरित्यर्थः, श्रुतिस्तु “नायमात्मा प्रवचनेने” (कठोप. २. २२.) त्र्युपक्रम्य “यमेवैव दृणुत” (कठोप. २. २२.) इत्यादिका “ब्रह्मविदामोति पर” (तै. ब्र.) मित्यादिका “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” (नृ. पू. १. ६.) सनत्कुमारनारदसंवादे “यत्र नान्यत् पश्यती” (छान्दो. ९. २४. १.) त्याद्यात्मिका छान्दोग्यश्रुतिश्च, एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्भावस्य फलसाधकत्वं श्रूयत इति तथा, अत्र “फलमत उपपत्ते” (ब्र. सू. ३. २. ३८.) रित्यत्रैवोपपत्तिं हेतुत्वेनानुक्त्वा श्रुतिपदं चानुक्त्वा शब्दपदं यदुक्तवांस्तेन “केवलेन हि श्रुतिस्मृत्यात्मकः सर्वोपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्याप्ताभिमत इति ज्ञायते, तेन “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः रक्षा मृगाः येन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मानीयुरञ्जसा यन्न योगेन साह्वयेन दानव्रततपोध्वरैः व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपी” (श्रीमद्भाग. १. १. २. ८-९.) त्यादिरूपा स्मृतिरपि सङ्गृह्यते, एतेन श्रुत्यादिप्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतं तद्विरुद्धवादि-
नामितोन्यदिति तेषामप्रामाणिकत्वं ज्ञाप्यते, अत एव स्वनाम गृहीतं, स्वस्य वेदव्यास-
कर्तृत्वेन तत्रैव यतो भरः ।

अपरं च, वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् प्राप्ततत्स्वरूपाणां मुख्य-
निष्ठाकथना “न्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च” (ब्र. सू. १. ३. २.) मुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् सा भवतु
नामान्यैः साधनैः, वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः स तु सर्वात्मभावेनैवेति ज्ञापनाय फलपद-
मनुक्त्वा पुरुषार्थपदमुक्तं, एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थान्तरमपि व्याप्ताभिमतमिति ज्ञायते, तथा
सत्यं श्रुष्टः प्रयोगः, तथा हि पुरुषार्थो भगवानेव, कुतः? अतःशब्दात्, अतःपदविशिष्ट-
श्रुतिवाक्यादित्यर्थः, तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते “तःपरं नान्यदणीयसः हि परात् परं यन्महतो
महान्तं यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता” (महानारा. १. १.) इति ॥ १ ॥

पुरुषार्थोतःशब्दादिति वादरायणः ॥ १ ॥ प्रसङ्गसद्वत्त्वा चरणान्तरमारचयितुमाहुरुपासनेत्यादि, उपास्या-
भेदाद् ब्रह्मत्वात्, उपसंहारः समुच्चयेनानुष्ठानं, नत् पूर्वकाण्डोक्तधर्माणाम्, अस्या सर्वात्मभावस्य, केवलस्य पूर्व-
काण्डीयकमोसहृत्तस्य सर्वात्मभावस्य परब्रह्मापकत्वं, अत एवोक्तैर्ग्रामाध्यायतिशयादेव, तत्रैव वेदप्रामाण्य एव,
मुनयनिष्ठा श्रुतिरहितरूपैर्भुक्तिवरदाने कृतेषु भक्तानामग्रहणेच्छा, अन्यैः सर्वोपमावातिरिक्ते, य उक्तरूपः
‘सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विप्रश्चिते’त्यनेनोक्तपुरुषोत्तमप्राप्तिरूप, एवं सत्युपास्यस्य सूत्रस्यार्थविपर्यये
सति, अतःपदविशिष्टां श्रुतिमाहृत्य परमित्यादिना, सा ‘ज्ञात परं नान्यदणीयसः’ हि परात् परं यन्महतो महान्तं
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमित्यादि ॥ १ ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते ।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको यागः फलातिशयहेतुरिति तन्माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थवादरूपं तत्, अत्र दृष्टान्तमाह यथान्येष्विति, अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु “यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति नै पापः श्लोकैश्चणोति” (तै. सं. ३. ५. ७.) “यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य दृष्टे यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते कर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या” (तै. सं. २. ६. १.) इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः ॥२॥

ननु “तमेव विदित्वा शुनिर्भवत्येतमेव प्रयाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्त्ये” (बृह. ६. ४. २२.) तदग्रे च “ते ह स पुत्रैपणायाश्च विचैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थाप मिक्षाचर्य चरन्ती” (बृह. ६. ४. २२.) तिश्चुतिर्मगवज्ज्ञानवतः सर्वत्यागं वदतीति न त्वदुक्तं साधीय इत्यत उत्तरं पठति ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः पश्यति तदाचारं प्रामाणिकं च मनुत इति तन्मतमनुवदन्निमग्न्यनूक्तवान् व्यासः, ब्रह्मविदां त्यागावश्यकत्वे गार्हस्थ्यमेतेषां न स्यादितिभावः, उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्यशक्तानां तेषां त्यागमनुवदति ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

“लोकैपणायाश्च व्युत्थाये” (बृह. ६. ४. २२.) तिश्चुतेर्लोकसङ्ग्रहार्थं तत्करणमिति न वक्तुं शक्यं, ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः, सा च “जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज” (बृह. ४. ११.) इत्यादिरूपा, तथा च ज्ञानेनैवार्थसिद्धिश्चेत् स्यात् तदा तद्वत् आयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादितिभावः ॥ ४ ॥

शेषत्वात् तु पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ सूत्रमवतारयन्त्यथाश्रेयादि पूर्वसिद्धान्तस्यैव सर्वोपभाष्येय साधनत्वं पुरुषोत्तममासेवे कलत्रमित्युक्तं छान्दोग्ये च कर्माङ्गोपासनानामेव पूर्वसुक्तान्तरादभ्योपासनानामपि कर्मशेषतयेव फलोपयोगित्वं, इत्थं च पुरुषोत्तमस्यापि कर्मशेषतयेव फलप्रदत्वं न तु सर्वोपभाष्यमात्रात् कर्मनैरपेक्षतयेति जैमिनिः प्रत्यवतिष्ठत इत्यर्थः, कर्मशेषत्वाद् विष्णोरिज्यारमकषशशेषवादित्यर्थः, तद् व्यादिना, ‘यत् प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते कर्म वा एतद् यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या’ इत्यादि, इदं च जैमिनिना चतुर्पुत्रीयपाद उक्तं ‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या’दिति ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ सूत्रमनुवदत्यवतारणमाहुर्ननु ‘तमेव’त्यादिना, श्रुतिभिर्युत्थाय त्यागं हृत्वा, त्वदुक्तं जैमिपुत्रं, उत्तरं जैमिण्यभिमतमुक्तमाचारदर्शनात्, तन्मतं जैमिमतं, कर्मण्यशक्तानामन्यपद्वादीनामित्यर्थः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ ननु लोकैपणाश्रुतेः ‘तमेव’त्यादिश्रुतेष्व कर्मानधिकारपरत्वात् कर्मकरणश्रुतेरपि लोकसङ्ग्रहार्थमेव स्यात् न परामर्शिकत्वपरत्वात्तमत् आहूतौकेत्यादि, श्रुतेः श्रुतेरेवेत्यर्थः, सा च श्रुतिः, श्रुतौ ब्रह्मज्ञानवतः ॥ ४ ॥

१. ‘तिष्ठते’ के । २. न स पाठः । ३. लोकं पा । ४. यद् इमं के । ५. ‘नू’ कपुगो । ६. वर्म द वा केपु, वर्म वा कपरा । ७. वर्म क, इमं केपु । ८. अथ मिता’ केपरागो । ९. पर्यतीति कपार्थगो । १०. प्रामाणिकमिति कपं कपरागो । ११. प्रदीप एव मुनोन्वयः ।

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

“तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” (बृह. ६. ४. २.) इतिश्रुतिः फलारम्भे विद्याकर्मणोः

आहित्वं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायाम् ॥ ५ ॥

तदतो विधानात् ॥ ६ ॥

“ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत” (आप. श्रौत. ३. १८. १.) इतिकल्पश्रुत्या ब्रह्मविदो

ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्यास्तिविज्याधिकारसम्पादकत्वात् कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेद् गृहाद् वा प्रव्रजेद् वनाद्” (जावा. ४.) वेत्यादि-
श्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्यागयोरैच्छिको विकल्पोद्गीकार्योतो न शेषिशेषभाव
इत्यत उत्तरं पठति ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

“आश्विनं धूम्रललाममालभेत यो दुर्वाहणः सोमं पिपासे” (तै. सं. २. १. १०.) “द्वेन्द्राग्रं
पुनरुत्सृष्टमालभेत ये आ तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेद् विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो
ब्राह्मणः सन्ना तृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबति” (तै. सं. २. १. १५.) “यावज्जीवमग्निहोत्रं
तुहुया” ( ) दित्यादिश्रुतिभ्यो यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते न तथा तस्याग
इति नोक्तपक्षः साधुरित्यर्थः, चकारा “भियतस्य तु सञ्चासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात् तस्य
परित्यागस्तामसः परिकीर्तित” (भग. १८. ७.) इत्यादिरूपा स्मृतिः समुच्चयते ॥ ७ ॥

त्यागविधिरशक्तपिषय इत्युक्तमिति प्राप्ते प्रतिवदति ।

अधिकोपदेशात् तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिन्नति, यदुक्तं “शेषत्वात् पुरुषार्थवाद” (ब्र. सू. ३. ४. २.) इति
तन्नोपपद्यते, कुतः ? अधिकोपदेशात्, कर्मसाम्यमपि न वक्तुं शक्यं यत्र तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तं,
यत् ईश्वरः कर्मणः सकाशादधिक उपदिश्यते, तथा हि “स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशान्तिं यदिदं किञ्च स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना
कमीया” (बृह. ६. ४. २२.) नित्युपक्रम्याग्रं पठ्यते “तमेतं वेदानुवचनेन विविदिपन्ति ब्रह्मचर्येण
वपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकैर्न चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवैत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः
प्रव्रज” (बृह. ६. ४. २२.) न्तीत्यादि, एवं सति यज्ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे तस्य यज्ञोपपत्वं कथं
स्यात् ? किन्तु यज्ञस्य तद्वेदनशेषत्वं, एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वं प्रत्युक्तं वेदितव्यं, तज्ज्ञानस्य

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ तं फलार्थकमोरम्भम् ॥ ५ ॥

तदतो विधानात् ॥ ६ ॥ स्फुटार्थमिदम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥ न शेषिशेषभावात् न ज्ञानस्य कर्माहत्वमित्यर्थः, उत्तरं पठति सूत्रकारो जैमिनिपुत्र-
मनुष्यवृत्तित्यर्थः, कर्मकरणनियममुपपादयन्त्याश्विनमिदं त्वादिना, नोक्तपक्षो ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसाधक-

त्वपक्षः, नियतस्य नियततया नित्यतया वेदोपपत्तित्वम् ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात् तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ इति प्राप्ति इति पूर्वपक्षे प्राप्ते,
प्रतिवदति सूत्रकारः समाचक्ष इत्यर्थः, पूर्वपक्षं जैमिनिपूर्वपक्षं, यत्र ब्रह्मणि, तच्छेषत्वं कर्मशेषत्वं,
यज्ज्ञानसाधनत्वं यज्ञादिकर्मणि ब्रह्मज्ञानशेषत्वं, तस्य ब्रह्मणो ज्ञानस्य, एतेन यज्ञादिना साधनानां
ब्रह्मज्ञाने शेषत्वाङ्गीकारेण, तच्छेषत्वमिज्यादिप्रागशेषत्वं, ब्रह्मज्ञानस्य कर्माहत्वाभावे युक्तिमाहुस्तज्ज्ञानस्य-

१. “शेषमे” क । २. यथा तृतीयात् कै । ३. उदित्यते वपु । ४. न सः कै । ५. भवतु कै । ६. “दिना तु”
४३ अ. भा. प्र.

यागपूर्वाङ्गत्वात् तद्विशिष्टस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात्, न च पूर्वं सामान्यत इज्यज्ञान-
मासीद् यज्ञेन विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्मफलं भावीति न तद-
शेषत्वमिति वाच्यं, “तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव भवाजिनो लोकमभीप्सन्तः
प्रव्रजन्ती” (बृह. ६. ४. २२.) तिष्ठतेस्तद्देदनस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसम्भवात्, यश्च
सार्ध्वसाधुकर्मफलसम्बन्धरहितस्तस्य कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नमतो जीवात्मन एव तथात्वं
न तु परस्य, न चैतयोर्वास्तवाभेदाद्वैवमिति वाच्यं, वास्तवाभेदाज्जीवेप्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य
सुवचत्वात्, वास्तवाभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते पूर्वपक्षा एवेत्यलमुक्त्या,
“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकैः अमृतत्वमानशुः परेण नाकं निहितं गुहायां
विभ्राजते यद् यतयो विशन्ती” (महा. नारा. १०. ५.) तिष्ठत्या “कर्मप्रजाधनैर्मोक्षप्राप्ति-
मुक्त्वा ‘त्यागेन’ तत्प्राप्तिरूप्यते, त्यागविषयस्यान्यस्यानुक्त्या सान्निध्यात् ‘कर्मा’दीनामेव
त्यागोभिप्रेतः, तथा च ‘मुक्तोपसृप्य’त्वाद् भगवत् उक्तसाधनेन मुक्ताः सन्तो ‘नाकं’ ‘परेण’
विद्यमानमपि भक्त्या ‘गुहायां’ ‘विभ्राजते’ तत्, “यस्मात् परं नापरम्” (महा. नारा. १०. ५.) स्ती-
त्यादिनोपक्रान्तत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं ‘यतयो’ विरहभावेन तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं
यतमाना ‘विशन्ती’ति भक्तिमार्गीयाणां फलमुक्तं, अग्रे ‘वेदान्तविज्ञाने’ (महा. नारा. १०. ६.) त्वृचा
ज्ञानमार्गीयाणां फलमुक्तं, अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात्, एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको भक्तिमार्गस्तत्प्राप्यः
पुरुषोत्तमश्च श्रुतावुपदिश्यत इति तदेकप्रमाणवादिनो बादरायणस्य मतमप्येवं जैमिनिमता-

त्यादिना, तद्विशिष्टस्य तत्वेज्यत्वेन यद् ब्रह्मज्ञानं तद्विशिष्टस्य कर्मण इत्यर्थः, इत्थं च ब्रह्मज्ञानाङ्गकर्मणो
ब्रह्मज्ञानस्य कारणतायामात्माश्रयप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गो वेति भावः, कर्मरूपमेकमन्तराकृत्य ब्रह्मज्ञानस्य स्वसिद्ध
सापेक्षात्वाद्, ननु ‘पदेव विद्यया अद्वयोपनिषदाः का करोति तदेव धीर्यवचनं भवती’ति श्रुतेः पूर्वं यज्ञाङ्गभूतं
ब्रह्मज्ञानं शाब्दं तादृशज्ञानाङ्गकयज्ञोत्तरं जातं ज्ञानं प्रज्ञासाक्षात्काररूपं वरासाक्षात्काराङ्गकयज्ञकरणानन्तरं च मोक्षो
जनकादीनामिति पूर्वाचरयोर्ज्ञानयोर्भेदाद् स्वसिद्ध सापेक्षाभावात्तात्माश्रययोः इत्यत्र आहुर्न स्वेत्यादि, पूर्वं
मोक्षव्यवहितयज्ञाद् पूर्वं, सामान्यतः शाब्दरूपमिज्यज्ञानं ब्रह्मज्ञानं, यज्ञेन द्वितीययज्ञेन स्वरूपव्यवहितेन,
विशेषतो ज्ञाने ब्रह्मसाक्षात्काररूपे ज्ञाने, न तदशेषत्वं ब्रह्मज्ञानस्य न कर्मोदोपरवमित्यर्थः, तदसम्भवाद् ब्रह्म-
ज्ञानिनः कर्मकरणसम्भवदित्यर्थः, यद्भवद् सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ इति वाक्येभ्यो भगवत् एव यज्ञकरणसम्भवाद्
भगवत्ज्ञानस्य च कर्माङ्गत्वसम्भवाद् ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमव्याहतमेवेत्यत्र आहुर्व्यञ्जेत्यादिना, यज्ञेश्वरश्च, तस्यै-
श्वरस्य, कर्तृत्वेन यज्ञादिवर्मकर्तृत्वेन, तथात्वं मोक्षकामनया क्रियमाणयत्ने मोक्षकामनायतो ब्रह्मज्ञानस्य
यज्ञाङ्गत्वं, अनुपपन्नं तत्करणस्य लोकासङ्गहायत्वेन मोक्षार्थकरणमनुपपन्नमित्यर्थः, तथात्वमिति, अथात्वं मोक्षार्थं
यज्ञकरणं, यज्ञे जीवीयब्रह्मज्ञानस्याङ्गत्ववचनं कर्तव्यमित्यर्थः, तच्च दूषितं ‘तदसम्भवा’दिति पूर्वप्रायेनेति भावः,
एतयोज्यविश्वरयोः, नैवं जीवीयब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वोपलब्धे नैत्यर्थः, इति न वाच्यमित्यस्यमुदितायः, वादि-
पक्षहेतुभूतं वास्तवाभेदं निरूपयन्ति वास्तवेत्यादिना, उक्तश्रुतियो जीवस्य ब्रह्माभेदबोधकश्रुतियोः, तथात्वस्य
ब्रह्मज्ञानस्यैव जीवीयब्रह्मज्ञानस्यापि कर्मोदोपरत्वस्य, वास्तवाभेदं निरूपयन्ति वास्तवाभेदस्येत्यादिना, वास्तवा
भेदो नाम घटाकाशमहाकाशयोर्विवौपाधिकभेदाभावात्, स च पूर्वमेव द्वितीयाध्यायतृतीयधरणं ‘शो नाना
व्यपदेशादि’त्यधिकरणे निरस्त इति भावः, अतएव पुरुषोत्तमप्राप्तिरिति विशेषप्रतिपादिकां बृहन्नारायणोपनिषदं
‘णोरेणीयानि’त्यनुवाकस्यां श्रुतिमाहुर्न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैवेत्यवमानानु’रित्यादिकां, नाकं मोक्ष
मुखं, परेण कृतं संप्राप्तमिति तृतीयायं, तद् भविष्यत्वं पुरुषोत्तमस्वरूपं, यस्मात् परं ब्रह्मविदामिति
परमित्यादिश्रुतिबोधनात् परमित्यर्थः फलमुक्तं तादृशयतीनां पटमुपमित्यर्थः, अत्र पतत्पलनिरूपकश्रुतेऽग्रे,
अन्यथोभास्यां श्रुतिग्यामेकपलनिरूपणे, तदेकेत्यादि, श्रुतेकप्रमाणयादिन इत्यर्थः, बादरायणस्येति, अनेन

१. ‘स तस्य गो । २. भवतीति वैवर्णागो । ३. अनीप्यन्त वैपु । ४. साधू इति प्रमतः पाठ उपदि ।
५. ‘मुक्त्वा यथा । ६. तद् कैगो । ७. ‘विषयस्यानुवृत्ता वैगो । ८. सान्निध्यकर्मा’ गो । ९. यद् “यस्मात् परा ।
१०. यप्रमाण’ के ।

अधिकमित्यर्थः, एवं श्रुत्या परमतं निरस्य शिष्यविश्वासार्थं खानुभवमपि प्रमाणयति तद्दर्शना-
दिति, उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य चानुभववित्यर्थः, श्रुतयोधिकमात्मानं
दर्शयन्तीति न व्याख्यातं, उपदेशपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः, तन्मतमनिरस्य तस्मात् स्वमत आधिक्य-
मात्रोक्त्या निष्कामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतुत्वेन परम्परया ज्ञानमार्गोपयोगाङ्गीकारैः सूच्यते, पुष्टि-
भक्तिमार्गे तु सोऽपि न, “यन्न योगेने” (श्रीमद्भाग. ११. १२. ९.) तिवाक्यात्, एवं सति क
कर्मशेषत्वगन्धोपि ब्रह्मणीतिभावः ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तं ‘माचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण’ इति तदपि न साधीयः, तुल्यं यतो दर्शनं,
ब्रह्मविदां शुक्रवृत्तीयजन्मवदार्पभादीनां त्यागदर्शनात्, एतेन यद्विदां कर्मत्यागस्तस्य कर्मशेषत्वं
कथं शङ्कितुमपि शक्यमितिभावः सूच्यते, एतेन ‘कर्मण्यशक्तान् प्रति त्यागविधि’रिति निरस्तं,
शुक्रादीनामतथात्वात् ॥ ९ ॥

ननु “जनको ह वैदेह” (बृह. ५. १. १.) इति श्रुतिसाहाय्यादाचारदर्शनं त्यागदर्शनाद-
धिक्यलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारं चेन्निरूपयेच्छ्रुतिस्तदा त्वदुक्तं स्यात्, न त्वैवं, यत एतादृशी
श्रुतिर्ब्रह्मवित्सु सर्वेषु न श्रूयते, तथा हि, “एतद् स वा एतद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावपेयाः किमर्था
वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यस्यामहे एतद् स वै तत् पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वेवाश्चक्रि
एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुतेपणायाश्च वित्तैर्पणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाश्च
मिक्षाचर्यं चरन्त्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्रा” (बृह. ६. ५. १५.)
जेत्यादिश्रुतयो ब्रह्मचर्याद्विदां कर्मत्यागमेवानुवदन्ति, अतस्त्यागपक्ष एव बलवान् ॥ १० ॥

एते वादरायणपदतात्पर्यमुक्तं, एवं पूर्वोक्तस्या श्रुत्युक्तपरत्वव्याख्यानेन, परमतं पदपदेन शारीराजीवात् परा-
मिति श्रुत्यर्थयुक्तमन्तं, उक्त्यादि, उक्तौ वा कर्मज्ञानमार्गां तयोः फले च तदपेक्षयाधिक्यवद्वेनेत्यर्थः, श्रुतयो ‘न
कर्मणा’ ‘परेण मार्गे’ ‘ब्रह्मविद्यामेति पर’मित्याद्याः श्रुतयः, अधिकमक्षरापेक्षयाधिकं, आत्मानं प्रहयोत्तमं,
न व्याख्यातं शारीरीजीवापेक्षयात्मन आधिक्यं श्रुत्या बोध्यत इति ‘न कर्मणे’त्यादिश्रुत्यामेतन् ‘वेदान्तविज्ञाने’ति-
श्रुत्या च मुक्तिरेव प्रतिपाद्यत इति च व्याख्यातं न बाध्यमित्यर्थः, तत्र हेतुमाहुः उपदेशपदेनेत्यनेन, तथा
च ‘न कर्मणे’त्यादिश्रुतिष्वप्युपदेशोमेतन् ‘वेदान्तविज्ञाने’ति श्रुतावपि मोक्षोपदेश इति हेतोरेव व्याख्यातं न
समीचीनमित्यर्थः, तन्मतमनुपदमुक्तं वादिमतं, अनिरस्य सूत्रकरेणानिरस्य, परम्परयेत्यादि, चित्तशुद्धिद्वारा
शानोत्पादनेन मोक्षे कर्मोपयोगाङ्गीकार इत्यर्थः, सोऽपि चित्तशुद्धिद्वारा कर्मोपयोगोपि, कर्मशेषत्वगन्धः
परमद्वयः कर्मोपपाद्यसम्भावना ॥ ८ ॥

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥ ब्रह्मण इतिपदेन ब्रह्म ब्रह्मविद्या चेतिद्वयं बोध्यं, आर्पभादीनामनुपपन्नश्रुतीना-
मित्यर्थो बोद्धव्यः, त्यागदर्शनात् कर्मत्यागदर्शनात्, यद्विदां ब्रह्मविद्यावत्तां, तस्य ब्रह्मविद्याया ब्रह्मणश्चेत्यर्थः,
एतेन ब्रह्मविद्यावन्तिः शुक्रादिभिरितिसमर्थः कर्मत्यागेन, अतथात्वात् समर्थत्वाभावात् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, एतादृशी जनकाचारमद्वयश्रुतिसदृशी,
एतद्विद्वांसो ब्रह्मविद्यावन्तः, त्यागपक्ष एवेति, एवकरेणाचारपक्षस्य बलं दृष्टव्यमिति ॥ १० ॥

१. श्रुत्या वा अशुद्धम् । २. शिष्येति उक्तं पा । ३. शिष्य उकाधिक्यं वा अशुद्धम् । ४. परम्परा
कथपापुगो । ५. कात्रोत्र कैषपापो । ६. न ह्येवं के । ७. तद् कथपापु । ८. भाद्र कथयः सर्वेन ।
९. जुहुवां ययु । १०. उक्तं वैषपापो । ११. एवं के अशुद्धम् ।

ननु ब्रह्मवित्त्वाविशेषेप्येकेषां कर्मकृतिरेकेषां तत्त्याग इतिविभागः कुत इत्याशङ्क
तत्र हेतुमाह ।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

“एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राण्युपजीवन्ती” (बृह. ६. ३. ३२.) ति श्रुतेर्मानुषानन्द-
मारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे पुरुषोत्तमानन्दात्मका एव, एवं सति येषु
यावानानन्दो दत्तोस्ति तावन्तं तं निरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तद्दानमितिज्ञापनाय शतोत्तरं
शतोत्तरमानन्दं श्रुतिर्निरूपयत्, अत एव पुरुषायुःसङ्ख्यासमानसङ्ख्ययैवोत्कर्ष उक्तः, तेन
पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते, एवं प्रकृतेऽप्यन्यभावरहित्यतारतम्येन भगवद्भावतार-
तम्यं, अत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे त्यागस्तदनुत्कर्षे नेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यद्योक्तं “तद्वत्तो विधाना” (ब्र. सू. ३. ४. ६.) इति तत्राह ।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं “ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे” (आप. श्रौत. ३. १८. १.) त्यादि तत्र ‘ब्रह्म’ शब्देन वेद एवोच्यते न तु
परः, तथा च तं ब्रह्मत्वेनाविकृतशब्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं तदध्ययनमात्रं यः करोति न तु तेन
किञ्चित् कामयते तस्याधिकारो ब्रह्मत्वाविविज्य इत्युच्यत इति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मोपपत्त्यं, प्रत्यय-
स्यातिशयनार्थकत्वादतिशयेन ब्रह्मरूपस्तदैव भवतीति युक्तं तस्य तदार्तिवज्यं, एवं सति ब्रह्म-
पदं ब्राह्मण्यपरमपि सङ्गच्छते ।

अथ वा वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारो न तु ब्रह्मविदोपीत्यर्थः, न च तदन्तः-
पातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात् तद्वत्
एव तत्राधिकार इति वाच्यं, शब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात्, न हि ‘सिता मधुरे’ ति-
शब्दज्ञानमात्रवांस्तन्माधुर्यज्ञो भवति, तथा सति पिचोपशैमादिकं तत्कार्यमपि स्यात्,
नत्वेवं, अत एव छान्दोग्ये सनत्कुमारेण ‘यद् वेत्थ तेन मोपसीदे’ (छान्दो. ९. १. १.) त्युक्तो
नारद ऋग्येदमारभ्य सर्पदेवजैर्नाविवापर्यन्तं स्वाधीर्तमुक्त्वाह “सोहं मन्त्रविदेवासि नात्मापि”
(छान्दो. ९. १. ३.) इत्यतोपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते, अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्सु

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि, एकेषां अनकादीनां, एकेषां शुक्रयमादीनां,
तत्र विभागे, गणिता आनन्दबहवो गणिताः, निरूपयन्ती श्रुतिर्भगवद्भूतानन्दमधिकारिमेवेन निरूपयन्ती-
त्यर्थः, निरूपयन्तीति शिष्यां प्रथमा, अत एव कर्मकरणतारयामविभागयोरधिकारविभागाधीनत्वादेव, उत्कर्ष
उक्तः आमुदकवर्षेणानन्दोत्कर्ष उक्त इत्यर्थः, एवं प्रकृतेऽपि कर्मत्यागविभागेऽपि, अपरकृष्टाधिकारेत्याग इत्यर्थः,
एतदेवोपपादयन्त्यन्यभावेत्यादिना, तथा च भगवदतिरिक्तभावरहित्ये कर्मत्यागोऽन्यभावरूपेत्याग इत्यधिकार-
विभागो विभागो धोष्यो ज्ञानमार्गः, अत्र तु भगवन्मार्गं तु, तदुत्कर्षेणुपपन्नोत्कर्षः, त्यागः कर्मत्यागः ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति यद्योक्तमिच्छनेन, तद्वत्तो ब्रह्मिष्ठवत्तो ब्रह्मज्ञः, विधानात्
कर्मकरणार्तिव्यविधानात्, न तु परो ब्रह्मविद्यावाग्रहस्तुल्यः, तं ब्रह्मपदवाच्यं वेदं, तेन वेदाध्ययनेन, प्रत्ययस्य
ब्रह्मिष्ठेयस्योष्टनप्रत्ययत्वेत्यर्थः, सादृशाध्ययनवतो ब्रह्मत्वेन वरणयोग्यस्य दुर्लभत्वात् कर्मविलोपप्रसङ्गादाहुरथ वे-
त्यादि, तद्वत् एव शाब्दपरोक्षरूपब्रह्मविद्यावत् एव, तत्र कर्मणि, एवं च ब्रह्मतद्विद्यावतोः कर्मोपपादयमान-
कुरमेत्येवत्यर्थः, ब्रह्मज्ञानत्यामावाच्छब्दपरोक्षस्य प्रथमाभाव एव सङ्घितत्वेन ब्रह्मज्ञानवासम्भवादित्यर्थः,
‘तत्त्व’ स्थितित्यायाद् दूषणसौकर्याच्च दूषणान्तरमाहुर्न हीत्यादिना, तथा सति शाब्देन सितारसमर्थस्य सति, अत
एव शाब्देनार्थापरोक्षस्यासम्भवादेव, मन्त्रविदेयात्ममतिपादकशाब्दजन्यशाब्दबोधवान्, एव कर्मणात्मप्रत्ययं स्वय-

अथ ग्रहिलतया 'ब्रह्मिष्ठ' इत्यत्र 'ब्रह्म'पदेन पर एवोच्यत इति वदसि तत्रापि वदामः
स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदोऽप्यतिव्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्यनेन
ब्रह्मविदोऽप्यतिव्याज्येनुमतिः क्रियते, न तु तस्याधिकारित्वमभिप्रेतमुक्तानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

न "न्येप नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीया" (बृह. ६. ४. २३.) निवि-
श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिध्येते, स च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमा-
वश्यकमिति प्राप्त उच्यते कामकारेणेति ।

करणं कारः, कामेनेच्छया करणं कामकारः, तथा च परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण न तु
विधिवशाद् यत् करणं तत् कामकार इत्युच्यते, तथा चैवंकृते कर्मणि तत्कृतगुणदोष-
प्रसक्तौ तत्प्रतिषेधमेके शाखिन "एष नित्य" (बृह. ६. ४. २३.) इत्यादि पठन्ति, न
हेतावता कर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरिति भावः ।

अथ वा कामेन कारो यस्य स तथा, तादृशेन कर्मणा प्राप्तद्विहासयोः सम्बन्धाभावं
ब्रह्मविद्येके पठन्तीत्यर्थः, चकारेणेश्वराज्ञया लोकसद्ब्रह्मार्थं कृतं कर्म समुचीयते "सर्वस्य
वशी सर्वसंज्ञान" (बृह. ६. ४. २२.) इति श्रुतेस्तथा ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अनेन कर्माधिकाराभावे हेतुन्तरमुच्यते, द्वैतमाने हि यथाकथञ्चित् कर्मकृतिसम्भाव-
नापि यस्य त्वखण्डब्रह्माद्वैतमानं ब्रह्मेत्येव न त्विदं ब्रह्मेति सखण्डं, अत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्च-
स्यापि भानाद् सखण्डत्वं, तथा चाखण्डतज्ज्ञाने कर्मतदधिकारादेरुपमर्दं चैके शाखिनः
पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वसम्भावनापीत्यर्थः, श्रुतिस्तु "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत् तत् केन कं पश्ये" (बृह. ६. ५. १५.) दित्यादिरूपा ॥ १६ ॥

स्तुतयेनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ पूर्वोक्ते षड्भिः सुत्रैर्जमिनीयमत निराकृत्य किञ्चिदादाह्य निराकरोतीत्याशयेन
सुप्रमयत्तारयन्त्येत्यादि, सूत्र व्याजुर्गन्ति दृशोत्यादिना, एतादृशाबुक्कटावित्यर्थः, तत्स्तुत्यर्थं दर्शपूर्णमास-
स्तुत्यर्थं, उक्तानुपपत्तेर्निषेधेन ब्रह्मनिष्ठानां कर्मत्यागबोधकत्वावपेयश्रुतेरनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः, परानुग्रहार्थं परस्य कस्यचित् प्राप्तेनया तदनुग्रहार्थं
'सर्वभूतहिते रत'त्वात् करणमित्यर्थः, तत्तद्वेति, कर्मकरणकृतगुणदोषप्रसक्तौ, तत्प्रतिषेधं गुणदोषमसत्प्रतिषेधं,
नित्य इत्यादि, न "न्येप नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य" इत्यादि पठन्तीत्यर्थः, एतावता विष्कामस्याम्पार्थं कर्मकृतमात्रेण,
पूर्वोक्तव्याख्याने स्वकृतदोषासमर्पणवैपि स्वकृतकर्मणो दोषासमर्पकत्वं नोपलभ्यतेत आहुरस्य ऐत्यादि, स तथा
कामकारकत्वेनेत्यर्थः, सम्बन्धाभावं कदाचित् कर्मकरणेपि ब्रह्मविदः एककामनाभावात् कृतसम्बन्धाभावावित्यर्थः,
तथा भगवद्भक्ष्यतयाज्ञया कर्मकरणमित्यर्थः ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥ अनेनेत्यस्येण, कर्मोत्यादि, ब्रह्मविदः कर्माधिकारामाये, सखण्डं मय इदमश-
स्यापि भानाद् सखण्डमित्यर्थः, अत्रेदं ब्रह्मेतिज्ञाने, सम्भावनापीत्यादि, तथा च तादृरूपसत्तत्त्वब्रह्मज्ञाने
कर्मसम्भावनासत्तेपि साक्षात्काररूपाखण्डब्रह्मज्ञाने कर्मसम्भावनापि नेत्यर्थः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

अत्रेदं विचार्यते, ब्रह्मचर्यान्तरं गार्हस्थ्यमपि श्रुत्या बोध्यते, “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे” (जावा. ४.) दित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव प्रव्रजनमपि बोध्यते, एवं सत्यविरोधाय “यदहरे” (जावा. ४.) चेति श्रुतेश्च रागितद्रहितभेदेन विषयभेदो वाच्यः, तत्र ब्रह्मचर्याविशेषेपि भगवदनुग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः, “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सत्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा” (महा. नारा. १०. ६.) इति श्रुतिरिमन्त्रार्थमाह, तथा चैतादृश एवोर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते, एवं सत्यूर्ध्वरेतस्सु कर्माभाव उक्तरीत्या तत्त्वार्थगुरीकार्य इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारस्तद्वतां सत्यास इति त्वदुक्ताद् विपरीतोर्थः सिध्यतीति क कर्मशेषत्वसम्भावना ज्ञाने न ननु सत्यासेपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैराग्यसहकृतं ज्ञानं तच्छेषभूतं तदसहकृतं तदभिहोत्रादिशेषभूतमिति न वैपरीत्यमिति प्राप्त आह शब्दे हीति, ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्तिसिद्धं किन्तु वेदमात्रसिद्धं, तत्र तु “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” (नृ. पृ. १. ६.) “ब्रह्मविदामोति परं” (तै. ब्र.) “य एनं विदुः रमृतास्ते भव” (बृह. ६. ४. १४.) न्तीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष एव फलं श्रूयते, सर्वसाधनानां साक्षात्परम्पराभेदेन तत्रैव पर्यवसानात्, अतो धर्मिग्राहकमानविरोधात् सत्यासाश्रमिणः कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यर्थः, नन्वेवं सत्यासवैयर्थ्यमिति चेत्, न, ब्रह्मविदतिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विस्मरकत्वेनावश्यत्याज्यत्वेन श्रुत्या कथनात्, अत एव “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” (महा. नारा. १०. ६.) इत्युक्त्वा “सत्यासयोगाद् यतयः शुद्धसत्त्वा” इत्युक्तं, अत्र पञ्चम्यान्तःकरणे संस्कारविशेषाधायकत्वं च प्रतीयते सत्यासस्य, स च संस्कारः फलोपकार्यङ्गमित्यावश्यकः सत्यासो मर्यादामार्गे, पुष्टिमार्गे त्वन्यैव व्यवस्था, “न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदि” (श्रीमद्भग. ११. २०. ३१.) हेतिवाक्यात् ।

परमर्प जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च ज्ञानोक्तेस्तस्य मुक्तिफलकत्वोक्तेः “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मा नायं लोक” (बृह. ६. ४. २२.) इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मप्राप्तावेव सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिध्यति, तस्या एव सर्वकेशापायपूर्वकपरमानन्दरूपत्वात्, न तु कर्मणि, दुःखात्मकसंसार-

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ एवं सूत्रनिर्णायार्थदधिकर्णित्यर्थः सूत्रमवतारयन्त्यत्रेदमित्यादिना, अत्रैतत्सूत्रविषयवाक्ये, रामीत्यादि, तथा च रागिणो ब्रह्मचर्यान्तरं गार्हस्थ्यं विरक्तस्य सत्यास इति “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रमते” इति श्रुतेर्विषयभेदेन व्यवस्था कर्तव्यैः, तत्र रागिविरागिणोः हेतुर्वाच्यो वैराग्ये हेतुर्वाच्यः, इममेवाग्रप्रदादिसम्पत्तिं सत्यासे हेतुत्वेनाहेत्यर्थः, उक्तरीत्या गार्हस्थ्यभावात्, विपरीतो ब्रह्मविद्यायाः कर्माहत्वाभावः, तच्छेषभूतं सत्यासाश्रमीणकर्माहत्वं, तदसहकृतं वैराग्यजज्ञानसहकृतं ब्रह्मचर्यं, तत्र तु येदेत, धर्मिग्राहकेत्यादि, सङ्गसाधनानां ज्ञाने पर्यवसानाज्ज्ञानरूपधर्मिणः साक्षान्मोक्षकारणत्वश्रुतेर्ज्ञानस्य कर्मशेषत्वाङ्गीकारे तद्विरोध इत्यर्थः, एवं ज्ञानमात्रस्य मोक्षसाधकत्वे, अत्र श्रुतेः पञ्चम्या “सत्यासयोगा” इति पञ्चम्या, स च एजसोमित्रीभावदूरीकरणेन शुद्धसत्त्वात्मकः, अन्यैवेत्यादि, केवलानुग्रहाधीना फलव्यवस्थेत्यर्थः ॥ १७ ॥

परमर्प जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥ ऊर्ध्वरेतसं कर्मसागादेव युक्तिरिति पूर्वोक्तं दृढीकृतं सूत्रमिदमिति जैमिनिपूर्वपक्षं सिद्धान्तपुरःसरं वदन्तः सूत्रमवतारयन्त्यूर्ध्वरेतस्यादिना, तस्य ज्ञानस्य, “किं प्रजया करिष्यामो” न कर्मणोः त्यादिश्रुतेरित्यर्थः, तस्या एव ब्रह्मप्राप्तेरेव, न तु कर्मणि सर्वश्रुतीनां कर्मफले तात्पर्यं करिष्यामो” न कर्मणोः त्यादिश्रुतेरित्यर्थः, तस्या एव ब्रह्मप्राप्तेरेव, न तु कर्मणि सर्वश्रुतीनां कर्मफले तात्पर्यं

हेतुत्वात् तस्य, जीवश्रेयोनिमित्तमेव श्रुतिप्राकट्यात्, अन्यथा निषेधविधिर्न स्यात्, तथा च कर्मविधिनापि परम्परयां मोक्ष एव फलत्वेन परामृष्येत इति सिद्धं, तं परामर्षं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिरपवदति बाधत इत्यर्थः, मोहकशास्त्रप्रवर्तकः स इतीश्वरमेव न मनुते यतो तत्तत्प्राप्तिस्तस्य भते दूरापास्ता, कर्मानधिकारिणामन्वादीनां सन्न्यासविधि विषयत्वमन्यथा “वीरहा वा एष देवानां योगिषुद्वासयत” (तै. सं. १. १. ५. २.) इति निषेधविधिर्न स्यात्, अतो “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद् वनी भूत्वा प्रव्रजेद् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद् वनाद्” (जावा. ४.) वेति श्रुतेरप्यङ्गहीन एव स विषयः, यत आधुर्भागविभागेनाश्रमाणां विधानं, तुरीये तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकल्यं नियतं अतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यं, अपि च ज्ञानकर्मणोरलौकिकफलसाधकत्वे तत्त्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकं, अपरोक्षब्रह्मज्ञानं च न विधेयं, साक्षात्सकृत्यसाध्यत्वात्, चोदनाबोधकलिङ्गाद्यभावाच्च ज्ञानस्य न मुक्तिसाधकत्वं वक्तुं शक्यं, “य एनं विदुः” (बृह. ६. ४. १४.) रित्यादिस्तु यागेष्विष्यविष्णुस्तुतिरेत्याशयेनाह चोदना चेति, जैमिनिवत् तत्सहायभूतेयमचोदना च परामर्षमपवदतीति सम्बन्धः, तथा च विधिसम्बधात् कर्मैवानुष्ठेयं न तु मुक्तिसाधनमप्यतथात्वादिति स्थितम् ॥१८॥

अनुष्ठेयं चादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

चादरायण आचार्यो जैमिनेरपि गुरुस्तदेव कर्तव्यमिति शिष्यसम्मतमनुष्ठेयं कर्मापवदतीति पूर्वेण सम्बन्धः, तत्र हेतुः साम्यश्रुतेः, “यथा वीरहा वा एष देवानां” (तै. सं. १. ५. २.) मिति श्रुत्या कर्मत्यागकर्तुर्निन्दा श्रूयत एवमेव भगवज्ज्ञानरहितस्यापि सा श्रूयते यतः, तथा हि “असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः तांस्ते प्रेत्यार्भिः गच्छन्त्यविद्रांसो बुधा जनाः” (ईशा. ३.), एतदग्रे च “ये तद् विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेते दुःस्वमेवोपैय” (बृह. ६. ४. १४.) न्तीत्यादिरूपा, एतच्च निन्दामात्रेण साम्यमुक्तमापाततः, वस्तुतस्तु “तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रमाजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रज” (बृह. ६. ४. २२.) न्तीति श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणोक्तैरेत्यर्थः, संसारहेतुत्वात् कर्मणां प्ररोहैकस्वभावादित्यर्थः, ‘तमेव वेदानुवचनेन’ इत्यादिनिष्कामकरणादेमुक्तौ साधनार्थस्वभावादेवं गम्यत इत्यर्थः, जीवश्रेयो मुक्तिरूपं, अन्यथा श्रुतीनां जीवश्रेयोर्धेराभावे, निषेधविधिर्न कलिङ्गं भक्षये’ इत्यादिरूपो नरकनिवारणार्थः, परम्परया पितृमुखा ज्ञानद्वारा, तं परम्परया मोक्षोपयोगिनं, अपवदति यतो ‘न कर्मणे’ इत्यादिश्रुतिरेचोदनात्वाद्यर्थवादोतोपवदतीत्यर्थः, मोहकत्वादि, तदुक्तं पात्रोत्तरपण्डे मोहकशास्त्रगणनाप्रत्याये ‘द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववेदमपायंतः निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तर’ इति पुराणोपपुराणे ‘प्यक्षपादप्रणीते च काणादे साङ्ख्ययोगयोः स्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽतः श्रुत्येककारणैर्नृभिः जैमिनीये’ चेयुक्तमिति हेतोर्मोहकावमुक्तं, तत्प्राप्तिरीश्वरप्राप्तिः, जैमिनिमते सन्न्यासधिकारिण आहुः कर्मैत्यादिना, अन्यथा कर्मैतमर्थानां कर्मत्यागं कृत्वा सन्न्यासकरणे, अतः समर्थस्य कर्मकरणवश्यकत्वात्, स सन्न्यासधिकारि, सूत्रे चोदना चेति भागं व्याकर्तुमाहुरपि चेत्यादि, तत्त्वेनालौकिकफलसाधकत्वेन, लिङ्गाद्यभावाच्च ज्ञानस्य मुक्तिसाधकताबोधकश्रुतिषु लिङ्गादिविधेरभावादित्यर्थः, स्तुतिपरा अर्धवादरूपेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं चादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ जैमिनिसिद्धान्तमिरासकं सूत्रं विवृण्वन्ति चादरायण इत्यादिना, तदेव कर्मैव, पूर्वेण पूर्वसूत्रेण, सकलाद्यमधर्माणां ज्ञानार्थेवप्रतिपादिकां श्रुतिमाहुष्यस्तुतस्त्वित्याश्रय ‘तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव

१. परम्परामोक्ष सर्वत्र । २. परामृश्यते सर्वत्र । ३. सिद्धान्त क । ४. परमार्थं सर्वत्र । ५. श्रुतिर्न भेदापेक्षे । ६. ‘साधकत्वेन विहित’ क्यत्रापेक्षे । ७. लिङ्गा’ वैराग्ये । ८. एवं पुं । ९. शास्त्रां. क । १०. ‘रि कपु’ । ११. ‘दाप’ या । १२. ‘न’ क । १३. ‘स’ यावच्छेदः, ‘मनीष्यन्त. तु ।

वाक्यजगद्भ्रान्तानुसूलप्रयत्नविधानवत्; २.

'ममाज्ञितो लोकमभीप्सतः प्रयजन्ती' तिष्ठत्या कर्मणां ज्ञानार्थत्वबोधनं, अत एव कलामर्कमेतामनेपेक्षत्वादिव
फलस्यात्मलाभरूपफलस्य, स्वर्गपदध्वणयादाशपूर्णमाति ज्योतिष्टोमविधायकवाचये स्वर्गपदध्वणवात्, नैघं
कर्मणां ज्ञानद्वारा न मोक्षोपयोगित्वं, लोकात्मस्वर्ग इवं लोकात्मस्वर्गं, प्रवृत्तिनिमित्तेत्यादि 'यन्न दुःखेने'ति-
बाधकोप्रवृत्तिनिमित्तधर्मभावादित्यर्थः, तादृशत्वात् वाह्यप्रवृत्तिनिमित्तधर्मभावत्वात्, तस्यैवात्मसुखस्यैव, तत्रो-
क्तविधिभावस्य स्वर्गपदे, एवं सति कर्मणां मात्मसुखसाधकत्वोक्तिस्तत्त्वे, अन्यथा कर्मणिमान्नलोकार्थत्वोक्ती,
अविधिभावस्य स्वर्गपदे, एवं सति कर्मणां मात्मसुखसाधकत्वोक्तिस्तत्त्वे, अन्यथा कर्मणिमान्नलोकार्थत्वोक्ती,
नैघमित्यादि, सकलकर्मणां न ज्ञानार्थत्वनिर्णय इत्यर्थः, एवं सति कर्मसात्त्वञ्च भौतस्य ज्ञानार्थत्वे सिद्धे सति,
वीरहेति श्रुतिर्वीरहा एष देवानां योगिमुद्रासयती' तिष्ठति; अन्यथा गृहिणः कर्मकरणवश्यकत्वे, तदुच्छेदो
'यदरेरे'ति 'गृहाद्' तिष्ठत्युक्तसकलास्योच्छेदः, तद्विधीनि तयोर्विश्लेषोरित्यर्थः, अनधिकृतं कर्मणंप्रकृतान्ध-
पद्मवादिक्तं, तच्छ्रुतिविरोधः, तत्कल्पनं यावज्जीवमिहोत्तरविरोधकल्पनं, तेन 'न कर्मणा न प्रजये'तिष्ठत्या विदुषः
कर्मसाधननिर्वचनेन 'विद्वांसो न कामयन्त' इत्यनेन च; ऋणत्रयेत्यादि 'ऋणत्रयमपाकुल मनो मोक्षे निवेशये'दिति-
कर्मसाधननिर्वचनेन 'विद्वांसो न कामयन्त' इत्यनेन च; ऋणत्रयेत्यादि 'ऋणत्रयमपाकुल मनो मोक्षे निवेशये'दिति-
श्रुत्युक्तमित्यर्थः, बाधको ज्ञानपक्षे बाधकः, श्रद्धाविचो मूढात्मन्येवापरान पश्ये'दिति, प्रमाणेत्यादि, पुरप्रमया-
स्तासादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धाविचो मूढात्मन्येवापरान पश्ये'दिति, प्रमाणेत्यादि, पुरप्रमया-
साध्यत्वादिति भावार्थः, इतरज्ञानस्य ब्रह्मातिरेकज्ञानस्य, तथात्वेपि पुरुषप्रयत्नासाध्यत्वेपि, अन्यतो चेदाति-

३. 'यदरेरे'ति कैयो । ४. 'वाक्यप्रवर्तनं' के

१. स्वर्गकामपदं वप्रपापुपुंगो । २. लोकात्मकं सर्वेयादर्थाः । ३. 'वचनेति' कैगो । ४. 'वाक्यप्रवर्तन' कै
 'वाक्यप्रमजन' वपामो । ५. 'बोधकः' कैगो । ६. 'ज्ञानस्य तस्य' कै ।

कूलप्रयत्नाधीनत्वेन स प्रयत्न एव विधीयतेन्याप्राप्तत्वाच्च तु क्रिया, तत्प्रयत्ने सति तस्याः स्वत एव सम्भवात् ।

अथवा ननु यथा “वीरहे” (तै. सं. १.१.५.२.) तिथुत्या कर्मत्यागो निन्द्यते तथैवा “क्षया” नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः तांस्ते प्रेत्याभिं गच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जनाः” (ईशा. ३.) “ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःस्वमेवोपयन्ती” (बृह. ६.४.२४.) त्यादि-थुत्या भगवज्ज्ञानाभावो निन्द्यते, एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्नयोर्विधेयत्वे मिथो विरोधा-दधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यं, न च “तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विधेत यावते” (भाग. ११.२०.९.) तिभगवद्वाक्याद् रागिणः कर्म विधीयते तद्रहितस्य ज्ञानमिति वाच्यं, “जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज” (बृह. २.१.१.) इतिथुतेर्नारागत्वेन प्रसिद्ध-स्यापि तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या सा न स्वादधिकाराभावात्, अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोद्भिन्नं ज्ञानस्य तदङ्गत्वं वाच्यं, तथा च ज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति प्राप्तं प्रतिवदति,

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

ज्ञानमङ्गं तदङ्गित्वेनानुष्ठेयं कर्मेतिमतं वादरायणोपबदतीति पूर्वेण सम्बन्धः, तत्र हेतुमाह साम्यश्रुतेरिति, स्वतोपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुष्ठेयं, तथा ‘चैप नित्यो महिमे’ (बृह. ६.४.२४.) तिथुत्या ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसम्भवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्मोच्छेदप्रसक्त्या न ज्ञानस्याङ्ग-त्वं वक्तुं शक्यं, कृपीबलस्य ग्रीहीणां वपने भर्जनस्येव, तथा च ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसम्भवे-नान्येषां चा “थेतरे दुःस्वमेवोपयन्ती” (बृह. ६.४.१४.) तिनिन्दाश्रवणेन तथात्वाद् सर्वार्थतत्त्वज्ञा श्रुतिज्ञानवहिर्भूतं कर्म कथं विदध्यादिति ज्ञानस्य पुरुषार्थासाधकत्वोक्ति-मसहमानेनाचार्येण प्रौढ्या निरूपितम् ॥ १९ ॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमापततीति तच्चात्पर्यमाह ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यथा योगशास्त्रे मनःसमाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव मानस्या मूर्तेर्धारणं वि-धीयते न तु स्वतश्चतया फलसाधकत्वेन मनःसमाधी तस्यागात्, “ततः किञ्चन न सरेत्”

रिक्तप्रमाणतः, न तु क्रिया, तस्याः प्रयत्नासाध्यत्वादित्यर्थः, तत्प्रयत्नेति क्रियानुकूलप्रयत्ने, विधिसाम्यमुपपाद्य निषेधसाम्यमुपपादयन्त्ययवेत्यादिना, कर्मत्यागमिन्द्रिका श्रुतिर्वीरहेतीति, ज्ञानाभावमिन्द्रिकाक्षया नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जनाः” ये तद् विदुरमृतास्ते भगवन्त्यथेतरे दुःस्वमेवोपयन्तीति, मिथो विरोधात् कामतदभावरूपसाम्योदधिकारिविशेषणयोर्विरोधादित्यर्थः, अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ सूत्रप्रवक्तारमिति न च तावत् कर्माणीत्यादि, अधिकारामाया-ज्जनकस्य निर्वेदसत्त्वेन सर्वदा भावरूपाधिकाराभावात्, प्रतिवदति सूत्रकारो वृषयति, पूर्वेण पूर्वग्रन्थेन, तत्र वृषणे, साम्यश्रुतिं प्रतिपादयति स्वतोपुरुषार्थमित्यादिना, तथात्याभावेन कर्मफलापिवाभावेन, भर्जनेत्येतिष्यतिरेकदृष्टान्तः, तथा च वीष्टायापे यया भर्जनं नाहमेवं कर्मण्यपि न ज्ञानमङ्गमित्यर्थः, अन्येषां ज्ञानिभिश्चानाम् ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रप्रवक्तारयन्त्येवमित्यादिना, एवं सति ज्ञानितद्विधाभ्यां कर्मकरणात्मभवे सति, तत्साधनत्वेन ततो मनःसमाधिसाधनत्वेन, तस्यागाम्यमनःसमाधिसिद्धौ मूर्तेर्धारणत्यागवचनान्, ततो

१. श्रीनाथद्वारे श्रीमत्प्रवक्तारयन्त्येवमित्यादिना इत आरभ्योपलभ्यन्त आमाभ्यास्तं कपुस्तकं च शुद्धप्रयमिति रमिमन्यप्रकाशकः । २. ‘पि गच्छति कः । ३. ‘नापि’ के । ४. प्राप्तं क, प्राप्ती के । ५. ‘पि यन्ति वा । ६. ‘न्ये’ के ।

(भाग. ११.१४.४४.) “तच्चापि चित्तवडिशं शनकैर्विभुक्त” (भाग. ३.२८.३४.) मित्यादि-
वाक्येभ्यस्तथा, तथा भक्तिसाधनत्वेनैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते न तु स्वतन्त्रतया
फलसाधकत्वेन, ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य
तथात्वं युज्यते प्रकृते ज्ञानं भक्तिं वाधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैपम्यमिति चेत्, न,
उक्तानुपपत्त्या सान्निध्यमेव कर्म श्रुतिविदधातीत्यवश्यं वाच्यं, निन्दायां चेतुरपदाज् ज्ञानमध्य-
पातिन एव तद्विषयस्य प्राप्तैरावश्यकत्वात्, तथा च भगवज्ज्ञानस्येतरनिरपेक्षत्वेन स्वरूपोपकारि-
त्वमस्य कर्मणो वाच्यं, तथा चोक्तं “दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः
कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत” (भाग. १०.४५.२४.) इति, “एष नित्यो महिमे” (बृह. ६.४.२३.)
तिश्रुतिरपि यज्ज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफलासम्बन्धसद्वित् स्यादित्यनुक्त्वा “तस्यैव
पदवित् स्या” (बृह. ६.४.२३.) इति यदुक्तवती तेन पदयोर्भक्तिमार्गरूपत्वेन मुख्यत्वात्
तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधे, तेन “शृण्वन्ति गायन्ति शृणन्त्यभीष्टेणशः स्मरन्ति नन्दन्ति
तवेहितं जनास्त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुज” (भाग. १.९.२६.)
मितिवाक्याच्च वर्णाश्रमधर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन कर्तव्या इति सिद्धं, “तस्यैव”
तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकोवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्यैव तत्रापि “पदवि”देव दीनभावेन
भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव “स्यादेव” “त्येव”कारः सर्वत्रानुपज्यते, तथा सति भक्तौ जातायां स्वतः
एव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं “तं विदित्वे” (बृह. ६.४.२४.) ति पश्चादुक्तवतीति
तदाशयो ज्ञायते, अत एव पूर्वं कर्म निरूपितं साधनत्वात्, स्यादेतद्, भक्तिसाधनत्वमेव
चेत् कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतं तदा भगवद्विदित्तफलासम्बन्ध इत्यनुपपन्नमिति चेत्, मैवं, कर्मणां
हि भक्त्युत्पत्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेव “नायमात्मे” (कठोप. २.२२.) ति श्रुतेः
सात एव वाशब्द उक्तो नियमवाची, तथा सति भगवदनुग्रहश्चेत् तदा भक्तिस्तया पुरुषो-

मनःसमाधितिच्छान्तरं, तथा श्रुतिधारणस्यान्यार्थत्वं मानसमूर्तिधारणस्य यथान्यार्थत्वं तथेत्यर्थः, तत्र योगशास्त्रे,
धारणस्य श्रुतिधारणस्य, तथात्वं मनोधारणार्थत्वं, प्रकृते कर्मणो ज्ञानभक्तिसाधनत्वे, उक्तानुपपत्त्यैव महिमा
प्राप्त्यर्थेति श्रुत्या ज्ञानिनि कर्मणां फलाजनकत्वोक्त्या कर्म निमित्तं, ज्ञानिनिष्ठे वा ‘येतरे दुःखमेवोपयन्ती’ति-
श्रुत्या कर्माधिकारो निमित्तः, इत्थं च तदुभयनिन्दया कृत्वा यानुपपत्तिः कर्मणस्तथेत्यर्थः, सान्निध्यं श्रुत्यानिमित्त-
स्थलीयं, इतरपदाद् ‘येतरे’ इत्यनेन ज्ञानिनिष्ठमिन्द्राबोधकेतरपदात्, ज्ञानमध्यैवादि, तथा च प्राप्तज्ञानस्य ‘न
कर्मणे’ति श्रुत्या कर्मत्यागोर्कर्मज्ञानस्वरूपयोग्यत्वमेव कर्मश्रुतिविषयत्वावश्यकत्वात्, पूर्वदेव निगमयन्ति तथा
स्वेवादिना, भगवज्ज्ञानस्य शुक्रवर्मादिनिष्ठज्ञानस्य, इतरनिरपेक्षत्वेन फलजनने कर्मादिसहकार्याकाङ्क्षाराहित्येन,
स्वरूपोपकारित्वं स्वरूपयोग्यताधिकारिणो ज्ञानेनतःकरणबोधनद्वारोपयोजित्वमेवं जनकस्य कर्मणा विद्योप-
कारकतया ज्ञानस्वरूपोपकारित्वमवसेयमित्यर्थः, इत्थं च ‘तमेतं वेदानुवचने’ति श्रुत्यर्थः समर्थितः, फलासम्बन्धः
फलासम्बन्धो भवतीत्युक्तेत्यर्थः, तद्विद्ब्रह्मवित्, विदधे तज्ज्ञानानुकूल ‘पदवित् स्या’दित्यनेन विदध इत्यर्थः,
तस्यैव तच्छब्दस्येति, ‘एष नित्यो महिमा प्राप्तिरिति श्रुतौ ‘तस्यैव पदवित् स्या’दित्यत्र ‘तस्यैव’ति शब्दस्येत्यर्थः,
साधनत्वात् निष्कामकर्मणां श्रुतानुकूलमुपपद्यमित्यर्थः, वाशब्द उक्तो ‘न मेधये’ति श्रुतौ वाशब्द उक्तः,
कर्मफलासम्बन्धो ज्ञानिनि, श्रुतानुकूलमुपपद्यमित्यर्थः, कर्मनिरपेक्षत्वेन प्रवचनादिकं प्रवचनादिकमपेक्षत
स्ये वा, अनियमवाचीत्यनुग्रहसत्ये प्रवचनादिकं भक्तिनिरपेक्षत्वेन प्रवचनादिकमपेक्षत

१. तथा सति यपागो । २. फलं के । ३. उच्यते कैवपापुगो । ४. स्था° त्वेवप्यादयोः । ५. रूपत्वात्
तत्र च पदयोरेव सेव्यत्वेन शुरुषत्वात् कैवपापुगोयी । ६. विदधते कैवपागो । ७. तस्यैत° कपु । ८. साधनमेव
क । ९. स्ये नैगो ।

ख्यानेष्वेवेत्यप्रयोजको हेतुरिति चेत्, मैवं, आचार्याशयानवगमात्, तथा हि 'पूर्वं तुष्यतु दुर्जन' इतिन्यायेनाख्यानानां शंसनशेषत्वमुपेक्ष्योच्यते, न ह्याख्यानेष्वेव ज्ञानं निरूप्यते किन्त्वन्यत्रापि, तथा हि तैत्तिरीयके पठ्यते "ब्रह्मविदामोति परं तदेष्टाभ्युक्ता सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे" (तै. ब्र. १.) त्युपक्रम्य माहात्म्यविशेषज्ञानार्थमाकाशादिकर्तृत्वमुक्तवानन्दमयत्वं सरूपत्वमप्युक्त्वा "भीमास्मा" (तै. ब्र.) इत्यादिना सर्वनियामकत्वं चोक्त्वा भगवानेव पूर्णानन्द इतिज्ञापनानन्दगणनां कृत्वानन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूयमानानन्दस्वरूपं "यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे" (तै. ब्र.) त्यादिनोक्त्वा तद्विदो माहात्म्यमुच्यत "एत५ ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरत्वं किमहं पापमकरत्वं" (तै. ब्र.) मिति, अत्र ज्ञानवान् सच्चिद्रूपं देशकालापरिच्छिन्नं सर्वकर्तारं निरवधानन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति, कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकं तद्वांश्चा "सैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राभ्युपजीवन्ती" (बृह. ६. ३. ३२.) तिष्ठतेः क्षुद्रतरानन्दजनकस्वर्गपश्चादिकलमाप्नोतीति विहितनिषिद्धकर्मणोश्चाप्रयोजकत्वं तस्मिन्नुच्यत इति कर्मणः सकाशाज् ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उच्यत इति न धर्म्यसिद्धिर्न वा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिध्यति ॥ २२ ॥

तथाप्याख्यानप्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेति चेत् तत्राह ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवलश्रुतेर्विद्याप्राधान्यं तथैवोपाख्यानश्रुतेरित्यर्थः, चकारेण प्रश्नोत्तरैर्निर्णीतार्थप्रतिपादनं, महतामेवात्र प्रवृत्तिः, सापि ब्रह्मायासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनं चाधिकमुपाख्यानानामुपाख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते, तत्र हेतुरेकवाक्यतोपबन्धादिति, "आचार्यवान् पुरुषो वेदे" (छान्दो. ८.१४.२.) तिष्ठत्येकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थमुपबन्धाद् गुरुशिष्यकथोपबन्धादित्यर्थः ।

अथवोपाख्यानरहितायां श्रुतौ यथा ज्ञानं निरूप्यते तथैव "वाधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद" (छान्दो. ९.१.१.) इत्याद्याख्यानेष्वपि निरूप्यते इत्यनाख्यान-

ज्ञानेष्वेव, एवकारेण मन्त्रब्राह्मणार्थज्ञानस्यान्यस्य व्यवच्छेदः, मैवमाख्यानार्थज्ञानमात्रे विशेषितत्वं निर्वचनमिति नैवेद्यः, तत्र हेतुराचार्येत्यादि, शंसनशेषत्वं ब्रह्मज्ञानोपयोगिज्ञानप्रतिपादनशेषत्वं, आख्यानेष्वेवेत्येवकार-व्यवच्छेदार्थमुपादेयत्वेनोपादायमिति न हीत्यादिना, आनन्दगणनां सततानन्दाधिक्ययानन्दगणनामित्यर्थः, प्राप्तेन भक्तेन वृत्तेत्यर्थः, तद्विदः पुरुषोत्तमविदः, अत्र भगवन्मार्गं, ज्ञानवान् पुरुषोत्तमज्ञानवान्, आप्नोतीत्यस्य तद्वानित्यप्रान्वयः, अप्रयोजकत्वं फलाजनकत्वं, तस्मिन् पूर्वोक्तज्ञानवति, न वा धर्म्यसिद्धिर्ज्ञानसिद्धेः घृतावुक्तत्वाच्च धर्म्यसिद्धिः ॥ २२ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति तथापीत्यादिना, असिद्धिराख्यानानां कर्मशेषत्वाभावासिद्धिः, केवलश्रुते 'रपीहि भगव इति होपससादे'त्यादिश्रुतेः, उपाख्यानश्रुतेर्माहात्म्यबोधकश्रुतेः, प्रश्नोत्तरैर्महतां नारदसनत्कुमारदीनां, अत्रोपनिष्क्रमेण, सा महतां प्रवृत्तिः, अधिकं केवलविद्याबोधकमुप-वेक्षयाधिकं, एकवाक्यताज्ञानं केवलविद्याबोधकश्रुतीनामैकवाक्यताज्ञानं, ननु गुरुशिष्याख्यानरहितकेवलज्ञानप्रतिपादकं ब्रह्मविदामोतिपरं मिषादिश्रुतीनामाख्यानाक्रान्ता न त्वाख्यानवतीनामपीतराकाङ्क्षेति केवलज्ञानप्रतिपादकश्रुतीनामावगन्वतीषु शेषत्वं स्वावृत्त आहुरव्यवेत्यादि, निरूप्यते ज्ञानं निरूप्यते, तथा चैकवाक्यतया समानेक-

१. 'शेषित्व' यत् । २. उपेक्षित्वा वपापुनो । ३. स्वरूपत्वम् । ४. 'रूपत्वम्' यत् । ५. 'मप्योति' यत् । ६. 'श्रुतीनामि' सर्वेवादीनाः ।

शुल्लैकवाक्यतयैवाख्याने ज्ञानस्वरूपोपपन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः, नैकव्यवाचिनोप-
पन्नेन वस्तुसती या तत्तद्गुरुतत्तच्छिष्यकथा तत्सामीप्यमत्रोच्यते, अन्यथा सामीप्यासम्भवा-
दतः कल्पितत्वशङ्कानिरासः, नन्वेवमपि पारिप्लवार्थत्वेन वाधकं पश्याम इति चेत्, उच्यते,
अश्वमेधप्रकरणे “मनुर्वैवस्वतो राजे” (आप. श्रौ.) त्यादीन्याख्यानानि यत्र पठितानि तत्र
सामान्यतस्तेषां विनियोगः “सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसती”त्यनेनोक्त इति ‘सर्व’शब्द-
सदाख्यानपर एव नत्वाख्यानान्तरपरोपि, प्रकरणस्य नियामकत्वात्, एवं सति यदा पारि-
प्लवार्थकर्मप्रस्तावस्तदा विशेषविनियोग उक्तः “पारिप्लवमाचक्षीते” (आप. श्रौ.) ति, तत्र
अश्वमेधेन “मनुर्वैवस्वतो राजे” (आप. श्रौ.) ति द्वितीयेहनी “न्द्रो वैवस्वत” (आप. श्रौ.)
इति तृतीयेहनि “यमो वैवस्वतो राजे” (आप. श्रौ.) त्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे विनि-
वृज्यन्ते, आख्यानसामान्यपरत्वे त्वहोविशेष उपाख्यानविशेषविधानं न स्यात्, अत एव
पारिप्लवमित्येकवचनमतो नाख्यानान्तरगन्धसम्बन्धोपि, प्रापकामावात् ॥ २३ ॥

अत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥

एवं “पुरुषार्थोतःशब्दा” (ब्र. सू. ३.२.१.) दित्युपक्रम्य ज्ञानस्य फलसाधने कर्मान-
पेक्षत्वात्पुपाय तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह, यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयमेव यज्ञात्मको जातोत एव
जगत्प्राप्तिहोत्रेभिस्तदिन्धनं समिदादि तदादय आज्यादयस्तेषामनपेक्षोक्ता श्रुतौ, तैत्तिरीयके
पठ्यते “तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मपुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः
विष्ठा हृदयं यूपः काम आज्यं मनुष्यः पशुस्तपोभि” (नारा. ८०.) रित्यादि, एतेन यदन्यस्य
यज्ञासम्पादकं तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः सूच्यते ॥ २४ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं पुरुषार्थोतःशब्दादिति प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

विनियोगे ज्ञानस्योपपन्ना निरूपणाग्नैकस्याध्यव्ययोपरत्वमिति कलितं, अन्यथा तत्तद्गुरुतत्तच्छिष्याणामवस्तुत्वाङ्गीकारे,
अतः पूर्वोक्तानां वाक्यवचनेनोपनिबद्धत्वात्, आशङ्कान्तरमाहुर्नन्वेवमित्यादिना, पारिप्लवार्थत्वेन ‘सर्वाण्याख्या-
नानि पारिप्लवे शंसती’त्यनेन, याधकं सर्वाण्याख्यानामसमेधीयपारिप्लवपदायां ह्वाञ्च ब्रह्मविद्योपयोग इति
वाधकं, उच्यते समाधानमुच्यत इत्यर्थः, सर्वाण्याख्यानानि ‘मनुर्वैवस्वत’ इत्यादीनि सर्वाणीत्यर्थः, तदाख्यान-
पर एवाश्वमेधप्रकरणे पठितानि यानि ‘मनुर्वैवस्वत’ इत्याद्याख्यानानि तत्परसर्वशब्दद्वारेण प्रकरणेन सर्वशब्दसङ्को-
चतः ब्रह्मविद्योपाख्यानानामसमेधीयपारिप्लवोपरत्वमिति कलितं, विशेषविनियोगो यस्मिन् दिने यदाख्यानमुक्तं
तदा तदाख्यानविनियोग इत्यर्थः, विशेषविधानं न स्यादिति, तथा च ‘सर्व’शब्दो ब्राह्मणेभ्यो दधि
पशुनां कौण्डिन्येभ्यस्तक’मितिविशेषविधानाद् यथा कौण्डिन्येभ्यो दधिसिद्धसिद्धयेतरोपाख्यानात् पारिप्लवे निवृत्ति-
रन्या विशेषवाक्यविशेषवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः, अत एव यत पूर्वैकस्मिन् पारिप्लवे एकैकमाख्यानं निवृत्युक्तं
तत्र पूर्वैक्यः ॥ २३ ॥

अत एवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४ ॥ सूत्रार्थमाहुर्नन्वेवमित्यादिना, तेषां यज्ञोपस्कराणां, उक्ता ज्ञानि-
नः, पठ्यते श्रुतिः पठ्यते, ‘तस्यैवंविदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मपुरो वेदिर्लोमानि बर्हि-
र्वेदः विष्ठा हृदयं यूपः काम आज्यं मनुष्यः पशुस्तपोभि’ रित्यादि, तस्य ज्ञानस्य ॥ २४ ॥ १ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमाधिकरणम् ॥ १ ॥

तमज्ञानं तदा कर्मतत्फलसम्बन्धगन्धोपि नेति किमनुपपन्नं? एतेन “तमेव विदित्वा मुनिर्भवति” (बृह. ६.४.२२.) “अग्राहो न हि गृह्यत” (बृह. २.९.३६.) इत्यादिश्रुतीनां मिथो विरोधः परिहृतः, भक्त्या ग्राह्यत्वात् तदितरसाधनाग्राह्यत्वात्, अत एव “विविदिषन्ति” न तु विदन्त्यपीत्याशयवती “तमेतं वेदानुवचनेन” (बृह. ६.४.२२.) ति श्रुतिः पठ्यते, न चानुपदमेव “तमेव विदित्वा मुनिर्भवति” (बृह. ६.४.२२.) त्युक्तेः साभिध्यादुक्त-साधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यं, वेदानुवचनादीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तृणां वेदनसम्भवेन मुनिर्भवती” (बृह. ६.४.२२.) त्येकत्वं तद्विदि न वदेत्, अतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते, “मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः” (भ. गी. ७. ३.) इति भगवद्वाक्याच्च, तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशङ्का प्रवृत्तिः कथम्? इत्थम्, “स वा अयमात्मे” (बृह. ६.४.२२.) त्यादिकया पूर्वश्रुत्या भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथञ्चित् तद्वेदनौत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन भक्तिमार्गापरिचयात् कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्वेदनेपि साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति, ननु वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं कथमिति चेत्, न, अमकृतत्वेपि जन्मान्तरीयाक्षरज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तं तन्नोपपद्यते, साम्योक्तेर्ज्ञानस्तुति-परत्वात्, अपि च तया ज्ञानिनोपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्वीकारादितियावत्, अन्यथा ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्कृतगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात्, तेषामपि तत्कृतगुणदोषसम्बन्धोऽस्त्येवेतिज्ञापनाय मात्रपदं, निषेधेनेतरसाधारण्यं परिह्रियते, तथा च ज्ञानिनोपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निःप्रत्यूहमिति चेन्नैवं वक्तुं युक्तं, पदज्ञानस्य कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वाद् विधेयत्वमेव, न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत् फलं तदुक्तेरपि स्तुतिरेवेति युक्तं, तयोर्कृच्छेदापत्तेः, विधिर्हि प्रवर्तकः, तस्य पुरुषप्रवृत्त्युप-

इत्येवंविधानियमवाचीत्यर्थः, एतेन पूर्वोक्तरीत्या विषयव्यवस्थाकरणेन, अत एव साक्षात्साधनाग्राह्यत्वे, तत्कर्तृणां प्रवचनादिकर्तृणां, तद्विदि ब्रह्मविदि, तर्हि सर्वेषां ज्ञानप्राप्तिनिश्चयाभावे, तदेव कुर्वन्तीति, तथा चापास्तं ज्ञानमवाप्येव कुर्वन्तीति फलितं, इत्थं च पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डशेषस्य निर्णयमिति भावः ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ पूर्वोक्तविषय एव किञ्चिद्व्याप्य परिहरतीत्याशयेन स्यै पूर्वपक्षभागमाहुर्नन्यत्वादित्यादिना, साम्यश्रुतेर्ज्ञानकर्मणोर्यौ विधिनियेयौ तयोः श्रुतेः साम्यदशनादित्यर्थः, श्रुतिपरत्वादित्यर्थः, स्तुतिपरत्वादिति, तथा च ज्ञानानुशेषाद् एव न वास्तवं कर्मसाम्यमित्यर्थः, तयार्थेयादिरूपज्ञानस्तुत्या, स्वीकाराज् ज्ञानानुशेषे विधेरर्थवादत्वात् कर्मार्थेयावगमाज्ज्ञानस्य कर्मस्वीकारावश्यकत्वादित्यर्थः, अन्यथा ज्ञानिनो कर्मकरणाभासो, तत्कृतेति, कर्मकृतिजमितगुणदोषो, मात्रपदं स्यै मात्रपदं तादृशाद्यर्थस्य, निषेधेन ज्ञानिनो कर्मकृतगुणदोषनिषेधेन, इतरसाधारण्यमज्ञानिनो यथा गुणदोषस्य ज्ञानिनोपीति साधारण्यं, पदज्ञानस्य पूर्वश्रुत्युक्तमगम्यपदज्ञानस्य, कर्मफलत्वादि, कर्मफलस्यासम्बन्धतादात्म्यं यस्मात्साक्षात्फलत्वस्य पदज्ञानसम्बन्धिन इत्यर्थः, विधेयत्वमेवेत्येवकारेणापेक्षादाविषयत्वं बोध्यते, तदुक्तेरिति, तथा च ज्ञानकर्मणोः फलसम्बन्धबोधक-वाच्यमात्रस्य स्तुतिपरत्वे पदज्ञानस्य फलसम्बन्धबोधकमपि स्तुतिपरमेवेति भावः, तयोर्ज्ञानकर्मविषयोः, उच्छेदा-पत्तेः सर्वप्राप्तिकारिविधिषु फलबोधनादुच्छेदापत्तेरित्यर्थः, तस्य विधेः प्रवृत्त्युपयोगीत्यादि, इष्टभावनारूपा-

शोभ्यर्थकथनेनैव चारितार्थ्यादन्यार्थकथनस्य स्तुतिवत्त्वस्तु नाम, न ह्येवं प्रकृते, मुमुक्षोः कर्म-
बन्धाभावप्रेप्सोस्तत्साधनत्वज्ञान एव प्रवृत्तिसम्भवात्, यच्च कर्मफलसम्बन्धनिषेधानुपपत्त्या
कर्मसम्बन्ध इत्युक्तं तत्र साधीयः, न हि तरणौ तमः कार्यभाव इत्युक्ते तत्प्राप्तिरपि सम्भवति ।

अथवा पुरुषोत्तमज्ञानमुख्यफलस्यातिमहत्त्वेन साक्षाद् वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती
स्मृतिकन्यायेन परम्परया तदाहानयत्वा “तं विदित्वा ब्राह्मणो भवती”ति श्रुते “ब्राह्मण”पदेन
ब्रह्मविदुच्यते, तथा चाद्यपदेन बुद्धिस्त्राह्मणमाहात्म्योद्देशे कृते सै क इत्याकाङ्क्षायामाह
“तं” ब्राह्मणं “विदित्वा” विहितनिषिद्धफलासम्बन्धी “भवती”तिलक्षण इत्यर्थः, साक्षाद्-
भगवद्विदः किमु वाच्यमिति भावः, अतः “स्तस्यैव” तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वाद् ब्राह्मणस्यैव
भगवद्विदो भक्तस्यैव “पदवित् स्यात्” (बृह. ६.४.२३.) तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नवान् स्यात्,
तद् भजेतेति यावत्, तथा च यत्र भगवद्विद्विषयकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या न कर्मशेषत्वं वक्तुं शक्यं
तत्र भगवज्ज्ञानस्य तथात्वं दूरदूरतरमिति सर्वं सुखम् ॥ २१ ॥

अथ प्रकारान्तरेण शङ्कते “भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार” (तै.भु.) “अधीहि
भगव” इति होपेससाद सनत्कुमारं नारदः, (छान्दो. ९.१.१.) “प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य
मियं धामोपजगामे” (कौ. ३.१.) त्याद्युपाख्यानाहै ब्रह्मविद्या निरूप्यते, “सर्वाण्याख्यानानि
पारिष्वेवं शंसंती” (आप. श्रौ.) ति श्रुत्या शंसनशेषत्वं तेषामवगम्यते, शंसने शब्दमात्रस्य
प्राधान्येनार्थज्ञानस्यातथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यं ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति कर्म-
शेषत्वमपि न वक्तुं शक्यं प्राधान्यं तु दूरापास्तं धर्मिण एवासिद्धेरित्याह पारिष्वेवार्था इति ।

पारिष्वेवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

उक्तरीत्या सर्वा उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेषभूता इत्यर्थः, अत्राचार्य एवमपि कर्मशेषत्वं
ज्ञानस्य न सम्भवतीत्याह नेति, कुतः ? विशेषितत्वात्, कर्मणः सकाशात् ज्ञानं वि-
शेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः, ननु विशेषितत्वंमुपा-

ख्येनेत्यर्थः, अन्यार्थत्वादि, विविग्निभाष्यकथनस्येत्यर्थः, न ह्येवमित्यादि, प्रकृते ‘पदवित् स्या’दिति मुमुक्षुप्रवृत्ति
शेषविधायकं प्रवृत्तिप्रयोजकैकसाधकत्वान्मकथनं न हीत्यर्थः, तदेवोपादयन्ति मुमुक्षोरित्यादिना, तत्साधन-
त्वैति, बन्धाभावसाधनत्वं, निषेधेत्यादि, निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वादिति भावः, तरणौ स्ये विद्यमान इत्यर्थः,
‘तथाप्तिः स्ये विद्यमाने तमः कार्यप्राप्तिः’, ‘आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चे’ एवमुक्तं भयकलस्य,
इरणोत्तमज्ञानस्य कर्मबन्धाभावफलकत्वमप्रयोजकमित्याशयेनाहुदुरथेत्यादि, मुख्यफलस्याहुतोभयरूपफलस्य,
अनयचैर्यादि, आद्यपदेन ‘त’मिलाद्यपदेन, इतिलक्षण इत्यनेन ब्रह्मविदः स्वरूपमुक्तं, साक्षादित्यादि,
यथा च ब्रह्मविज्ञानादेतादौ फले सति साक्षात्पुरुषोत्तमविदः किं माहात्म्यं वाच्यमित्यर्थः, तच्छब्दस्य ‘तस्यैव
पदवित् स्या’दिति श्रुतिस्थितच्छब्दस्य ॥ २१ ॥

पारिष्वेवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥ एतन्निष्कारमेणाशङ्क्यविशेषं परिहर्तुमाहुरेत्यादि,
पारिष्वेवं ब्रह्माद्ये, तेषामुपाख्यानानां, शंसन उपाख्यानाङ्गके शंसने, अतथात्वादुपाख्यानानामर्थज्ञान-
साप्रयोजकत्वाद्, प्राधान्यमुपाख्यानामर्थज्ञानानां, धर्मिणो ज्ञानरूपस्य धर्मिणः, उक्तरीत्येव्यस्तुति-
त्वेनैव्यायामुपयोगित्वेन, अत्रैतत्स्थे, एवमप्युक्तप्रकारेणापि, ज्ञानस्योपाख्यानात्तात्पर्यविषयीभूतप्रज्ञानस्य,
अधिकधर्मत्वादि, आनन्दविषयताविशिष्टत्वेनेत्यर्थः, ज्ञानस्योपाख्यानामर्थज्ञानस्य, उपाख्यानेष्वेवाख्यानाये-

१. ‘ज्ञानफल’ के । २. ‘प्राप्त्य’ के । ३. स च के । ४. यथा के । ५. ‘वद्विषय’ कर्तुं, भवतिविषय’ वपा ।
६. ‘दूतर कर्तु’ । ७. एतस्यापि ‘भावशब्दाद्ये’ति सूत्रे पठ्यत एकदेशिभिरस्य प्रयोजनाभावादेषोपेक्षितं धीमन्नाप्यकार-
रमण लेखकदोषादेव वृत्तम् । ८. भगवत के । ९. होपा० के । १०. शंसन्ति पा । ११. ‘ज्ञानस्य तथा’ क । १२. ‘द्वि’
केवागो । १३. न च के । १४. ‘पठितमा’ पा । १५. आख्यानेषु सर्वेपादर्शोः ।

मार्कण्डेयेनाप्युक्तं, एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्येति ज्ञेयं भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवा-
 “दनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह” (श्रीमद्भग. ९,
 २२.) मिति भगवद्वाक्यात्, “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त” (श्रीमद्भग. ७. १४.) इत्यत्रैव-
 कारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमार्त्रज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथान्नभक्षणेन ज्ञाने चित्ताशुद्धयसम्भवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभावाच्च - न दोष
 इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोपि दुष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्के-
 त्यर्थः, स्मृतिस्तु “जीवितात्ययमापन्नो योन्नमचि यतस्ततः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवा-
 म्भसे” (मनु. १०. १०४.) ति ।

अथवा विदुषोऽर्कमासम्बन्धो “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे”ति (श्रीमद्भग.
 ४. ३७.) स्मर्यतेपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोकाकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेपि न दोषोत एव साधन-
 दशायां तदभावेन “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु” (बृह. ६. ४. २३.) रित्यादिरूपः
 शब्दः कामकारनिवर्तकः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं न वेति चिन्त्यते तत्र
 फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाह ।

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥

यथा ज्ञानिनाप्यन्यथापि शिष्टान्नमेवाहं भक्षणीयं विहितत्वात् तथाश्रमकर्मापि कर्तव्य-
 मेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः, यथानापद्यशिष्टान्नभक्षणं दोषाय निषिद्धत्वात्, एतच्चोपपादितं
 “सर्वान्नानुमति” (ब्र. सू. ३. ४. २७.) रित्यत्र, तथा नित्यत्यागोपि प्रत्यवायजनक इति तत् कर्तव्य-
 मेवेति भावः ॥ ३१ ॥

उक्तो भक्तानां स्वेतदुभयान्यत्वात् तेषामापद्यनुदार एवेत्यत आहुर्मन्त्रीत्यादि, तथा च ‘योगक्षेमं वहाम्यह’मिति
 भगवत्प्रतिज्ञावत्तेषामापद्य एव नापान्यागतासु या स एव सत्यप्रतिज्ञो रक्षक इति न भक्त्यामापत्तिचिन्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥ अथ आपद्यं स्फुटार्थम् ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥ स्मृतिस्तु सूत्रोक्ता स्मृतिस्तु ‘जीवितात्ययमापन्नो योन्नमचि यतस्ततः लिप्यते न स
 पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे’ति, अष्टकर्मासम्बन्धः, सम्भवासाहाय्यादादिकर्माकरणे दोषासम्बन्ध इत्यर्थः, तत्र सीयं
 हेतुमाहुर्ज्ञानाग्निरिति ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोकाकारे ॥ ३० ॥ कामकारे ज्ञानिन आपत्तौ निषिद्धाकरणे, तदभावेन निषिद्धाचारस्यासम्भवेन,
 कामकारनिवर्तको निषिद्धाचारनिवर्तको वैशाचारप्रवर्तकश्चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥ नादयत्वेन ‘ज्ञानाग्निः’रिति पाषाणाश्चाश्रयत्वेनेत्यर्थः, अप्रयोजकत्वात्
 विहितकरणस्याप्रयोजकत्वात् ॥ ३१ ॥

यच्चोक्तं 'कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्तव्य'मिति तत्राह ।

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥

श्रमदमादीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येतद्रहितैः श्रमादिभिरपि ज्ञानं । स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्तव्यान्वेवेत्यर्थः, संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स ज्ञानेन नाशयत इति न सहकारित्वेनुपपत्तिः काचिदिति भावः ॥ ३२ ॥

एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्यैव साधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधनानां भगवच्छ्रवणादीनामित्वा आधिक्यमावश्यकतां चाह ।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥

भगवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनान्तरवद् विहितत्वेन कर्तव्या एव यद्यपि तथापि सर्व-
धाप्यन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोधमकृत्वापि न एव भगवद्दर्शो एव कर्तव्या इत्यर्थः, कुतः ?
श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च, श्रुतिलिङ्गं तु "तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः
नानुध्यायाद् बहून् छन्दान् वाचो विग्लेपनं हि त" (बृह. ६.४.२१.) दिति "तमेवैकं
जानयात्मानमन्या वाचो विमुञ्चयाद्यमृतस्यैव सेतु" (मुण्ड. २.२.५.) रित्यापि, अत्रैवकारेण
भगवदतिरिक्तं प्रतिपिष्य तद्विषयकज्ञानानुकूलं प्रयत्नं श्रवणात्मकं 'विज्ञाये'ति विधाय स्मरणमपि
तन्मात्रविषयकमेव 'प्रज्ञां कुर्वीते'तिवचनेन विधाय तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्तन-
मर्थानुसन्धानमपि कर्तव्यं नान्येषामिति 'नानुध्यायाद् बहून्'त्यनेनोक्तवती, अत्रा'न्वि'-
त्युपसर्गेण ध्यानस्य पश्चाद्भावित्युच्यते, तेन योग्यतया श्रवणकीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते,
स्मृतिस्तु "शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्ण्यः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः त एव
पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुज" (श्रीमद्भग. १. ९. ३६.) मिति "महात्मानस्तु
मां पार्थ देवीं प्रकृतिर्मोक्षिताः भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययं सततं कीर्तयन्तो मां
यतन्तश्च दृढव्रताः नमस्तन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासत" (श्रीमद्भग. ९.१३-१४.) इति, एतेन
भगवद्दर्शनामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देहधर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात् तदविरोधेनैव तत्
कर्तव्यमिति स्थितं, अत एव भगवद्दर्शनान्यधर्मं प्रतिपिष्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं "स
वा अयमात्मा सर्वस्य वशी" (बृह. ६.४.२२.) त्यादिना भगवन्माहात्म्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

सहकारित्वेन च ॥ ३२ ॥ तान्याश्रमकर्माणि, ननु ज्ञाने कर्मणां नाशयत्त्वभावो तत्करणं 'प्रशालनादी'ति-
न्यायमनुसरतीत्यस आहुः संसारेत्यादि, तथा च संसारजनकसकामकर्मणामेव ज्ञाननाशयत्वमिति चित्तोपधकानां
सहकारित्वे न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३३ ॥ सूत्रमवतारयन्त्येवंज्ञानेत्यादिना, सूत्रभागायमाहुः सर्वथापी-
त्यादिना, उभयलिङ्गादितिसूत्रभागायमाहुः कुत इत्यादिना, श्रुती आहुः 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः
नानुध्यायाद् बहून् छन्दान् वाचो विग्लेपनं हि त'दिति 'तमेवैकं जानयात्मानमन्या वाचो विमुञ्चयाद्यमृतस्यैव
सेतु'रिति, एवकारेण 'तमेवे'त्येवकारेण, अत्र 'नानुध्याया'दित्यत्रेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मार्कण्डेयेनाप्युक्तं, एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्येति ज्ञेयं भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवा-
 “दनन्याश्विन्त्यन्तो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह” (श्रीमद्भग. ९.
 २२.)मिति भगवद्वाक्यात्, “मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त” (श्रीमद्भग. ७.१४.) इत्यत्रैव-
 कारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमार्त्रज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ २७ ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथान्नभक्षणेन ज्ञाने चित्ताशुद्ध्यसम्भवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभावाच्च - न दोष
 इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोपि दुष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्के-
 त्यर्थः, स्मृतिस्तु “जीवितात्ययमापन्नो योन्नमन्ति यतस्ततः लिप्यते न स पापेन पन्नपन्नमिवा-
 म्मसे” (मनु. १०. १०४.) ति ।

अथवा विदुषोऽप्येकमासम्बन्धो “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे”ति (श्रीमद्भग.
 ४.३७.) स्मर्यतेपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोकाकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेपि न दोषोत एव साधन-
 दशायां तदभावेन “तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिष्ठु” (बृह. ६.४.२३.) रित्यादिरूपः
 शब्दः कामकारनिवर्तकः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं न वेति चिन्त्यते तत्र
 फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाशयत्वेनाप्रयोजकत्वाच्च कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षस्तत्र सिद्धान्तमाह । -

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥

एवम् ब्रह्मिण्यप्यनापदि शिष्टानामेवान्नं भक्षणीयं विहितत्वात् तथाश्चमस्यकर्मापि कर्तव्य-
 मेव नित्यं विहितत्वादित्यर्थः, यथानापद्यशिष्टान्नभक्षणं दोषाय निषिद्धत्वात्, एतच्चोपपादितं
 “सर्वान्भानुमति” (ब्र. सू. ३.४.२७.) रित्यत्र, तथा नित्यत्यागोपि प्रत्यवायजनक इति तत् कर्तव्य-
 मेवेति भावः ॥ ३१ ॥

अथो भक्तानां श्वेतदुभयान्धावात् तेषामापद्यनुदार एवेत्यत्र आहुर्मन्तीत्यादि, तथा च “योगक्षेमं वहाम्यह”मिति
 भगवत्प्रतिज्ञातस्तेषामापद् एव नापान्त्यागतासु वा स एव सत्यप्रतिज्ञो रक्षक इति न भक्तानामापद्यचिन्त्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

अवाधाच्च ॥ २८ ॥ अत्र भाष्यं श्रुतार्थम् ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥ स्मृतिस्तु सूत्रोक्त स्मृतिस्तु “जीवितात्ययमापन्नो योन्नमन्ति यतस्ततः लिप्यते न स
 पापेन पन्नपन्नमिवाग्मसे”ति, अष्टकर्मसम्बन्धः, सत्त्वासाहाज्यभ्रादादिकर्माकरणे दोषासम्बन्ध इत्यर्थः, तत्र सौम्यं
 हेतुमाहुर्ज्ञानाग्निरिति ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोकाकारे ॥ ३० ॥ कामकारे ज्ञानिन आपत्तौ निषिद्धाचरणे, तदभावेन निषिद्धाचारस्यासम्भवेन,
 कामकारनिवर्तको निषिद्धाचारनिवर्तको वैषाचारप्रवर्तकश्चेत्यर्थः ॥ ३० ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे द्वितीयाधिकरणम् ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥ नादयत्येन “ज्ञानाग्निः शिष्टानामेवान्नं भक्षणीयं विहितत्वात्, अमप्रयोजकत्वात्
 विहितकरणस्याप्रयोजकत्वात् ॥ ३१ ॥

३. छमं वरा । ४. पुष्टिमार्गीयस्य कै ।

प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यत्रोपोद्धलकान्तरमनेनोच्यते ।

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥

‘सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तपति नैनं पाप्मा तपती’ (बृह. ६.४.२३.) त्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्माकरणजदोषैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयत्यतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य उच्चर्मा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥

भगवद्धर्मेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यल्पमुच्यतेपि तु तस्मिन् पुरुषोत्तमे धर्मिण्येव दृष्टि-
स्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्तरा च फलसिद्धौ व्यवधानरूपाश्चेति श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेण
सम्बन्धः, अन्तराशब्दोत्राव्ययात्मको व्यवधानवाचकः, तथा च श्रुतिः ‘रेतद्ध स वै ब्राह्मणा
अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक’
(बृह. ६.४.२२.) इत्युपापाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजाया अमीष्टत्वेपि
तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दानुभवेन्तरायो भविष्यतीति तद्दृष्ट्या तत्रोपेक्षां दर्शयति ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

अपिशब्देनाश्रमधर्माणां तथात्वं किमु वाच्यं यतो ज्ञानतत्साधनवैराग्यादीनाम-
‘प्यन्तरा’रूपत्वं स्मर्यते “तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं
प्रायः श्रेयो भवेदिह” (श्रीमद्भाग. ११.२१.३१.) भगवद्वाक्यम् ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

‘स्मर्यत’ इति पूर्वेण सम्बन्धः, ज्ञानादेः सकाशाद् भक्तिमार्गेण फलतोष्युत्कर्षमाह ज्ञानादि-
साधनवत्स्वनुग्रहो मुक्तिपर्यन्त एव भक्तिमार्गेण त्व“हं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजे”
(श्रीमद्भाग. ९.४.६३.) त्यादिवाक्यैर्विशेषरूपो मुक्त्यादिभ्योपि भक्तानां व्यावर्तको भगवदनुग्रहः
स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

गूढाभिसन्धिमुद्धाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपरामर्शः, तथा चैतरस्या मुक्तेरपि भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव
ज्याय इत्यर्थः, अत्र हेत्वन्तरमाह लिङ्गाच्चेति, मुक्तानां तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव न तु देहे-

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥ सूत्रमवतारयन्ति प्राधान्येनेत्यादिना, स्फुटमन्यत् ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥ सूत्रमवतारयन्ति भगवद्धर्मेभ्य इत्यादिना, अल्पमाश्रमकमालं, ततः
किमत आहुतपि त्रित्यादि, अन्तरेत्यादि, तथा चान्तराशब्दो व्यवधायकायवाची कोटो सिद्ध इत्यर्थः, एतदर्थोप-
पत्तिर्माहुत‘रेतद्ध स’ इति, स्फुटमन्यत् ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥ एतत्सूत्रस्य पूर्व व्याख्यातत्वेपि पुनः प्रयोजनान्तरपरतया व्याख्यातुमवतारयन्त्यपि-
शब्देनेत्यादिना, स्मृतिमाहुतस्तस्मादित्यादिना ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥ मुक्तिपर्यन्तं पर्येलेयकारेण मुक्त्यधिकफलानुग्रहव्यवच्छेदः ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥ सूत्रमवतारयन्ति गूढेत्यादिना, तदीयत्वं भगवदीयत्वं, आत्मस्व-

न्द्रियादिकमप्यस्ति येन भजनानन्दानुभवः स्याद् भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहित-
त्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोपि तत् तथेत्यर्थः, न हि मुक्तात्मनां कथन भगवदुपयोगो-
त्तीतिभावः, तदुक्तं श्रीभागवते “न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुवता यत्र सुरासुराचिंता” (श्रीम-
द्भाग. २. ९. १०.) इत्यादि “मुक्तोपपद्यते” चोच्यते, अत एव सप्तमस्कन्धे “देहेन्द्रियासुहीनानां
बहुष्पुपुरवासिना” (श्रीमद्भाग. ७. १. ३४.) मित्युक्तं, ‘पुरवासि’त्वे देहादेरावश्यकत्वान्निषेधो जडात्म-
कानामेवेत्यवगम्यते, ‘इतरज् ज्याय’ इतिपाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेनोक्तयोरेव वा,
एतेन “सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपथिते” (तै. ब्र.) तिथ्युक्तफलवत्त्वं तस्य
ब्रूयते ॥ ३८ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं चिह्नितत्वाच्चाश्रमकर्मैत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथेदं विचार्यते, तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति न वेति, तत्र भक्तिमार्गस्यापि
साधनरूपत्वात् तस्य च मुक्तावेव पर्यवसानात् तदीयत्वस्य साधनदर्शयामुक्त्युदावस्थारूपत्वात्
तेषामपि मुक्तिरावश्यकी, तथा च कर्मफलतो न कश्चिद् विशेष इति प्राप्त उच्यते ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥

तद्भूतस्येत्यादि, तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः, अत्र विश्वासदाढ्यायाहान्यस्य
का वार्ता कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचिद् भगवत्कृपयायं भावो भवेत् तदा
तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपी-
त्यर्थः, अत्र हेतुनाह नियमादीन्, तैत्तिरीयके “ति ते धामान्धुष्मसी” (तै. सं. १. ३. ६.) ति-
मन्त्रे “यत्र भूरिशङ्गा अयासस्तदुरुगायस्य परमं पद” (तै. सं. १. ३. ६.) मित्युक्त्वा तदनन्तरं तत्र
कृतानि कर्माण्यपि “विष्णोः कर्माणि पश्यते” (तै. सं. १. ३. ६.) तिमन्त्रेण निरूप्य पुनः पूर्वोक्त-
लीलास्थानं “तद् विष्णोः परमं पद” (तै. सं. १. ३. ६.) मिति पदेनानूय तस्य नित्यत्वनिरूपणा-
योच्यते “सदा पश्यन्ति सूरय” (तै. सं. १. ३. ६.) इति, ‘सूरयो’ विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति
यावत्, तच्च भक्त्यैवेति ‘सुरि’पदेन भक्ता उच्यन्ते, तथा च भक्तानां सार्वदिकदर्शनं नियम्यते
‘सदे’तिपदेन, एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य मुक्ताबुच्यमानायां तन्निष्पत्तौ भज्यतेत्यर्थः,
यद्योक्तं ‘साधनावस्थायामुत्तमावस्थारूपत्वं’ परं ‘तदीयत्वस्य’ फलं ‘मुक्ति’रेवेति तत्राहातद्रूपेति, उक्त-

कपमेव प्राप्तमस्तीत्यन्वयः, तज् ज्यायसत्वं, तथा सिद्धं भवतीत्यर्थः, निषेधो देहादीनां निषेधः, उक्तयोराश्रम-
कर्ममुक्तयोः परामर्शो विरुद्धः, एतेनोभयापेक्षया अकेरुक्तनिवर्तनेन, तस्य भक्तस्य ॥ ३८ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे तृतीयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥ अधिकरणमयतारमन्येत्येत्यादि-
ना, तदीयानां ज्ञानमार्गीयार्णां, तत्र ज्ञानभक्तिमार्गीययोर्मध्ये, तस्य साधनस्य, तदीयत्वस्य साधनरूपभग-
वदीयत्वस्य, साधनदर्शयाम् श्रवणकीर्तनादिकर्तव्यतादृशायां, उत्कृष्टेत्यादि, सुपरूपत्वेनातुभवेनोत्कृष्टत्वादित्यर्थः,
तेषां भक्तानां, न कश्चिद्विशेषो ज्ञानमार्गीयपेक्षया भक्तिमार्गीयं न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः, सिद्धान्ते सूत्रं व्याकुर्वन्ति
तद्भूतस्येत्यादिना, व्यवच्छेदो मर्यादामार्गीये पुष्टिमार्गीयभगवद्भावव्यवच्छेदः, अयं भावः पुष्टिमार्गीयभगवद्भाव-
तस्यापि जैमिनेरपि, भगवद्भावस्य, तच्च भक्तैः प्राप्तं लीलास्थानं चेत्यर्थः, इति मुक्तानां दर्शनसाधनेन्द्रियाणा-
मभावात् सदादर्शननियमस्य अत्र इत्यर्थः, यद्योक्तमेतदधिकरणपूर्वपक्ष उक्तमित्यर्थः, तद्रूपेतीति, तथा च तद्रूपा-
भावेभ्य इत्यस्य तद्रूपं भगवदीयत्वं तस्मादुत्कृष्टपदायां नामभावेभ्य इति सूत्रमार्गीय इति फलितं, उक्तभगवदीय-

१. विपथितेत्युक्तफलवत्त्वं वयागो । २. साधनावस्थायां वपुर्गुणो, साधनावस्थारूपत्वात् तेषामपि वया ।

३. सप्तं वया । ४. पुष्टिमार्गीयस्य कै ।

भगवदीयत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपं, “मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मे” (श्रीमद्भाग. ६.१४.५.) तिवाक्याद् “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस हृदि श्रिताः अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत” (बृह. ६.४.७.) इतिश्रुत्या ‘मृत’स्य मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते, स च “यमेवैष घृणुत” (कठ. २.२३.) इतिश्रुतेर्भगवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टं फलत्व-मस्यातोतद्रूपत्वं, किञ्च फलं हि साधनादुत्तमं भवति भगवदीयत्वादुत्तमस्यार्थसाभावादपि न तु मुक्तिरुचिता, तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिस्वरूपं निरूप्य “तथैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्विगन्ते भगवदीयत्वेनैव परितमाप्त-सर्वार्था” (श्रीमद्भाग. ५.६.७.) इति ॥ ३९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

अथेदं विचार्यते, ध्रुवायेव च ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्त्वा तत्सम्बन्धिफलं ददाति न वेति ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४० ॥

तत्र नेत्याह न चेति, तत्र हेतुः पतनानुमानादिति, “आब्रह्मर्ष्यवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो-र्जुने” (श्रीमद्भाग. ८.१६.) तिसृष्टेरेत्यर्थः, फलस्य सावधित्वादितिभावः, किञ्च तादृशस्य भगवदीयस्य पतनायोगादपि न तथा ।

अथवा तादृशस्य सदा भक्तिरसानुभवात् तदतिरिक्तस्यानपेक्षणादन्येषां फलानां सम्बन्धा-भावादित्यर्थः ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेतुत्वप्रयोजकमिति वदन्त्यपि तूपूर्वं पतन-मेव तदिति वदन्ति, भक्तिभावाच्च्युतेः, अधिकारसमाप्तौ भगवदनुग्रहाद्यापि कदाचित् सम्भवतीत्युप-पत्तनं तत्, मुक्तौ त्वपुनरावृत्तेर्भक्तिरसाद्यापि नेति महापतनमेव सेतिभावः, तेन निषिद्धकर्म-फलतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति, अत एव श्रीभागवते “नारायणपरा लोके न कुतश्चन विन्यति स्वर्गाप-वर्गनरकेऽपि तुल्यार्थदक्षिणः” (श्रीमद्भाग. ६.१८.२८.) इति गीयते, भक्तिमार्गे तु साक्षात्सङ्गा-

त्यस्य मुक्तापेक्षयाधिक्ये प्रमाणं प्रदर्शयति मुक्तानामित्यादिना, अतो भक्तेर्भुक्त्यधिकत्वात्, अतद्रूपत्वं मुक्ति-साधनभिन्नत्वमित्यर्थः, न तु मुक्तिरुचिता भगवदीयस्य फलं मुक्तिर्नोपित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४० ॥ सूत्रमवतारयन्त्येत्यादिना, ददाति पुष्टि-मार्गापभक्तय ददातीत्यर्थः, पतनानुमानादिति पतनबोधकस्थला पतनबोधकश्रुतेरनुमानादित्यर्थः, नन्वेवं सति भगवता ध्रुवाय कपमाधिकारिकफलं दत्तम आहुः किञ्चेत्यादि, तादृशस्य भगवन्तं प्राप्तस्य पुष्टिमार्गापभग-वदीयस्य, ध्रुवस्य मर्त्यादमार्गापत्वेन तथा फलदानमित्यर्थः, तदयोगादित्यस्यार्थमाहुः पतनायोगादिति, पतना-योगादित्यस्यान्तत्तमाहुः इत्येत्यादिना, तादृशस्य मुक्त्यभिलाषास्त्यस्य भगवदीयस्य ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥ ४१ ॥ आधिकारिकफले पतनविशेषतामवर्णनायेदं सूत्रमित्यर्थ-कथनापाहुरेक इत्यादि, पतनमात्रं स्वर्गाप पतनमेव, उपपूर्वं पतनमुपपातनमित्यर्थः, एता गृहि, तेन मुक्तेर्महा-पतनरूपत्वेन, मुक्तेर्महापतनरूपत्वे सम्प्रतिमाहुरत एवेत्यादिना, “नारायणपरा लोके न कुतश्चन विन्यति स्वर्गाप-

१. प्रमिगन्ते कै । २. एतत्पदलं नैवपातो । ३. एत सर्वत्र । ४. सर्वं कै । ५. ध्रुवमपि च, ध्रुवादये च पु । ६. भयनात् च । ७. सावधित्वात् कैणे । ८. ०त्वे सर्वत्र । ९. ०त्वे सर्वत्र । १०. यमना ० कैपा । ११. पु कै ।

तृतीयाध्याये चतुर्थपादे पष्ठं वहिस्तूभयधेत्यधिकरणम् ।

भावेपि तदीयं भावमात्रमप्यशनवत् साक्षाद्भगवत्स्वरूपभोगवदेव मन्यन्ते, तदुक्तं श्रीभागवते
 “अथ ह वाच तवे” (श्रीमद्भाग. ६.९.३९.) त्यादिना, साक्षाद्भगवद्भोगो जीवस्यासम्भावित इति-
 शङ्कनिरासायाह तदुक्तमिति, “सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते” (ते. ब्र.) ति, “अत्र
 प्रसमं भुवत्” (बृह. ६.४.७.) इत्यादिश्रुतिषु साक्षाद्भगवत्स्वरूपसाशनमुक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ५ ॥
 ॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥

अथेदं चिन्त्यते प्रभुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात्स्वरूपभोगवतो वा गृहत्यागः कर्तव्यो न
 वेति, फलस्य सिद्धत्वाच्चेति पक्षव्यवच्छेदाय “मद्वातीयातयामानां न वन्थाय गृहा मता” (श्रीम-
 द्भाग. ४.३०.१९.) इति वाक्याद् वन्धकत्वेन त्याज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तु शब्दः, भावमात्रे
 साक्षात्प्रभुसम्बन्धे वोभयथापि गृहाद् बहिर्गमनं गृहत्याग इति यावत्, स आवश्यकः, तत्र
 प्रमाणमाह स्मृतेरित्यादि, “त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनवन्धुषु मय्यावेश्य मनः सम्प-
 समदगं विचरस्व गा” (श्रीमद्भाग. ११.७.६.) मित्यादिस्मृतिर्भगवद्भाववत्तत्सङ्गविशिष्टस्यापि
 बहिर्गमनमाह, तदाचारोपि तथैव श्रूयते तत्तथा, अत्रायमाशयः, आश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागो “यदह-
 रेवे” (जावा. ४.) त्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वमुपपादितोपि यदधुना पुनरुच्यते तेन तदतिरिक्तोपमिति
 ज्ञायते, तथा चोक्तवाक्यान्मुमुक्षुमुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेपि व्यासङ्गस्यात्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्य-
 नवरतं प्रभुरसास्वादे प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तत्यागस्य विप्रयोगरसानुभावकत्वेन च स कर्तव्यो यद्यपि
 स्पष्टान्तरायत्वेन स्वत एव तत्यागो भावी तथा “प्याश्रमादाश्रमं गच्छे” (श्रीमद्भाग. ११.१७.३८.)
 इति वाक्यादत्राश्रमान्तरत्वाभावेन त्यागस्याविहितत्वशङ्काभावायेवमुक्तिरिति ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य विहितत्वैदिविज्ञानमप्रयोजकं, तत्र हेतुस्तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः
 श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेरतो बहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः, अत्र “यमेवैप
 धृणुत” (मुण्ड. ३.२.३.) इति श्रुतिरनुसन्धेया, एतदनुपदमेव पठ्यते “नायमात्मा बलहीनेन
 लभ्य” (मुण्ड. ३.२.४.) इति, अत्र भगवद्भरणानन्तरमपि जीवबलं कर्तमं यदपेक्षा भगवद्भार-
 इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव ‘बल’मिति निर्णीयते, तस्यैव मर्यादावलोकनमर्दकत्वाद् भगवद्भारी-
 कारहेतुत्वाच्च प्रजसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्भले नैव यत् इत्यात्रेय-
 वर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिनः, अशनवदितिसुवभागायमाहुर्भक्तिमार्ग इत्यादिना, अशनवद् भगवत्सम्बन्धिसर्व-
 भोगाशनवदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे पञ्चमाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥ सूत्रमवतारयन्त्यथेत्यादिना, संशयमाहुः प्रभुरेत्यादिना,
 फलस्य भगवद्भावभगवत्साक्षात्कारान्यतररूपफलस्य, नेतीति, गृहत्यागो न कर्तव्य इत्यर्थः, व्ययच्छेदाय चेति
 चकारेण फलस्य सिद्धत्वाच्च त्याग इति पक्षसमुच्चयः, तत्सङ्गो भगवद्भाववतः सङ्गः, तदाचारोपि स्मृत्योपदिष्टा-
 चारोपि, तथैवोपदेशानुसारेणैव, तथा त्यागावश्यकता, अत्र त्यागे, पूर्वसूचरेत. वृत्ते, व्यासङ्गस्य लौकिकव्यासङ्गस्य,
 अत्र गृहस्थितौ, उक्तोभयोः केवलमावयवसाक्षाद्भोगवतोः, तस्योक्तविधिमकयोस्तत्यागस्य, चकारोप्यर्थः, तथा च
 प्रतिबन्धकाभावेपि रसास्वादावश्यक इत्यर्थः, स्पष्टान्तरायत्वेन गृहलोकासमोमान्तरायत्वेनेत्यर्थः, अत्र गृह-
 स्थितौ, सूत्रकारस्येयमुक्तिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥ सूत्रमवतारयन्ति पुष्टीत्यादिना, अप्रयोजकं स्वकर्तव्ये विहितत्व-
 ज्ञानं न प्रयोजकमित्यर्थः, तस्य पुष्टिमार्गीयभक्तस्य, अत्र पुष्टिमार्गीयभक्ते, अत्र स्वामिसकाशादेव फलत्वेन, कर्तमं
 १. तदीयं क्रमो। २. मन्यते वपायो। ३. विचार्यते वा। ४. तत्र सर्वत्र। ५. इति ३६। ६. मत्तया। ७. पेशो वा।

आचार्यो मनुते, इदमत्राभिप्रेतं, सर्वात्मभावस्य यद् वलं तत् तदात्मकस्य प्रभोरेव, तस्य चायं स्वभावो यदन्यत्र रोचतेत एव व्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोच्छलकेवलभावाम्मोधि-
वचनवीचयो गीयन्ते “यस्मिन्नुजाक्ष तव पादतलमस्त्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमर्थं स्थातुं पारयाम्”
(श्रीमद्भाग. १०.२६.३६.) इत्यादयः, अतस्त्यागस्तु पृष्ठलग्न एवायातीति न तदर्थं यतनीयमिति,
विष्णवतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपज्ञेयमिति तथा ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद् ग्रहिः प्रभुसमीपगमनं भक्तस्य तदार्त्विज्यमृत्तिकर्मवेत्यौडुलोमि-
राचार्यो मन्यते, तस्यायमभिसन्धिः, यजमानो हि खेष्टसिद्धयर्थमृत्विज आदौ वृणुते, प्रकृते च
“यमेवैष वृणुते” (कठ. २.२३.) इति श्रुते “स्तस्मादेकाकी न रमत” (बृह. ३.४.३.) इति श्रुतेष्व
स्वकीडार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलानुरूपात् जीवान् वृणुते “यूनः स्वविरान् वे” (आप.
श्रौत.) तिविकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं तथा सर्वात्मभाववत्त्वेनैकरूपाणामेवात्र
वरणं, तत्र यथा स्वीयस्वीयतदङ्गसाधनकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धनिवर्तनपूर्वकं तद्भोग्यसमर्पकत्व-
मत्र, तदुक्तं भगवता “यदा पुमांस्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो म” (श्रीमद्भाग.
११.२९.३४.) इति, अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्धनिवर्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति, तदनन्तर-
मात्मनिवेदने सत्येताद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः स भवति, अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनमिच्छायां
विशेषतस्तस्मात् सुपूक्तमार्त्विज्यमिति, एतेन “न ददाति न पचती” (आप. श्रौ. १०.१४.६.७.)
त्यादिश्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य तद्यामेतरधर्मनिवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तम-
स्योक्तमैकः सह रमणमेव सार्वदिकमेतदेव च महन्महन्त्वमिति सूचितं भवति, प्रकृते भक्तानामृत्वि-
कत्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्याय ऋत्विक् परिकी-
यते वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः क्रियते, तथा प्रकृतेपि, न च “कश्चित् कल्याण्यो
दक्षिणा” (आप. श्रौत.) इतिप्रश्रवचनात् तदर्थैव तत्प्रवृत्तिरत्र तु स्वतःपुरुषार्थत्वेन भगवदर्थो
प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यं, नीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रश्रवसावश्यकत्वात् तथैव दक्षिणा-
दानमपि, अन्यथा निरङ्गत्वापत्तेः, प्रकृतेपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्थमेव
ताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्चपमिल्यर्थः, तस्य सर्वात्मभावस्य, अन्यजगदवतिरिक्तं, पृष्ठलग्न एव सर्वात्मभावस्य पृष्ठलग्न एव, एवकारेण
कर्तृताम्यवच्छेदः, नन्वेतावज्ज्ञानमात्रेयस्य इत इत्याकाङ्क्षायामाहुर्विष्णवतारत्वेनेत्यादि, अत्रये भगवता वरदानाद्
विष्णवताररूप एवात्रेयो जात इत्यर्थः, तथा पुष्टिभावाभिज्ञः ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥ एकरूपाणां यौवनत्ववतां स्वविरत्ववतां वैकधर्म-
वतां वरणमित्यर्थः, तत्र सोमादौ, अत्र पुष्टौ वृत्ते, तदुक्तमिति “यदा पुमांसि” इति वाक्यमेकादशस्कन्धीयैकोन-
विंशदप्याये भगवदोक्तं, अत्रैतद्वाक्ये, एतद्विषयको निवेदनवाक्यविषयकः, स आत्मनिवेदनकर्ता, अन्तरङ्गत्वादि,
तथा च “विचिकीर्षितो म” इत्यत्र व्युत्पत्तौनेच्छायां विशेषणान्नः, रमणमेवेत्येवकारेण सोमयजमानस्यैव भगवतो-
पीतरकरणं व्यवच्छिद्यते, एतदेव रमणकरणमेव, आह सूत्रकार आह, तथा प्रकृतेपि स्वकीयसाङ्गलीलानिष्पाद-
नार्थं भगवतापि भक्ता गीयन्त इत्यर्थः, तदर्थैव तत्प्रवृत्तिर्दक्षिणार्थेय यज्ञादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः, अत्र तु भक्तानां वरण-
स्थले तु, वैषम्यमत्र दक्षिणाभावाद् वैषम्यं, नीरागस्यापि यागे दक्षिणामनिरुद्धतोपि, प्रश्रस्य ‘कश्चित् कल्याण्यो
दक्षिणा’ इतिप्रश्रवसावश्यकत्वात्, प्रकृतेपीत्यादि, तथा च यथा वैषम्यमेव प्रश्रादिप्रयोजकं तथैव स्नेह एव भक्त-
नो निरप्राधिकः प्रयोजकः, तत्र यथा दक्षिणादानेन कर्मसाङ्गता तथैव भक्तानां साङ्गतेति न वैषम्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

१. अन्यत्रेति पापाद्योशुद्ध एव । २. इत्तां सर्वत्र । ३. सर्वात्मभावत्वेन कर्तुं । ४. सम्बन्धि० कैंगे ।
५. तदि० सर्वत्र । ६. सम्भवति कृपायां । ७. विषय इति पापाद्योशुद्ध एव । ८. कश्चिदिति पापाद्योशुद्ध एव ।

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥

आथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते "भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्वेनैवामुष्मिन् मनःकल्पन-
तदेव च नैष्कर्म्यं" (गो. पू. ता. १.) मिति ।

भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो वादरायणः । मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैः ॥ १ ॥ ४५ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे पष्ठं बहिस्तृभययेत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥
ननु (कठोप. २. २२.) "यमेवे"तिश्रुतिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्वमाह
(इ. ६. ४. २३.) "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं
पश्ये"दितिश्रुतिः साधनान्तरमप्याह, एवं विरोधे श्रुतिस्त्वाविशेषात् किमादरणीयं किं नेतिसंशये
साधनान्तरविधिरेवादरणीयोन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्त उच्यते सहकार्यन्तरविधिरिति ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥
मर्यादापुष्टिभेदेन वरणं द्विविधं, तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते
पुष्टौ तु नान्यापेक्षेति न विरोधगन्धोपि, अपरं च, साधनं हि कायिकं वाचिकं मानसिकं च
विधीयते, तत्र (कठोप. ४. ११.) "मनसैवाप्तव्यं"मितिश्रुतेस्तृतीयं मुख्यं, तदपि तावदेव मर्यादिक-
स्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यं यावत् लोको न भवति, यतस्तद्वतः स्नेहवत्स्वकं तृतीयं साधनमपि
विध्यादिवत्, यथा तद्वतो विधिरर्थवादो वा प्रवृत्तावप्रयोजकस्तस्य स्वत एव सम्भवात् तथा
भगवत्प्राप्ताविदमित्यर्थं कैमुतिकन्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वादेवायास्यतीति तृतीय-
मेवोक्तम् ॥ ४६ ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे सप्तमं सहकार्यन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥
ननु (ब्र. सू. ३. ४. ४३.) "बहिस्तृभयथे" त्यादिना भगवदीयस्य गृहत्याग आवश्यक इति
निरूपितं, छान्दोग्ये (छान्दो. १०. १५. १.) त्वा "चार्यकुला" दित्युपक्रम्य छान्दोग्योपनिषदन्त
"आचार्यकुलाद् वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेपेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो
धार्मिकान् विदधते आत्मानि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्याहिंस्वन् सवाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स
श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥ सूत्रं विवृण्वन्त्याथर्वणेत्यादिना, "भक्तिरस्य भजनं"मितिश्रुतिः, तद् भजनं, अनुष्मिन् भग-
वति, मानं भागवतं तत्रावेद्यप्रजसीमन्तिनीनां सख्यासु वैधोदवादिस्वख्यासु च धीभागवतं प्रमाणमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे पष्ठमधिकरणम् ॥ ४६ ॥ भक्तिमार्गीयस्य प्रदर्शितगृहत्याग-
सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥
समानतया श्रुत्युक्तशमदमादिकमपि कतेभ्यस्त्वेन प्रसक्तं भवत्यतोधिकरणमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, उच्यते सूत्रेण
सिद्धान्त उच्यते, नान्यापेक्षा "यमेवे"तिश्रुत्या "नायमासे"तिश्रुतिविरोधाच्चान्यापेक्षेतिभाव इत्यर्थः, तदपि मानसिक-
मपि, तद्वतो भगवति प्रेमवतः, तस्य भगवदनुकूलभक्तेष्टसाधकप्रवृत्तिमात्रस्य, स्वत एव स्नेहत एव, तथा
विषयवादाविव, इदं श्रुतिवैयर्थ्यतश्चमदमादिकमप्रयोजकमिति विभक्तिकविपरिणामेन पूर्वोक्तवैयर्थ्यः, पूर्वयोः
कायिकवाचनिकयोः, एतन्मानसिकम् ॥ ४६ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थे सप्तमाधिकरणम् ॥ ७ ॥
कुलमायात् नु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ पूर्वोधिकरणोक्तभक्तिमार्गी हदीकृतं किञ्चिदाशङ्क्य समाधातुं
सुमयिदमित्यधिकरणमवतारयन्ति नन्वित्यादिना, "आचार्यकुलादि"त्यादिमुख्यस्तु-आचार्यकुलाद् गुरुकुलाद्
गुरुभावे सत्पदयोः तदुत्प्रे वा ब्रह्मचर्यं समावर्तनीयमिति श्रुतिपुं कुलपदं, वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेपेण
गुरोः सेवारूपं यत् कर्म तत् कृत्या ततोतिशेयोवशेपो यः कालक्षेप कालेन वेदाध्ययनं सान्नं रहस्यार्थज्ञानपुर.सरे
सम्पाद्याभिसमावृत्य जिज्ञासाद्वयसमापनोत्तरमाचार्यकुलाभिपूज्य दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्यविहिते कर्मणि
तिष्ठन् शुचौ देशे वेदमधीयानो विविक्तस्वाध्यायमाह्नोदोदितप्रकारे पवित्रे देशे यथावदासीन आबृत्तिमपीतस्य कुर्वन्

१. छतं कपुत्तयो । २. श्रुतेष्व कं । ३. वाचनिकं कपु । ४. "ति" सर्वेयादशाः । ५. "व" सर्वेया-
दशाः । ६. "स" सर्वेयादशाः ।
४६ अ. मा. प्र.

आचार्यो मनुते, इदमत्राभिप्रेतं, सर्वात्मभावस्य यद् वलं तत् तदात्मकस्य प्रभोरेव, तस्य चायं स्वभावो यदन्यत्र रोचतेत एव व्रजपरिवृद्धवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोच्छलत्केवलभावाम्भोषि-
वचनवीचयो गीयन्ते “यद्यैश्वर्याश्च तव पादतलमस्त्राक्षं तत्प्रभृति नान्यसमर्थं स्थातुं पारयाम्”
(श्रीमद्भाग. १०.२६.३६.) इत्यादयः, अतस्त्यागस्तु पृष्ठलग्न एवावातीति न तदर्थं यतनीयमिति,
विष्णवतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपज्ञेयमिति तथा ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद् वहिः प्रशुसमीपगमनं भक्तस्य तदार्त्विज्यमृत्विक्कर्मैवेत्यौडुलोमि-
राचार्यो मन्यते, तस्यायमभिसन्धिः, यजमानो हि स्वेष्टसिद्धयर्थमृत्विज आर्द्रां वृणुते, प्रकृते च
“यमेवैष वृणुत” (कठ.२.२३.) इति श्रुते “स्तसादेकाफी न रमत” (बृह. ३.४.३.) इति श्रुतेष्व
स्वकीयार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलानुरूपां जीवान् वृणुते “यूनः स्वविरान् वे” (आप.
श्रौत.) तिविकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणं तथा सर्वात्मभार्वचत्वेनैकरूपाणामेवात्र
वरणं, तत्र यथा स्वीयस्वीयतदङ्गमात्रकरणं तेषां तथेतरसम्बन्धनिवर्तनपूर्वकं तद्भोग्यसमर्पकत्व-
मत्र, तदुक्तं भगवता “यदा पुमांस्त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो म” (श्रीमद्भाग.
११.२९.३४.) इति, अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्धनिवर्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति, तदनन्तर-
मात्मनिवेदने सत्येतद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः स भवति, अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनमिच्छायां
विशेषलेखात् सुष्टुक्तमार्त्विज्यमिति, एतेन “न ददाति न पचती” (आप. श्रौ. १०.१४.६.७.)
त्यादिश्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य तद्यागेतरधर्मनिवृत्तिः स एव परमो धर्मो यतस्तथा पुरुषोत्तम-
स्योक्तभक्तैः सह रमणमेव सार्वदिकमेतदेव च महन्महत्त्वमिति सूचितं भवति, प्रकृते भक्तानामृत्वि-
क्त्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्याय ऋत्विक् परिकी-
यते वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः कियते, तथा प्रकृतेपि, न च “क्वचित् कल्याण्यो
दक्षिणा” (आप. श्रौत.) इति प्रश्रवचनात् तदर्थैव तत्प्रवृत्तिरत्र तु स्वतःपुरुषार्थत्वेन भगवदर्थो
प्रवृत्तिरतो वैषम्यमिति वाच्यं, नीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रश्रवसावश्यकत्वात् तथैव दक्षिणा-
दानमपि, अन्यथा निरङ्गत्वापत्तेः, प्रकृतेपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्थमेव
ताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ४४ ॥

किञ्चूपमित्यर्थः, तस्य सर्वात्मभावस्य, अन्यजगदतिरिक्तं, पृष्ठलग्न एव सर्वात्मभावस्य पृष्ठलग्न एव, एवकारेण
कर्तृतात्पर्यवच्छेदः, नन्वेतावद्विशानमात्रेयस्य कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुर्विष्णवतारत्वेनेत्यादि, अत्रये भगवता वरदानाद्
विष्णवताररूप एवात्रेयो जात इत्यर्थः, तथा पुष्टिभाषाभिज्ञः ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४४ ॥ एकरूपाणां यौवनत्ववतां स्वविरत्ववतां वैकधर्म-
वतां वरणमित्यर्थः, तत्र सोमादौ, अत्र पुष्टौ वृत्ते, तदुक्तमिति “यदा पुमां” इति वाक्यमेकादशरक्तन्धीयैकोन-
विंशदप्याये भगवतोक्तं, अत्रैतद्वाच्ये, एतद्विषयको निवेदनवाक्यविषयकः, स आत्मनिवेदनकर्ता, अन्तरङ्गत्वादि,
तथा च “विचिकीर्षितो म” इत्यत्र व्युत्पत्त्येनेच्छायां विशेषलाभः, रमणमेवेत्येवकारेण सोमयजमानस्नेह भगवतो-
पीतरकरणं न्यवच्छिद्यते, एतदेव रमणकरणमेव, आह सूत्रकार आह, तथा प्रकृतेपि स्वकीयसाङ्गलीलानिष्पाद-
नाथं भगवतापि भक्ता त्रिमन्त्र इत्यर्थः, तदर्थैव तत्प्रवृत्तिर्दक्षिणाथैव यज्ञादौ प्रवृत्तिरित्यर्थः, अत्र तु भक्तानां वरण-
स्थले तु, वैषम्यमत्र दक्षिणाभावाद् वैषम्यं, नीरागस्यापि यामे दक्षिणामिच्छतोपि, प्रश्रवस्य “क्वचित् कल्याण्यो
दक्षिणा” इति प्रश्रवसावश्यकत्वात्, प्रकृतेपीत्यादि, तथा च यथा वैषम्यमेव प्रधादिप्रयोजकं तथात्र स्नेह एव भक्त-
नां निरुपाधिकः प्रयोजकः, तत्र यथा दक्षिणादानेन कर्मसाङ्गता तथात्र भक्तानां साङ्गतेति न वैषम्यमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

१. अन्यत्रेति पापाद्योद्युद्ध एव । २. इवा सर्वत्र । ३. सर्वात्मभावत्वेन कर्तुं । ४. सम्बन्धिः कैंगे ।
५. तद्विः सर्वत्र । ६. सम्भवति कवपायो । ७. विषय इति पापाद्योद्युद्ध एव । ८. क्वचिदिति पापाद्योद्युद्ध एव ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

मौनपदमनीहानिलायामादित्रिदण्डिधर्मोपलक्षकं, यथा वागिन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्त-
नियामकाले धर्मा उक्ता न्यासिनस्तथेतरेषामपीन्द्रियनियामकानां धर्माणां "मात्मनि सर्व-
सम्प्रतिष्ठाप्ये"ति श्रुत्या गृहिण उपदिश्यन्त इति युक्तो "गृहिणोपसंहार" इत्यर्थः,
नियमनमात्रमत्र तु भगवति विनियोगादाधिक्यमिति भावः, वस्तुतस्तु केवलनियमन-
साप्रयोजकत्वात् तत्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगात् "गृहिणोपसंहार" इति न युज्यते "शुचौ देशे
वाध्यायमधीयान" इत्यादिकर्ममार्गीयसाधनश्रुतेरित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहानाविःकुर्वन्निति ।

अनाविःकुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

भगवद्भावस्य रसात्मकत्वेन गुप्तसंवाभिष्टुद्विस्वभावकत्वादाश्रमधर्मैरेव लोके स्वं भगवद्भाव-
मनाविःकुर्वन् भजेतेत्येतदाशयेन ते धर्मा उक्ताः, गोपने मुख्यं हेतुमाहान्वयादिति, यतो
भगवता सममन्वयं सम्बन्धं प्राप्य वर्ततेतो हेतोस्तथा, अत्र ल्यबलोपे पञ्चमी, एतेन यावदन्तः-
करणे साक्षात्प्रभोः प्राकट्यं नास्ति तावदेव बहिराविःकरणं भवति प्राकट्ये तु न तथा सम्भव-
तीति ज्ञापितम् ॥ ४९ ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिकस्यानावश्यकत्वेपि तत्समयमाह ।
ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

प्रस्तुतं प्रभुभजनं तत्प्रतिबन्धासम्भव एवैहिकं कर्म कार्य, नन्वैहिकं कर्मास्तु मा वात-
स्तत्समयोक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्क्याह तद्दर्शनादिति, (छान्दो. १०. १५. १.) "आचार्यकुला"दित्युप-
क्रम्याग्रे पठ्यते "धार्मिकान् विदधति" ति, अतो धार्मिकपुत्रविधानमैहिकं कर्म श्रुतौ दृश्यते-
तस्तत्समयोक्तिरावश्यकी, अन्यथा श्रुतावुक्तमस्तीति प्रस्तुतवाधेपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः
स्यादिति भावः ॥ ५० ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादेष्टमं गृहिणोपसंहार इत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥
ननु (छान्दो. ८. १४. २.) "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येथ सम्पत्स्य" इति श्रुतौ
मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते, सा तु पुरुषोत्तमसंज्ञे लीलारसानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या
(ब्र. सू. १. ३. २.) "मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्" (श्रीमद्भा. ६. १४. १५.) "मुक्तानामपि सिद्धानां
नारायणपरायणः सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुनः" इति स्मृतेश्च मुक्तेः फलं भक्तिरसानु-
भव एव, एवं सत्युक्तगृहिणस्तत् फलं भवति नवेति संशये निर्णयमाह ।

संहारः श्रुतेः महामाहव्यन्तसाधनकलापस्य गृहस्य उपसंहारः कृतः, तत्र न्यासितं, अत्र तु गृहिणि तु, तत्रापि
न्यासितव्यम्, तथा चात्र त्रयाणां भगवति विनियोगेपि न सर्वेन्द्रियाणां भगवति विनियोग इति गृहिण्येवोपसंहारः
फलितः ॥ ४८ ॥

अनाविःकुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥ सूत्रमवतारयति नन्वित्यादिना, आश्रमधर्मैरिति करणे तृतीया,
अत्रान्वयादिति सूत्रभागे, ते धर्मा आश्रमधर्माः प्रवृत्तादनायमुक्ता इत्यर्थः, तथाश्रमधर्मा आच्छादनायोगः,
ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥ तत्समयो लौकिककर्मव्यकालः, अन्यथा सूत्रकारेण
प्रस्तुतावाधेन लौकिककरणस्यानुक्ते ॥ ५० ॥ ८ ॥

॥ इति तृतीयचतुर्थेष्टमाधिकरणम् ॥ ८ ॥
एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति नन्वित्यादिना,
१. ०८० पा । २. समन्वयं पा । ३. ०५३० क । ४. प्रस्तुतं प्रभुभजनमित्यधिकं वैयर्थ्यात् । ५. छतं कपु ।